

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник

7

2023

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

7/2023

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет**

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

7/2023

**София • 2024
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“**

Съставител

доц. д-р Борис Попиванов

Рецензенти

проф. д-р Хараламби Паницидис

проф. д-рн Татьяна Дронзина

доц. д-р Петър Горанов

доц. д-р Васил Видински

доц. д-р Петър Горанов

гл.ас. д-р Гергана Ненова

гл.ас. д-р Ивайло Добрев

гл.ас. д-р Лидия Кондова

гл.ас. д-р Алекс Костова

гл.ас. д-р Весела Кръстева-Симеонова

гл.ас. д-р Галина Кабаджова

гл.ас. Найден Николов

гл.ас. Д-р Мартин Колев

гл.ас. Борис Костов

гл.ас. Деница Хинкова

ас. Владимир Пачеманов

Редакция на текст Петя Ангелова

Редакция на библиография доц. д-р Борис Попиванов

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2023“

(18–19 септември 2023 г.)

© 2023 Софийски университет „Св. Климент Охридски“,

Философски факултет

ISSN 2603-3453

Философският факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ е водещ по брой обучавани докторанти в сферите на хуманитарните науки у нас и в Югоизточна Европа. Факултетът ежегодно представя десетки предложения в множество професионални направления и програми. За свободен обмен на идеи и интердисциплинарност в подготовката на докторанти всяка година през месец септември се провеждат „Докторантски четения“. Основната цел на форума е да се осигури възможност за споделяне на идеи и постижения с колеги и изтъкнати учени, да се защитава позиция. Всеки, присъстващ в залата, може да се включи в дискусия или да провокира такава, да задава въпроси, да дава препоръки, да обменя опит по темата на изнесен доклад.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 9

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „2.3. ФИЛОСОФИЯ“

Симеон Николаев Василев – Simeon Nikolaev Vasilev

ЕХОТО НА АБСУРДА: ЗА ЗАВИСИМОСТТА И ВИНАТА НА РИЦАРСКАТА
ФИЛОСОФИЯ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ФРИДРИХ НИЦШЕ /

ECHOES OF ABSURDITY: AN EXAMINATION ON GUILT
AND DEPENDENCY OF THE KNIGHT'S PHILOSOPHY
THROUGH THE PRISM OF FRIEDRICH NIETZSCHE 15

Христиан Цонков Мавродиев – Hristian Tsonkov Mavrodiev

ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ КЛАСИЧЕСКИЯ ХУМАНИЗЪМ И
ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРАКТИКА: МОРИС МЕРЛО-ПОНТИ /

ON THE RELATION BETWEEN CLASSICAL HUMANISM
AND POLITICAL PRACTICE: MAURICE MERLEAU-PONTY 27

Кирил Петъов Мартинов – Kiril Petyov Martinov

НЕРАЗЛИЧИМОСТТА НА ПРАВИЛО И ЖИВОТ И ЕТИЧЕСКИТЕ
ПОДТИЦИ ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА ДЖОРДЖО АГАМБЕН /

INDISCERNIBILITY OF RULE AND LIFE AND THE ETHICAL IMPULSES
OF GIORGIO AGAMBEN'S PHILOSOPHY 39

Румяна Георгиева Толева – Romyana Georgieva Toleva

ПРИНЦИПЪТ НА ДЕТЕРМИНИЗМА В „ЙОГА СУТРА“ НА ПАТАНДЖАЛИ /
PRINCIPLE OF DETERMINISM IN PATANJALI'S "YOGA SUTRA" 49

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „3.1. СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА“

Петя Вълкова Ангелова – Petya Valkova Angelova

НОВИЯТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ МЛАДЕЖ: ИДЕОЛОГИЧЕСКИ
КОНЦЕПЦИИ ЗА МЛАДЕЖТА В БЪЛГАРИЯ
ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 40-ТЕ ГОДИНИ /

THE NEW SOCIALIST YOUNG MAN: IDEOLOGICAL CONCEPTS FOR
YOUTH IN BULGARIA DURING THE SECOND HALF OF THE 1940'S 81

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „3.2. ПСИХОЛОГИЯ“

<i>Александър Добрев Петров – Aleksandar Dobrev Petrov</i> ПОЛ, ДЖЕНДЪР, СОЦИУМ / SEX, GENDER, SOCIETY	107
<i>Бойко Василев Панчев – Boyko Vasilev Panchev</i> КРИЗА И УСТОЙЧИВОСТ / CRISIS AND RESILIENCE	115
<i>Боряна Атанасова Теодосиева – Boryana Atanasova Teodosieva</i> СОЦИО-ЕМОЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ ПРИ ДЕЦА В ПРЕХОДА КЪМ УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ / SOCIO-EMOTIONAL DEVELOPMENT IN CHILDREN IN TRANSITION TO SCHOOL AGE	129

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „3.3. ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“

<i>Кремена Лазарова Николова – Kremena Lazarova Nikolova</i> ДОБРОТО УПРАВЛЕНИЕ ПРЕЗ ФОКУСА НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ДЪРЖАВА–ИКОНОМИЧЕСКИ СЕКТОР–ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО И В РАКУРСА НА АНАЛИЗ НА ПОЛИТИКИ / GOOD GOVERNANCE THROUGH THE FOCUS OF STATE–ECONOMIC SECTOR–CIVIL SOCIETY INTERACTION AND IN THE PERSPECTIVE OF POLICY ANALYSIS	147
<i>Борислав Мартинов Банков – Borislav Martinov Bankov</i> ИЗМЕНЯТ ЛИ СЕ ХИБРИДНИТЕ ВОЙНИ ЗАРАДИ ИЗМЕНЕНИЕТО НА КЛИМАТА? / IS HYBRID WARFARE CHANGING DUE TO CLIMATE CHANGE?	179

ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ „ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ В СОЦИАЛНИТЕ И ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ“

<i>Валентин Николаев Славов – Valentin Nikolaev Slavov</i> МИСЛЕНЕ И МАШИНИ ПРИ ЧАРЛС ПЪРС И АЛЪН ТЮРИНГ / CHARLES PEIRCE AND ALAN TURING: THINKING AND MACHINES	205
<i>Констанс Ивова Хесанчиева – Konstans Ivova Hesarchieva</i> ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ В МЕДИЦИНСКИ КОНТЕКСТ ЧРЕЗ ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ – МОРАЛНА ОТГОВОРНОСТ И НОВИ ПЕРСПЕКТИВИ В ЕТИКАТА / DECISION MAKING IN A MEDICAL CONTEXT BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE – MORAL RESPONSIBILITY AND NEW PERSPECTIVES IN ETHICS	219

ПРЕДГОВОР

Ежегодната конференция „Докторантски четения“ вече се утвърди като една от плодотворните традиции на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, събираща на едно място докторанти от различни професионални направления във факултета и академични преподаватели от различни поколения и насърчаваща диалога между тях. През 2023 г. форумът се проведе както обикновено в навечерието на учебната година – на 18 и 19 септември. Участие с предварително заявени и анотирани доклади взеха 20 докторанти от факултета, разпределени в четири сесии.

Настоящият сборник е продукт на тази конференция. Той изразява разбирането на ръководството на Философския факултет, че поощряването на публикационната активност и популяризацията на резултатите от изследванията на докторантите са мисия на факултета като център на знанието. След процедура на анонимно рецензиране в сборника намериха място 12 статии. За удобство на читателя те са структурирани според професионалните направления, в които се обучават самите докторанти.

Професионално направление „2.3. Философия“ е представено в сборника с четири статии.

Към плодотворността на един прочит на Съорен Киркегор през призмата на Ницшевия идеен и категориален апарат ни отвежда статията на **Симеон Василев**. Без да се стреми да търси непременно линии на приемственост, авторът изхожда от централното значение на индивидуализма в работата на двамата големи философи, за да разгърне един пространен културно контекстуализиран анализ, от който изпъква проблемът за абсурда като средоточие на усилията и на Киркегор, и на Ницше да формулират алтернатива на систематизаторската тенденция във философията на XIX век. Статията разкрива в заключение как страданието се превръща в интегрален елемент от индивидуалния светоглед на човека, изправен пред дилемите на своята несвоевременност.

Христиан Мавродиев се фокусира в публикацията си върху политическата философия на Морис Мерло-Понти, която често остава в сянката на неговата феноменология. Анализът на „Хуманизъм и терор“ има за цел да разкрие опита на Мерло-Понти да прокара връзка между класическия хуманизъм и хуманистичната тенденция в марксизма. Статията предлага съпоставителен прочит на радикалната визия на Мерло-Понти и тази на неговия десен съвременник Карл Шмит, чиято обща основа е критиката на либерализма. В крайна сметка авторът показва как историческият процес дистанцира Мерло-Понти

от първоначалната му политическа концепция и го сближава с метаполитическото разбиране на Вебер.

Статията на **Кирил Мартинов** се спира на понятието „форма-на-живот“, синтезиращо изводите на Джордж Агамбен от неговото генеалогическо изследване върху францисканската общност. Етическите измерения на т.нар. праг на неразличимост, който стои при Агамбен между правило и живот, добиват по-ясна релефност в светлината на съвременното понятие за дезорганизация като пространство на нерепрезентирана интимност. В това пространство, както доказва статията, ролята на нормативността се изпълнява от безделието.

Древният трактат „Йога сутра“ е отправната точка на статията на **Румяна Толева**, която си поставя за задача да представи принципа на детерминизма като основополагащ елемент от древноиндийското схващане за причинно-следствена обусловеност. Текстът установява важни паралели между толкова различни традиции като индийската и Кантовата философия, намиращи сходства в идеята за синхронизиране на човешкото съществуване с вселенския ред. Подробният преглед на развитието на концепцията за карма и нейното превъплъщение в „Йога сутра“ позволява на авторката да стигне до ключови изводи за преодолимостта на кармичната детерминираност, заложена във волята и духовните способности на човека.

Професионално направление „3.1. Социология, антропология и науки за културата“ е представено с една публикация.

Приложението на съветската концепция за новия човек в българския идеологически дискурс за новата социалистическа младеж в зората на комунистическия режим у нас е тема на статията на **Петя Ангелова**. Авторката проследява развитието на понятието за новата младеж от гледна точка на идеологическия и пропагандния му потенциал и опита за практическата му реализация на различни социални, икономически и културни равнища. Изследването поставя акцент върху филтриращите характеристики на понятието, разграничаващи приспособените от неприспособените към създадената реалност младежи. Важна роля играят приведените разкази на свидетели, които са очевидци на епохата.

От докладите, представящи професионално направление „3.2. Психология“, в сборника намират място три публикации.

Александър Петров разглежда все по-актуалната проблематика на джендър отношенията, като се опитва в своята статия да излезе извън вече достатъчно изследваната дихотомия между детерминираност и структурираност, за да намери акцент върху постигането на психичния интегритет на личността на основата на пола и тялото. В такъв смисъл според тезата на автора джендър идентичността съставлява цялостен образ на взаимодействието между биологичното, психическото и социалното равнище на функциониране на пола.

Нова проблематизация на известни понятия като *криза* и *устойчивост* предлага **Бойко Панчев** в статията си за праговете на здравословните нива на стрес. Тръгвайки от дефиницията, типологичните разновидности и симптоматиките на кризата и устойчивостта, авторът се насочва към две централни приложни полета, каквито са колективната устойчивост и културният контекст на преживяването. Приведените исторически примери от различни казуси и различни части на света конкретизират подхода в статията, която завършва с интересна рефлексия върху травмата на неустойчивостта.

Въпросът за просоциалното поведение в контекста на социо-емоционалното детско развитие е в центъра на статията на **Боряна Теодосиева**. Работата презентира резултатите от внушително емпирично изследване върху деца от детски градини и учители по позната адаптирана методика. Доказана е ефективността на използвания методологически инструмент при изучаване на всекидневните взаимодействия между децата и идентифициране на проблемите, възникващи при разпознаване и интерпретиране на чувствата на връстниците.

Професионално направление „3.3. Политически науки“ присъства в сборника с две публикации.

Кремена Николова се обръща към проблематиката на доброто управление, като разполага изследването си в пресечното поле между две водещи интерпретации – за доброто управление като продукт на взаимодействието на обществени сектори (политика, икономика, гражданско общество) и като продукт на конкретни политики. Именно в това пресечно поле, както установява статията, могат да намерят приложна точка критериите за наличие на добро управление, синтезиращи баланс на обществените сектори, симбиоза на тактическо и стратегическо управление, добра администрация, добавена публична стойност, публични ползи, партньорски публични политики и оценка на качеството. Теоретичният модел на авторката е подкрепен с множество примери, демонстриращи евристичността на възприетия подход.

Хибридните войни са сред най-бурно развиващите се тематични области на съвременната наука, но фокусът върху връзката им с климатичните промени, предложен от **Борислав Банков** в неговата статия, е по-скоро нетрадиционен. С множество добре подбрани и структурирани примери – както исторически, така и теоретични и концептуални – авторът показва как процесите на изменение на климата могат да доведат и до изостряне на хибридните войни, и до риск на възникване на нови. Специално внимание е обърнато на проблемите, произтичащи от климатичните дезинформации и от военизацията на климатичните технологии.

В конференциите „Докторантски четения“ се наложи традицията всяка година да се формулира специфична тематична област, която е актуална за съвременните процеси в света и позволява научна интерпретация с подходите и методите на различни дисциплини. През 2023 г. тематичната област беше

„Изкуственият интелект в социалните и хуманитарните науки“. На основата на докладите, представени по тази област, в сборника са поместени две статии.

Отношението между мислене и машина при Чарлс Пърс и Алън Тюринг е в центъра на статията на **Валентин Славов**, която се стреми да постави ключови въпроси на мисленето в светлината на фундаментални категории от миналото. По нов, оригинален начин е подхотдено към „вечното“ питане дали машините могат да извършват мисловни операции. Направените сравнения между изчислителни и абдуктивни машини очертават подходящ контекст, концептуален и логически, за осмисляне на сегашните пътища на развитие на изкуствения интелект.

Етическите последици от развитието на изкуствения интелект фокусират вниманието на **Констанс Хесапчиева** в нейната статия, посветена на вземането на решения в медицински ситуации. Анализирана е проблематичността на употребата на изкуствения интелект по отношение на личната автономия на пациента. Статията щрихира моралните отговорности, които възникват в такива ситуации на технологични иновации, и аргументира необходимостта от модел на сътрудничество, който би могъл да разположи конкретните казуси върху по-ясна основа.

Дори само погледът върху съдържанието на настоящия сборник разкрива изключително богатото разнообразие от теми, концентрирали интереса на докторантите. Сравнения между толкова различни професионални области вероятно е некоректно да бъдат правени. И все пак именно сборникът в неговата цялост дава представа за изследователските търсения на докторантите от Философския факултет, за избора им да предлагат новаторски подходи към класически въпроси и за смелостта им да атакуват нововъзникващи проблеми. Научно-изследователската работа на докторантите е неизменна, централна и вдъхновяваща част от визитката на факултета – и ще продължи да бъде.

Доц. д-р Борис Попиванов
Заместник-декан на Философския факултет

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

„2.3. ФИЛОСОФИЯ“

ЕХОТО НА АБСУРДА: ЗА ЗАВИСИМОСТТА И ВИНАТА НА РИЦАРСКАТА ФИЛОСОФИЯ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ФРИДРИХ НИЦШЕ

Симеон Николаев Василев

Анотация. Анализът разгръща критичните моменти и допирни точки във философските идеи на Сьорен Киркегор и Фридрих Ницше. Текстът не отправя поглед към това до каква степен Ницше е бил запознат с Киркегор, а директно задава въпроса кои философски аспекти от светогледа на Киркегор биха били най-проблематични, разгледани през понятийния органон на Ницше. Цел на изследването е да експлицира до каква степен философията на Киркегор е подобна на светогледи, които Ницше класифицира като нихилистични, и до каква степен може да се говори за сходство и подобие в размишленията на двамата мислители на XIX век, които поставят индивидуалността в сърцевината на философския дискурс. Обсъдена е темата за страдание то с поставен акцент върху нейната разработка в парадигма та на християнството. В хода на анализа се правят препратки с множество примери от изкуството, коментирани са библейски мотиви и са осъществени сравнения с други мислители от различни исторически периоди (Паскал, Шопенхауер, Камю и др.). В кулминацията на изследването текстът предлага интерпретация върху абсурда като философска концепция и като екзистенциално усещане, проследявайки смисъла и импликациите от срещата на личността с бездната на абсурдността.

Ключови думи: индивидуалност, вина, вяра, воля, абсурд, страдание, нихилизъм, генеалогия, отчаяние

ECHOES OF ABSURDITY: AN EXAMINATION ON GUILT AND DEPENDENCY OF THE KNIGHT'S PHILOSOPHY THROUGH THE PRISM OF FRIEDRICH NIETZSCHE

Simeon Nikolaev Vasilev

Abstract. The analysis examines the critical points of tension and intersections between the philosophies of Soren Kierkegaard and Friedrich Nietzsche. The paper does not ruminate on whether Nietzsche has or has not been exposed to Kierkegaard's ideas, rather it directly poses the question – what aspects of Kierkegaard's thought would Nietzsche find most problematic and vulnerable to his own idiosyncratic critical approach. The goal of this investigation is to determine the proximity of Kierkegaard's worldview to philosophies, which Nietzsche classifies as nihilistic, whilst taking into consideration the extent of similarity between the two 19th century thinkers, who championed individuality as essential

in philosophical discourse. The topic of suffering is a reoccurring theme, with a special emphasis placed on its role within the context of Christianity. Throughout the course of the analysis references are made to several works of art, to biblical themes and ideas, and to other philosophers from different historical periods (Pascal, Schopenhauer, Camus among others). The latter half of the paper directs attention toward the interpretation of the absurd as both a philosophical concept and as an existential sentiment, concluding with an examination of the meaning and implication of the individual's fall into the abyss of the absurd.

Keywords: individuality, guilt, faith, will, absurdity, suffering, nihilism, genealogy, despair

В предисловието към *Генеалогия на морала* Ницше споделя ранно прозрение, което възниква по време на неговото образование по теология (за повече информация относно ранното образование на Ницше вж. първите три глави от съзерцателната биография на Young, 2010). Тази мисъл се е породила след множество разсъждения, свързани с проблема за злото и възможността за съвместимост с Бог. По думите на Ницше:

...що се отнася до тогавашното ми „решение“ на проблема, то, както подобава, отдадох почит на Бога и го направих баща на злото. Нима точно това искаше от мен моето a priori? Онова ново, неморално, най-малкото неморалистично a priori и звучащият от него, ах, толкова антикантиански, толкова загадъчен „категоричен императив“, на който междувременно посвещавах все повече внимание... и не само внимание?... (Ницше, 2002С).

Това самопризнание показва, че критичното отношение към теологията е налично още от съвсем ранна възраст, преди Ницше да е взаимодействал под каквато и да е форма с идеите на Артур Шопенхауер и вероятно без все още да е имал достъп до конкретно знание за различните гностически светогледи. Тази – по-точно казано – *критическа интуиция* става все по-експанзивна с увеличаващия се полемичен арсенал и интелектуален капацитет на философа и е особено прецизна и разрушителна, когато е отнесена до онези посредствени последователи, наричащи себе си *вярващи* поради конформизъм, пролял отвътре и заместил изцяло нуждата за автентично търсене на вярата. Тези проблематични последователи се оказват мишени както за антитеологично настроения Ницше, така и за датския парагон на вярата – Сьорен Киркегор.

Сходството между екзистенциалния и индивидуалистски подход на Ницше и на Киркегор създава определена трудност за всеки изследовател, който би се опитал да приложи ницшеанската критика към специфичната религиозна парадигма на Киркегор. Киркегор до голяма степен е защитен от снарядите на Ницше, понеже той също – подобно на Ницше – откроява множество нюанси в различните подходи към вярата и безмилостно разобличава недостатъците на тези подходи, които той намира за неудовлетворителни. Поради тази причина може да си представим, че ако изправим Киркегор пред плеядата от ницшеански нападения, срещу по-голямата част от тях той не би се защита-

вал, а би се *съгласявал*. По този начин се използва критиката на Ницше за помощно средство към автентичната вяра и пълното подчинение пред Бог (за ужас на Ницше).

Но има някои аспекти от философията на полемичния немец, които могат пряко да засегнат светогледа на Киркегор, и точно тях за кратко ще разгледаме в текущия текст.

Начална точка на разминаване между двамата патриарси на екзистенциализма е отношението към *страданието* (явление, върху което и двамата поставят силен акцент, открояващи го като задвижващ механизъм с по-голям обхват от ограничаващото понятие за *зло*¹). За Киркегор страданието е необходимо терзание, което личността трябва да претърпи, за да „пробуди безкрайното в себе си“. Това ни подсказва, че в светогледа на датския философ няма *проблем за злото*, а по-скоро става дума за качествени ползи от страданието. Страданието е разгледано откъм своята функция в опита на личността и откъм своята екзистенциална смисленост. Тук е сходството, но и контрастът с Ницше, който също разглежда ползата и полезността на опита със страданието, но неговата интерпретация отвежда в различна посока. През призмата на ницшеанската перспектива подходът на Киркегор би изглеждал съмнително шопенхауериански, криещ в себе си опасността от и способността за разпространението на nihilизъм, обезценяващ живота в действителността.

Колко честна и вярна – спрямо парадигмата на Киркегор – би била тази диагноза? За да се опази и отграничи от нея, Киркегор би могъл да прибегне до любимата защита на всеки опитен философ: *да започне да нюансира*. Възражението срещу валидността на диагнозата вероятно би дошло от разграничението между подготвителната религиозност *mun A* и автентичната религиозност *mun B*, както и между подчертаната в „Страх и трепет“ разлика между Рицаря на безкрайното отрицание и Рицаря на вярата (за едно по-детайлно сравнение между двата различни типа религиозност от *Concluding Unscientific Postscript* вж. Khan, 1976).

Но това не би било достатъчно да възпре антикръстоносния поход на Ницше. Независимо от разликите, които Киркегор поставя, Ницше би могъл да засили акцента над специфичната форма на *зависимост*, която е налична при всяка религиозност. Зависимост, която би била разглеждана като препятствие пред утвърдението, представляваща симптом за налична слабост в душевната виталност на личността. Всички рицари на киркегорианския орден са уязвими към това нападение, понеже едно от изискванията за преход от етическия към религиозния стадий е именно преодоляването на етическото

---

¹ Интересно е какво развитие търпи концепцията за злото и за страданието при Шелинг и Шопенхауер и как Киркегор (който е ученик на първия) и Ницше (който в ранните си години е бил последовател на втория) доразработват тези концепции. За едно любопитно сравнение между Шелинг и Шопенхауер вж. изследването на Welchman (2018).

желание към самопостулация, и разпознаването на Бог като единствената сигурна основа, чрез която личността може да разгърне собствените си възможности. Не може да се подцени колко силно значение отдава Киркегор на необходимостта от връзка с Бога. В първата половина от „Болка за умирање“ е посочено съвсем недвусмислено, че всякакви илюзии за самодостатъчност са фатални изрази на отчаяние.

Темата за самодостатъчността представлява първата непреодолима бездна, разделяща двамата мислители, понеже настояването на Ницше за нейната огромна релевантност (особено показателно в това отношение е описанието на Ницше за *Суверена* – вж. 2 от второ есе на *Към генеалогията на морала*) единствено би довело до диагноза *отчаяние* от страна на Киркегор. Докато за Ницше дори възможността и желанието за даване на подобна диагноза биха говорели за болезнена слабост в диагностициращия (страдащ от зависимост). Допълнително гориво за своята критика Ницше би намерил в твърдения на Киркегор, в които той открито признава за своята отдаденост: „Не мога да правя нищо друго, освен да се подчиня на Божията воля“ (Kierkegaard, 1971, с. 307–323)². Подобни признания биха били яростно нападатни от полемичния немец с целия гняв на неговата *Генеалогия*. Точно там срещаме разработена идеята, че подчинението е сметено за добродетел само от тези, които са принудени да бъдат подчинени, т.е. тези индивиди, намиращи се в позиция, задължаваща ги да пре-тълкуват „подчинението като необходимост“ в „подчинението като добродетел“ (вж. 14 от първо есе на *Към генеалогията на морала*)³.

Нещо повече, убеждението на Киркегор, че индивидът е „нищо пред Бог“ (Kierkegaard, 1971), би напомнило на Ницше за една болезнено позната идеология. Това е идеологията, задвижвана от *волята-към-нищото* (*Willen zum Nichts*), с която Ницше се е конфронтирал чрез несъгласия със своя пътеводител и философски учител Шопенхауер (и не само Шопенхауер, мислители като Филип Мейнландър и Карл Едуард фон Хартман разкриват пред Ницше целия застрашителен потенциал на това особено макабрично движение на волята). Тук отново Киркегор предполагаемо би разчитал на защита чрез разграничение, твърдейки, че за разлика от горепосочените песимисти вярващият не търси нищотата, а вечната пълнота в Бога. Но дори и това да е така, Ницше би могъл да посочи, че търсене на пълнота в ноуменалното измерение говори за нищетата на индивида, съществуващ тук-и-сега. Това е индивидът, който е неспособен да насочи своето страдание в самоутвърждаваща се посока. За Ницше Киркегор би изглеждал като мислител, стремящ се към индивидуали-

² Забележително е, че Киркегор застава зад тази теза със собственото си име, а не я изказва през псевдоним, както по-голямата част от своя философски корпус.

³ В такава позиция се намира Рицарят на вратата поради своята неспособност да се себеутвърди и да направи двойното движение без идеята за Бог

зъм, но в крайна сметка жертващ себе си на олтара на вярата. Т.е. той – парадоксално – би служил за изчерпателен пример за несъвместимостта между вяра и индивидуализъм⁴.

Друга бездна, разделяща двамата мислители, е темата за *вината*⁵. Универсалното присъствие на вина е важен аспект във философията на Киркегор, но за Ницше тя представлява недостатък (или по-точно форма на силна самоомраза), който следва да бъде претълкуван. Според немския мислител всеки човек е измъчван от насъбираща се вътрешна тягост, която задължително трябва да бъде изразена и експлицирана по някакъв начин. Когато тя бива манифестирана под формата на агресия, агресорът се освобождава от тази тягост, която в противен случай тегне над духа като психическо бреме (вж. как се доразвива тази идея при Фройд в неговото изследване, Фройд, 2019, с. 73–194). Тъй като вярващият не е в позиция да я експлицира по този открит начин, тягостта приема вътрешна, паразитна форма и се превръща във вина, която за вярващия изглежда вездесъща. Така вината – като душевна тения – прояжда духа отвътре и представя за него перспектива, в която целият свят е покварен. Тук според Ницше следва да се търси произходът на декадентството, в което волята започва да се преформулира във воля-към-нищота (Светът, разгледан като негатив, и Представата за нулата и нищотата като битие (*sein*) за предпочитане пред ставането (*werden*)). Постепенно вярващият се научава да внедрява това чувство на вина на всички останали, което евентуално води до „победата на Йерусалим над Рим“ (вж. 16 от първо есе на *Към генеалогия на морала*).

Според мен с този свой философски ход Ницше до известна степен би затруднил Киркегор, тъй като датчанинът има нужда от понятието за вина, за да обясни необходимостта от преход на етическия към религиозния стадий. Това е така, понеже при етическия стадий, колкото и бдителна и честна да е личността, тя някога неминуемо в нещо ще се провини и ще има нужда от прошка поради вече осъзната отминала грешка или дебнещо в неясните пространства на бъдещето прегрешение – и единствен Бог може да даде тази

---

⁴ Тук отново се стига до критика, с която Киркегор би могъл по-скоро да се съгласи, отколкото да пожелае да възрази. Датският философ с радост признава, че всяка индивидуалност – без Бог – е прах във вятъра (той изразява тази идея по особено поетичен начин в началото на *A Panegyric upon Abraham* в „Страх и Трепет“). Т.е. Киркегор не е индивидуалист в това отношение. Бунтовническият му индивидуализъм си проличава по-скоро в сферата на социалните взаимоотношения, в църковната йерархичност и в академичната философия. Автентичното разгръщане на личността трансформира мнимия и непостоянен естетически Аз в пълноценен Индивид. Оттогава вече връзката с Бог е възможна. Това е причината, поради която Киркегор смята, че Индивидуалността е важна. И тази разлика в причините е главната причина, поради която Киркегор и Ницше се разминават.

⁵ Вина в смисъла на гузна съвест. Доколко им се е различавал вкусът за ферментирал гроздов сок, не е известно.

прошка. Следователно тази тема е бездна между двамата автори, понеже единият има нужда от понятието, за да бъде тласнат към Бога, докато другият иска да премахне Бог от уравнението и с тази цел претълкува математическите символи, водещи до Него.

Тук, преди да продължа нататък с разглеждането на възможните стълкновения между философията на Киркегор и тази на Ницше, ще си позволя да направя няколко маргинални ремарки. На първо място, трябва да се отбележи колко внимателен и ясен е подходът на Ницше в разглеждането на скритите влияния на конкретни импулси и желания върху човешката психика. Философският и социокултурен анализ на различни мислители през XIX и XX век е станал прословут със своята тенденция към иманентни наблюдения, стремящи се да разобличат първоначално неочевидното въздействие на окултни фактори (например класови разделения, множество тълкувания за несъзнаваното, фантастични концепции като тези за *биосила* и *différance*, роптаене по забравата на *битието* и т.н.). В този смисъл тези два века могат спокойно да бъдат назовани като *окултни векове*. И както често се случва в окултизма, много мислители прибягват към обскурантизъм за да придадат на идеите си аура на голяма дълбочина („Мистически обяснения – Мистическите обяснения се считат за дълбоки; истината е, че те даже не са повърхностни.“ – 126-и афоризъм от *Веселата наука*). Но малцина след Ницше са стигнали неговите нива на стилистична изисканост и аналитична прецизност⁶. Според мен това до голяма степен се дължи на обстоятелството, че Ницше е успял да вникне във философията на Шопенхауер и по този начин да развие завидна интуиция за същинските проблеми, стоящи пред философията, като през това време е и асимилирал високия критерии за стил и прецизност, наличен в текстовете на Шопенхауер, Мишел дьо Монтен, Ларошфуко и други есеисти.

Но нека тази възхвала не остави читателя с грешни впечатления. Анализът на Ницше може да е впечатляващ, но той далеч не е непроблематичен. Тук, разбира се, не е мястото да се изложи цялостна критика върху неговите основни положения, но ще се спомене следната ремарка във връзка с темата за вината, свързваща Ницше с Киркегор. Локализирането на самооумразата като извор на вина поради неизразена вътрешна енергия и напрежение е привлекателно обяснение, но същностният проблем в света според християнската концепция е именно този, че страданието е налично поради тази постоянна необходимост от обмен на енергия. Това може да бъде контрастирано с обстоятелствата в Едемската градина, която е била свършено нехераклитова,

---

⁶ В този смисъл критиката срещу Ницше откъм крилото на аналитичната философия през XX век е съвсем неубедителна. Сред тази критика може би най-неудовлетворителната, с впечатляваща липса на аналитична точност е тази на Бертранд Ръсел в неговата *История на Философията* – вж. Russell (1967).

а напротив – безконфликтна и вечна⁷. Първородният грях отваря вратата към Смъртта, т.е. към абсолютната крайност и страданието намира своя извор в сблъсъка между крайността и безкрайността⁸. Следователно насъбиращата се вътрешна енергия и напрежение може да усилва страданието на вярващия и да го приканва към едно по-песимистично съзерцание на света, но първоначалният проблем идва от *начина*, по който тази енергия се разпределя (и настоява да бъде разпределена), сочещ действително към онтологичен проблем в самата функционалност на битието⁹.

Нищше, разбира се, не би се съгласил с подобно разглеждане на нещата и би обявил всеки съпричастен с подобна перспектива за декадентен. Неговото потенциално несъгласие както с тази перспектива, така и с перспективата на Киркегор би произтекло от неговите собствени философски съпротивления срещу тълкуването на Шопенхауер за вината. Подобно на Киркегор, Шопенхауер също намира вината за неизбежна, независимо дали в даден конфликт субектът поема ролята на агресор, или на жертва. Агресорът постоянно изпитва „болките на съвестта“, понеже страданието, което той с доминиращата си воля създава в другите, бива усетено от самия него като вътрешна тягост и напрежение. Т.е. тук е осъществена връзка между насилник и насилен, понеже при Шопенхауер волята е монистична и когато някой генерира страдание и причинява вреда върху чужда воля, тази вреда е реципрочна, тъй като ощетената воля е универсална и всеобща. Всеки път, когато нечия воля доминира (в

---

⁷ Тази вечност остава в сърцата на хората (Еклесиаст 3:11) дори отвъд Едемската градина. Но вече контекстът е различен и вечно променящ се. Тук може да се направи и една полезна препратка с изтока, като си напомним за последните думи на Буда към неговите ученици: „Behold, O monks, this is my last advice to you. All component things in the world are changeable. They are not lasting. Work hard to gain your own salvation“ (вж. https://www.buddhanet.net/e-learning/buddhism/lifebuddha/2_31bud.htm).

За един любопитен, алтернативен поглед към добре познатия мит за змията вж. Campbell (1991) – The serpent who dies and is resurrected, shedding its skin and renewing its life, is the lord of the central tree, where time and eternity come together... the Garden is the serpent's place. It is an old, old story. We have Sumerian seals from as early as 3500 B.C. showing the serpent and the tree and the goddess, with the goddess giving the fruit of life to a visiting male.

⁸ Прекрасен литературен пример за това е начинът, по който появата на Смъртта е описана от Джон Милтън в неговия шедьовър „Изгубеният Рай“ (2018). В контекста на художественото изкуство вж. също и гравюрата Adam and Eve (1543) от Sebald Beham, както и останената без заглавие картина на конника от невероятния полски художник от XX век Зджислав Бексински.

⁹ Такава е и природата на трагедията – че един винаги трябва да падне, за да може друг да се наслади на победата. Така погледнато, трагическият герой се ражда от необходимост. Необходимостта да има загубили и поразени. Когато трагическият герой заема активно участие в сюжетите на живота с пълното знание за своята трагическа съдба, но въпреки това продължава в своята дейност, това го прави възвишен трагически герой.

илюзията, че доминиращият субект съществува в метафизическа изолация от всички останали), това създава беда, понеже с доминацията си други форми на волята биват възпрепятствани. Нещо повече, Шопенхауер казва:

Чувството на вина бива засилено от натиска на волята, която в злия човек е винаги силно изразена. Колкото повече ѝ се поддава, толкова повече желае и толкова по-силно става страданието, което това желание създава в него (Шопенхауер, 2020, том 1, книга 4).

Тъй че волевата афирмация при Шопенхауер носи след себе си тежки метафизически последствия. По този начин философът обяснява динамичността и обмена на енергия в света, винаги водещи до евентуалната разруха и провал на стремящия се, без да прибегва до проблематични диалектически обяснения. Но Ницше е ловък мислител и проникателен наблюдател, с добро око за ефективни философски реинтерпретации. За да спаси светогледа си от анализа на Шопенхауер, той отхвърля парадигмата на монизма и разглежда волята като фрагментирана и хетерогенна. Това волево оразличаване присъства не само измежду всеки индивид – в претълкуването си Ницше разглежда *волята като плуралистична дори в рамките на един и същ организъм*, теглеца подобния на кукла организъм в хиляди различни посоки чрез струните на страстите. По този начин Ницше съвсем съзнателно срива моста, който Шопенхауер бе изградил между насилник и насилен, и представя нещата по начин, който не води до задължителната генерация на вина, която присъства при Шопенхауер и Киркегор. За Ницше вината не идва поради необходимост, а поради слаба виталност. Затова той разпознава нихилизма като основен враг – враг, отслабващ тялото и обладаващ мисълта с теоретични фантоми, шептящи гузни размисли и страсти.

Отивайки отвъд горепосочените ремарки, сега е време да се насочим към потенциално най-дълбоката пропаст, рамкираща границата на несъвместимост между Киркегор и Ницше – тази на *Абсурда*. В литературата често срещаме немския филолог и датския теолог, категоризирани заедно под етикета на ирационализъм“, но в това отношение те са както сходни, така и крайно различни един от друг. Ключовите моменти, насочващи философията на Киркегор към фидеизъм, биха били разглеждани от Ницше като нихилистични в своето ядро. Още преди Камю Ницше тълкува пълната отдаденост на вярата като „самоубийство на разума“. Т.е. може със сравнителна сигурност да предположим, че хипотетичното запознанство със светогледа на Киркегор би провокирало в Ницше разсъждения, подобни на тези, които той в „Отвъд доброто и злото“ споделя за Паскал:

[Това е]... вярата на Паскал, която ужасно прилича на непрекъснато самоубийство на разума – на един жилив, дълголетен, подобен на червей разум, който не може да бъде убит от един път и с един замах (Ницше, 2002В, трета част, 46-и афоризъм).

Но посочвайки всичко това, трябва да вземем и предвид уважението, което Ницше изразява към автентичната вяра, стараеща се към промяна в ценностите. Поради тази причина множество изследователи като Thomas Brobjer¹⁰ и Thomas Miles споделят мнение, че Ницше би бил благосклонен към Киркегор, изпитващ особена адмирация към автора, стоящ зад всичките псевдоними. В своето детайлно изследване Miles подчертава: „Още по-ласкателен към Киркегор би бил фактът, че Ницше разпознава в типа вяра на Паскал „повеляваща вяра, нерядко постигната в оригиналното Християнство“, в контраст на типа вяра на хора като Мартин Лутер, които Ницше смята за узурпатори на оригиналното Християнско послание. Следователно, ако приемем, че Ницше би групирал Киркегор с Паскал, той също така би групирал Киркегор с Иисус. Всички тези фигури, поне така, както Ницше ги тълкува, са израз на една абсурдна, т.е. „антиреалистка“ вяра“ (Miles, 2013, с. 208 (превод мой).

В тази връзка Камю се оказва полезен в сравнението на тези двама титани на екзистенциалната мисъл, понеже чрез него ние може да тълкуваме философията им като усъвършенствана експликация на два възможни подхода към абсурда. Два подхода, различаващи се в своите заключения, но отъждествяващи се в своята автентичност. Киркегор не би се старал толкова да отговори на критическите възражения на Ницше, колкото (както уточнихме в началото) да се *съгласи* с тях, понеже чрез тях вярващият разкрива иманентната парадоксалност на вярата. След това разкритие разумът е поставен на кръстопът: да се разгневи или да полети по крилето на парадокса.

Любопитно е това, че както в случая на абсурдисткия скок на вярата, така и в случая на абсурдисткия скок към афирмация абсурдът е ползван като средство за актуализиране на определено мисловно действие, което не разчита на рационална обосновка. По-нататъшното развитие на тази идея в XX век води до театъра на абсурда, в който биват реализирани дадаистки, сюрреални и антиреални гранични ситуации, случващи се отвъд логиката, но в същото време следващи една строга, но неподдаваща се на ясни определения собствена логика.

В този контекст, ако определим рационалната обосновка като механизъм, съставен от серия от основания, ние стигаме до момент, в който *Абсурдът* започва да изглежда като нещо едновременно, свършено антирационално, но и като последния праг на всяко основание. Абсурдът се *появява и се явява* на помощ тогава, когато рациято се самосаботира. Т.е. когато мисълта проследи докрай корените на всяка система и стигне до внедрените и неизбежни

---

¹⁰ Brobjer (2003, с. 251). Пасажът в който Brobjer смята, че Ницше реферира към Киркегор като последовател на Сократ, може да бъде намерен в 9-а част от първа книга на *Зазоряване*. Вж. Ницше (2002а).

паразитни противоречия¹¹. Системата от основания може да запази своята кохерентност само в състояние на незавършеност. В противовес на това е ентелехията на системата, която винаги се стреми към завършеност. Това напрежение заформя себе си измежду двата полюса на абсурда.

1) Първият е ужасяващата начална среща с абсурда, която създава в духа/ума нуждата от порядък

2) Вторият е изходната точка от създалия се порядък, което по естествен начин води отново до завръщане на абсурдното усещане.

Така ние се сблъскваме с архетипната и често срещана в различните митове идея за появата на ред от дебрите на хаоса и за повторното разграждане на този ред в хаотичната пропаст. Усещането за абсурда е екзистенциално, но и крайно нужно и полезно бreme, без което серията от основания не би могла да намери стимула за своето начало. Това усещане същевременно обрича създалата се система на разпад, но и дарява духа с основание, което въпреки своята ирационалност е неизменно и незаменимо. Основанието на абсурда, което, както вече споменахме, подтиква или към действие, или към забвение (а по-късно при драматургията на Бекет виждаме демонстрация на това, че двете са всъщност едно и също).

В заключение, споменахме няколко критически обвинения, които Ницше би могъл да повдигне по отношение на Киркегор, ако е имал шанса да прочете и попие от неговите идеи. Те са неговата призната зависимост от ноуменална същност, неговата злоупотреба с понятието за вина и неговото схващане за абсурда. Това са важните моменти, които тук можеха за кратко да бъдат коментирани, заскобявайки множеството други точки на конфликт и/или възможности за сравнение, каквито са например разбиранията им за свобода, за нравственост, за метафизика и т.н. Ницше и Киркегор са несвоевременни бунтари във философията, борещи се срещу сковаващите паяжини на „истината“, в които през XIX век паяците систематизатори Хегел, Шопенхауер и Фон Хартман ни оплитат (оставяйки ни без друга рационална алтернатива). Но в своя бунт те могат да се обединят срещу систематизаторите само в негативен (критически) план, понеже положителната програма на пророка за свръхчовека, от една страна, и проповедника на рицарската вяра, от друга, служи като огледало, разкриващо срещуположните несъвършенства. В него Ницше вижда немощен човек, издъхващ под тежестта на собствения си светоглед, неспособен да намери трайно решение за отчаянието, докато Киркегор поглежда към obsесивно зависим страдалец, облечен в дрипите на своя декаданс.

---

¹¹ Също и когато погледне отвъд тези противоречия и започне да съзерцава бездната на неоснователността (момента, в който всяко основание спира да бъде валидно). Това е идея, която бива разработена по особено любопитен начин от Бьоме и Шелинг и която по-късно бива тематизирана от Шопенхауер. За повече информация вж. приносите на Шопенхауер към тълкуването за Абсурда в изследването на Clement Rosset (2013).

Тези несъвършенства идват от съответните предложени отношения (защото те не предлагат решения) към проблема за страданието (или по скоро *факта* на страданието). Но авторите не представят своите идеи като вечни и обективни прозрения. И Киркегор, и Ницше задават субективна житейска насока и формулират определена екзистенциална целеустременост, която е информирана предимно от техния собствен опит. Опитът на други личности може да е различен, но това, което обединява всеки, е задачата за качествена интеграция на страданието в уникалния и персонален светоглед. Киркегор и Ницше могат да постигнат съгласие в своята почти неразличаваща се оценка за творческия и духовен потенциал, който страданието може да отключи, особено когато то е тълкувано през призмата на Християнството. То пленява и възпламенява въображението не само на тези мислители, но и на много други бдителни личности, понеже Християнската интерпретация успява да направи паралел между страданието в партикуларен и страданието в универсален план, осмисляйки и представяйки по този начин болката на тялото и духа в своята многопластовост. Този паралел е толкова добре изразен в Новия завет, че ние бихме могли – както предлага Жижек – дори да „преразкажем същината на християнския разказ като история с неочакван обрат, досущ подобна на виц:

– Представяме си как вярващ в опечалено състояние се оплаква от вярата и казва: „Беше ми обещана връзка с Бог и благодат, но сега съм напълно сам, изоставен от Бог, бедстващ и страдащ, единствено в очакване на една предстояща и мъчителна смърт!“.

– Тогава глас небесен отговаря: „Виждаш ли, сега ти си едно с Бог, същият като Иисус когато е страдал на кръста!“ (Zizek, 2014, с. 86 (превод мой).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Милтън**, Д. (2008). *Изгубеният рай*. Книга II. София: Захарий Стоянов. [Milton, J (2008). *Izgubeniqt rai*. Kniga II. Sofia: Zaharii Stoyanov.]
- Ницше**, Ф. (2002А). *Зазоряване*. В превод от немски на ст.н.с. д-р Ерика Лазарова и Харитина Костова-Добрева. София: Изток-Запад. [Nicshe, F. (2002A). *Zazorqvanе*. V prevod ot nemski na st.n.s. d-r Erika Lazarowa i Haritina Kostova-Dobрева. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Ницше**, Ф. (2002В). *Отвъд доброто и злото*. Превод от немски на Ренета Килева-Стаменова. София: Захарий Стоянов. [Nicshe, F. (2002B). *Otvud dobroto I zloto*. Prevod ot nemski na Reneta Kileva-Stamenova. Sofia: Zaharii Stoyanov.]
- Ницше**, Ф. (2013). *Веселата наука*. Превод на Харитина Костова-Добрева. София: Захарий Стоянов. [Nicshe, F. (2013). *Veselata nauka*. Prevod ot nemski na Haritina Kostova-Dobрева. Sofia: Zaharii Stoyanov.]

- Ницше**, Ф. (2002С). *Към генеалогията на морала*. Превод от немски на Ренета Килева-Стаменова. София: Издателство „Захарий Стоянов“ [Nische, F. (2002С). *Kum Genealogiqta na Morala*. Prevod ot nemski na Reneta Kileva-Stamenova. Sofia: Izdatelstvo „Zaharii Stoyanov“.]
- Фройд**, З. (2019). Неудовлетвореността в културата. Прев. Нина Николова. – В: **Фройд**, З. *Текстове за културата*. София: Критика и хуманизъм. [Frojd, Z. (2019). *Neudovletvorenostta v kulturata*. Prev. Nina Nikolova. – V: Frojd, Z. *Tekstove za kulturata*. Sofia: Kritika i humanizym.]
- Шопенхауер**, А. (2020). *Светът като воля и представа*, т. 1, книга 4. София: Издателство „Захарий Стоянов“. [Schopenhauer, A. (2020). *Svetut kato volya i predstava*, t. 1. 4 kniga. Sofia: Izdatelstvo „Zaharii Stoyanov“.]
- Бробъер**, Т. (2003). Nietzsche’s Knowledge of Kierkegaard. *Journal of the History of Philosophy*, vol. 41, no. 2, 251–263.
- Campbell**, J. (1991). *The Power of Myth*. Publisher: Anchor.
- Khan**, А.Н. (1976). Kierkegaard’s Religion A and Religion B: Same or different? *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, vol. 6, no. 2, 169–176.
- Kierkegaard**, S. (1971). *Christian Discourses and The Lilies of the Field and the Birds of the Air and Three Discourses At The Communion on Fridays*. Translated with an introduction by Walter Lowrie. Princeton University Press.
- Kierkegaard**, S., **Lowrie**, W., **Marino**, G. (2013). *Fear and trembling and the sickness unto death*. Princeton: Princeton University Press.
- Miles**, T. P. (2013). *Kierkegaard and Nietzsche on the best way of life: A new method of ethics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rosset**, C. (2013). *Schopenhauer, philosophe de l’absurde*. Paris: PUF edition.
- Russell**, B. (1967). *The History of Western Philosophy*. Simon & Schuster/Touchstone.
- Welchman**, A. (2018). Evil in Schelling and Schopenhauer. In: **Hedley**, H. (ed.). *The History of Evil in the Eighteenth and Nineteenth Centuries 1700–1900 CE*. London: Routledge.
- Young**, J. (2010). *Friedrich Nietzsche: A Philosophical Biography*. Cambridge University Press.
- Zizek**, S. (2014). *Zizek’s Jokes: Did You Hear the One about Hegel and Negation?* Publisher: Mit Pr.

ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ КЛАСИЧЕСКИЯ ХУМАНИЗЪМ И ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРАКТИКА: МОРИС МЕРЛО-ПОНТИ

Христиан Цонков Мавродиев

Анотация. В сравнение с философските текстове, обхващащи общоизвестния му принос към френската интерпретация на феноменологията, политическите текстове на Морис Мерло-Понти са рядко разглеждани. Още по-рядко разглеждан е първият му политически текст – „Хуманизъм и терор“, който е основополагащ за развитието на хуманистичния марксизъм. С този текст си поставям за цел да експлицирам отношението на класическия хуманизъм към разработения от Мерло-Понти хуманистичен марксизъм. Конкретните материални условия, които са придавали есенциалния характер на традиционния хуманизъм, не са действителни след хуманитарните кризи в първата половина на ХХ век и този исторически момент е отправната точка на революционната теория на Морис Мерло-Понти. Екзистенциалният подход към формулирането на политическа теория на Мерло-Понти е съпоставен със сходния подход на друг политически теоретик – Карл Шмит. Поради дадени исторически обстоятелства Мерло-Понти коренно променя политическата си философия, отказвайки се от предишната радикална позиция.

Ключови думи: хуманизъм, марксизъм, практика, диалектика, екзистенциализъм, субективност, история

ON THE RELATION BETWEEN CLASSICAL HUMANISM AND POLITICAL PRACTICE: MAURICE MERLEAU-PONTY

Hristian Tsonkov Mavrodiev

Abstract. When compared to the philosophical texts covering his well-known contribution to the French school of phenomenology, Maurice Merleau-Ponty's political works are rarely examined. His first political work – “Humanism and Terror” – which is fundamental for the development of Marxist humanism, is even more obscure. With this text, I aim to explicate the relation of classical humanism to the Marxist humanism developed by Merleau-Ponty. The concrete material conditions that gave the essential character of traditional humanism were not actual after the humanitarian crises of the first half of the twentieth century, and this historical moment is the point of departure for Maurice Merleau-Ponty's revolutionary theory. Merleau-Ponty's existential approach to the formulation of a political theory is compared to the similar approach of another political theorist – Carl Schmitt. Due to given historical circumstances, Merleau-Ponty radically altered his political philosophy, abandoning the previous, radical position.

Keywords: humanism, Marxism, practice, dialectics, existentialism, subjectivity, history

Увод

Намираме се в разгара на нова технологична революция. Изкуственият интелект е започнал постепенно да се утвърждава като неизменима част от нашия бит. Поради това съществува дълбока необходимост да поставим на дневен ред въпроса за човешкото и за човешката субективност. Има нужда да се артикулира нов хуманизъм, който да е способен да постави споделените човешки интереси над слепия марш на инструменталната рационалност. Текстът, който разглеждам в този доклад – „Хуманизъм и терор“, е несъмнено най-спорният от всичките текстове в библиографията на Морис Мерло-Понти, тъй като при повърхностен прочит на този текст лесно може да стигнем до заключението, че Мерло-Понти е ентузиазизиран привърженик на насилието или че той е апологет на съветската власт. За да илюстрираме неговото отношение към режима, което е обратното на тази популярна представа за него, може да посочим този цитат:

„Ако някой се опита да направи оценка на общата насока на системата, едва ли би заявил, че тя върви по посока на признаването на човек от човека, на интернационализма, на отмирането на държавата и на действителната власт на пролетариата“ (Мерло-Понти, 1998б, с. 38).

Нужно е да се спомене, че голяма част от текста обхваща анализ на романа на Артур Кьостлер „Мрак по пладне“ и по-конкретно на начина, по който Кьостлер е представил показния съдебен процес срещу Николай Бухарин. В контекста на този процес е повдигнат въпросът за революционното насилие, но въпреки това фокусът на този доклад ще бъде поставен върху другата част на текста, която по същество представлява критика на класическия хуманизъм. Релевантността на този текст се дължи на факта, че с него Мерло-Понти се явява основоположник на традицията на хуманистичния марксизъм – традиция, която впоследствие е установена от автори като Херберт Маркузе и Ерик Фром. В същността на това интелектуално течение е политизацията на философията на младия Маркс, като тази политизация влиза в директно противоречие с установения политически марксизъм на ленинизма и култа към партията. Преди да се задълбоча в *differentia specifica*, ще направя интелектуална реконструкция, която ще контекстуализира появата на тази политическа философия. Традицията на хуманистичния марксизъм несъмнено предизвиква остри полемики – Луй Алтюсер посвещава голяма степен от сборника си *Pour Marx* на критика на тази традиция, като позициите, които заема и до днес, са повтаряни от негови последователи като Жижек и Бадиу¹.

---

¹ Критиката на Алтюсер към хуманистичния марксизъм е насочена не толкова към философските текстове на тази традиция, а към вулгаризирана форма на хуманистичния марксизъм, която служи като официалната идеология на КПСС след речта „За култа към личността и неговите последици“ (Anderson, 1976, с. 38–39). С тази теоретична намеса в

Във вторичната литература, анализираща творчеството на Мерло-Понти, често се акцентира върху двусмислеността му. Това не е двусмислеността по подобие на оруелианския новогovor, а един скептицизъм не само към завършените и затворените философски системи, а и към самите позиции, заети от автора. Така в текста може да проследим два гласа: един глас, който акцентира върху контингентността на историческото развитие, тъй като възприема, че историята е движение, съставено от практиката на хората, и следователно критикува всяка телеология на прогреса и друг глас, който все пак се стреми да намери някаква логика на историческото развитие, която би придала нормативност на политическата практика. Поради тази двусмисленост може спокойно да твърдим, че Мерло-Понти, каквато и позиция да заеме по даден философски или политически въпрос, никога не изгубва своята интелектуална автономност – рядкост в епоха, в която са установени строги политически принадлежности и е по-лесно от всякога да се направи и наложи разграничението между приятел и враг.

Началата на политическата философия на Мерло-Понти

Формирането на политическата философия на Мерло-Понти е белязано от опита му първоначално като редник във френската армия, изпратен на фронтвата линия през 1939 г., и по-нататък като член на френската съпротива. Впоследствие позицията, която заема в политическите дебати, е детерминирана от угнетението, което той изпитва към колаборационисткия режим на Виши. Бързото сломение на либералния хуманизъм, който е бил ключов за културния и интелектуален живот на Франция от Първата френска революция, довежда до нуждата за нова философска почва, която да служи за предикат на една бъдеща политическа теория. Източниците на тази теория са хетерогенни и са показателни за гъвкавостта на мисълта на Мерло-Понти.

Първоначално Мерло-Понти е първият чужд посетител на архивите на Едмунд Хусерл в Льовен в момент, в който теоретичният корпус на Хусерл е бил достъпен единствено под формата на неозаглавени ръкописи, статии и прочее (Coole, 2001). За Мерло-Понти философският проект на Хусерл, позволявайки се на картезианския дуализъм, е твърде абстрактен поради факта, че изследва начина, по който обектите се явяват в съзнанието на Аз-а. Оттук идва идеята за първичността на възприятието, като начална точка на феноменологията вече е конкретното тяло, намиращо се в жизнения свят. Феноменологията води Мерло-Понти до конструирането на една екзистенциална субективност, която по-нататък обосновава политическия му проект. Тази ра-

---

партийната политика на Френската комунистическа партия Алтюсер се стреми да насочи партийните членове към подкрепа на Китай в китайско-съветския разкол.

дикална субективност² води до центрирането на материалността на даденото. Следователно при политизацията на тази теория обектът на изследване вече бива възприятието и впоследствие участието на субекта в обективните исторически процеси.

Другият ключов момент е запознанството на Мерло-Понти с първия чуждоезичен превод на „Икономическо-философски ръкописи на Маркс“, подготвен през 1934 г. от Анри Льофевр и Норберт Гутерман, което му позволява да се запознае с автентичната философия на практиката на младия Маркс, докато дискурсът около марксизма във Франция все още се е позовавал на догматичния диалектически материализъм.

През тридесетте години на миналия век във Франция философските течения на феноменологията, екзистенциализма и хуманизма се припокриват. Една от причините за това е, че първият френски превод на „Битие и време“ превежда понятието *дазайн* (Dasain) като *realite humaine* (Jay, 1984, с. 335). Този превод придава коренно различни конотации на труда, които биват коригирани едва с публикуването на писмото „За хуманизма“ на Хайдегер от 1947 г. Нужно е да се спомене и това, че в този период процъфтява ренесанс на хегелианската философия. Мерло-Понти е бил редовен посетител на лекциите върху „Феноменологията на Духа“, провеждани от Александър Кожев в периода от 1933 до 1939 г.³ Кожев развива оригинална интерпретация на Хегеловата философия, която използва диалектиката на роба и господаря като ключ, чрез който да се разбере целият философски проект на Хегел. Позовавайки се на антропологизирания Хегел на Кожев, началната точка за социалното битие на човека е битката му с другия за утвърждение, задвижвана от желанието за признаване, като това призвание демаркира роба и господаря (Kojève, 1968, с. 64–65). Човекът е индивидуално съзнание, което поради ограничената си телесна рамка се стреми да разшири тялото си чрез доминацията върху природата и другите тела. Всеки опит да се прикрие този базов социален антагонизъм, както се случва във формулировката на класи-

---

² За разлика от други екзистенциални философи Мерло-Понти използва за начална точка на екзистенциализма си не толкова субективното възприятие на дадения свят от Аз-а, а отношението между индивида и тялото му, което служи като условие за субективността. Този подход различава Мерло-Понти от Сартр, който в ранната си философия акцентира върху първичността на субективността – позиция, основана върху идеята, че съществуването предшества същността. Екзистенциалността в тази интелектуална традиция представлява естественото състояние на човека и чрез субективността, той може да конституира смисъла на битието си.

³ Относно влиянието на лекциите върху „Феноменологията на Духа“, провеждани от Александър Кожев, нужно е само да споменем, че фигури като Реймон Арон, Жорж Батай, Александър Койре, Пиер Клововски, Жак Лакан, Морис Мерло-Понти и Ерик Вейл са редовни слушатели (Descombes, 1980, с. 10).

чески хуманизъм, задължително води до ускорение на борбата. Поради тази причина Мерло-Понти издига Макиавели като политически мислител над Кант (Мерло-Понти, 1998б, с. 156). Макиавели, подобно на Маркс, е демистифицирал политическите структури на своята епоха, като ги е разграничил от идеологическата надстройка, която ги е поддържала. Този процес позволява на индивида да мисли обективно за мястото и ролята си в конкретните исторически процеси.

Класическият хуманизъм губи действителността си при приложението му върху социалните структури в ерата на световните войни и колониализма и оставаме с формални и реифицирани понятия, които служат за легитимацията на установен политически режим. Следователно ролята на философията се явява предимно като средство за демистификация:

„Каквато и да е философията, която проповядваме, дори теологическа, обществото не е храм на онези ценности – идоли, които са изписани на фронтона на неговите паметници или в неговите конституционни текстове, тя е ценна дотолкова, доколкото са ценни в нея междучовешките отношения“ (Мерло-Понти, 1998б, с. 32)

Фокусът върху междучовешките отношения предполага на първо място конкретна свобода, при чието наличие може ефективно да сформираме тези отношения:

„Основното за свободата е тя да съществува само като действие във винаги несъвършеното движение, което ни присъединява към другите, към нещата, към нашите задачи, смесени със случайностите на нашето поведение“ (Мерло-Понти, 1998б, с. 41).

Приложението на идеала на класическия хуманизъм в съвременната либерална държава за Мерло-Понти атрофира политическата практика, поставяйки всяко политическо движение, което се намира извън рамките на статуквото, дори това движение да представлява желание да реализира тези принципи, под общия знаменател на ирационалното. Поради този факт Мерло-Понти обозначава класическия хуманизъм като чисто абстрактен хуманизъм и артикулира марксистки хуманизъм, който произлиза от конкретната универсалност на мнозинството на работническата класа. От всеки сериозен опит да се запази рационалното ядро на класическия хуманизъм, ще възникне теория, която условно ще наподобява противоположността му. Любопитно е, че в анализа на марксизма на Мерло-Понти единственото качество, което го различава от всяка тоталитарна идеология, е критиката на абстрактната буржоазна мисъл, която претендира, че може да трансформира абстрактната свобода в реална. Същността на тази критика е, че тръгва от нуждите на конкретния човек, който се намира в даден исторически момент. Тук може да направим паралел с критиката на Маркс към Фойербах, като основната раз-

лика е, че критиката на Мерло-Понти е екзистенциална по своята същност⁴. Класическият хуманизъм е реализирал единствено свободата на абстрактния индивид и впоследствие тази абстракция възпрепятства реализацията на свободата на конкретния индивид. С изоставянето на абстрактния индивид като начална точка на политическата теория, става необходимо да се намери нов първопринцип, на който да анимира теорията. Позовавайки се на най-популярното интелектуално течение във Франция след Втората световна война – екзистенциализма, Мерло-Понти разработва политическа теория, чийто единствен критерий за истинност е потенциата на историята.

Политически импликации на екзистенциализма

Ако разгледаме интелектуалната традиция на екзистенциализма в историческия момент, в който тази традиция е играела ключова роля в парижкия интелектуален живот, няма да открием политика нито в протоекзистенциалистите на XIX век като Достоевски, Ницше или Киркегор, нито при тогавашните съвременни представители на тази традиция като Сартр, Ясперс⁵ или Марсел. Дори в най-конкретното становище на Сартр относно екзистенциализма – текста, изнесен първоначално като лекция през 1945 г., „Екзистенциализмът е хуманизъм“, имаме утвърждение на индивидуалистката етика на екзистенциализма, като ключови понятия са индивидуалната автентичност и недобросъвестното съществуване. Следователно може да заключим, че даже има прекомерно недоверие към всякаква форма на политическа организация, тъй като тя би принудила индивида да изостави своята автентичност и да се присъедини към тълпата. В по-късен етап от кариерата си Сартр се политизира и се превръща в активен политически деятел, но той до голяма степен изоставя ранната си философия.

Всичко това не означава, че не може да се формулира една политическа теория на екзистенциализма. През 1934 г. Херберт Маркузе публикува есето си *Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung* („Борбата срещу либерализма в тоталитарната концепция на държавата“), в което той разглежда съставните части на идеологията на тогавашния десен екстремизъм.

---

⁴ Следвайки подхода на „Битие и време“ във френския екзистенциализъм, може да проследим остра критика към досегашната западна метафизика. Големите философски въпроси биват изместени от заинтересованост към отношението на индивида към непосредствено даденото. Екзистенциалната критика (в политически план при Мерло-Понти) представлява опит да се експлицира противоречието между реализацията на конкретната свобода на индивида и реифицираните идеологически структури, които я възпрепятстват. Френският екзистенциализъм следователно може да бъде възприет като философия на конкретността.

⁵ За пояснение, Ясперс има ясно заявена политическа ориентация, но тя е отделна от приноса му към екзистенциализма.

зъм. Това есе е написано година след обявяването на Адолф Хитлер за райхсканцлер на Германия и есето е предимно артикулация на притеснителната близост между нацистката идеология и философията на учителя на Маркузе, Мартин Хайдегер. Една от ключовите съставни части на нацистката идеология според Маркузе е политическата форма на екзистенциализма (Marcuse, 2009, с. 13). Маркузе дефинира този политически екзистенциализъм, като се позовава на цитат на Шмит:

„Но никоя програма, никой идеал, никоя норма, а също и никоя целевост не дават право за разпореждане с физическия живот на други хора“ (Шмит, 2008, с. 45).

Начинът, по който Шмит допуска насилието, е чрез диагностицирането на извънредно положение, което заради своята екзистенциална същност не се нуждае от оправдаване на насилието. В извънредното положение този, който превъзмогва номоса и демаркира отношението между приятел и враг, е суверенът. Индивидът заради заплахата от избухването на *bellum omnium contra omnes* (война на всички срещу всички) е принуден да направи избора си, като неутралитетът става невъзможен. Следователно онтологията на Шмит е тясно обвързана с неговата политика. В атмосферата на срива на легитимността на Ансиан режим той формулира екзистенциална онтология на политическата субективност. Индивидът е захвърлен в света и прави избор към каква социална или политическа организация да се присъедини. Единствено чрез този избор индивидът може да се противопостави на атомизацията и диалектически да утвърди своята индивидуалност, като разпознава нуждата от някаква комунитарна структура. Една общност или група от индивиди получава политически статут, ако има възможността да се направи разграничение между приятел и враг. Врагът за Шмит е другостта и в това си качество той е екзистенциална заплахата – плуралното, множественото със самото си съществуване заплашва хомогенността на единното.

В този контекст на артикулиране на политическите импликации на философията на екзистенциализма е възможно да разглеждаме Морис Мерло-Понти като ляв еквивалент на Шмит, доколкото първият мислител разбира радикалните конотации на тази философията по подобен начин като този на втория.

Ключовата разлика във формите на политически екзистенциализъм на двамата е, че докато Шмит позитира, че политическата практика може да бъде основана на абсолютно произволен принцип (като импликацията е, че най-честият обединителен принцип ще е този, който може да служи като най-потентен мит – идеята за нацията или етноса), за Мерло-Понти началната точка на политическата практика е историята. Тук става въпрос не за историята като морална телеология, а като екзистенциален терен, на който индивидът може да реализира своята свобода. Мерло-Понти експлицитно критикува иде-

ята за историята като външна структура, която детерминира човешкото битие: „В начина на мислене на Рубашов и в комунизма „а ла Кьостлер“ историята представа да бъде онова, което е била за Маркс: видима реализация на човешките ценности чрез един процес, в който има диалектически завои, но който поне не би могъл да обърне гръб на собствените си цели.

Тя вече не е жизнена атмосфера на човека, отговор на неговите пожелания, място за революционно братство. Тя се превръща във външна сила, чийто смисъл е непознат за индивида, в същинска сила на факта“ (Мерло-Понти, 1998б, с. 76).

Друга опорна точка между тези двама политически мислители е критиката на либерализма. Шмит, позовавайки се на цитат на Франсис Бейкън, с който да докаже имплицитно изключващата функция на понятието за човек, коментира, че ако за Бейкън някои навици като канибализма обричат практикуващите ги поради самото си естество, тогава в една цивилизация, в която моралът става постепенно по-строг с напредването на прогреса, по какъв ли друг начин може да се разшири критерият, който изключва дадени групи от тъждеството на човечеството⁶ (Schmitt, 2006, с. 103). Тук Шмит се изразява подобно на много от по-късните антихуманисти, като заявява, че идеята за човека предимно има репресивна функция и че подобно понятие би се използвало от либералите като *casus belli* за тотална война. Фактът, че дадена група е изключена от категорията на човека, легитимира всякаква форма на насилие срещу тях. Понятието за политическото, което Шмит предлага, би довело до по-ограничена, конвенционална война. Историческият опит опровергава тезата на Шмит, тъй като политическата сила, към която той допринася, започва най-бруталното кръвопролитие на Стария континент и естествено това кръвопролитие не е било извършено в името на човечеството.

Въпреки че критиките към либералния хуманизъм на Мерло-Понти и Шмит тръгват от две коренно различни отправни точки – в случая на Шмит от реакционната критиката на дьо Местр към Френската революция, а в случая на Мерло-Понти от опит да се запази рационалното ядро на класическия хуманизъм, и двете критики имат сходно заключение и то е, че позоваването към ценностите на хуманизма в либералната политика единствено служи да легитимира действие, което им противоречи.

---

⁶ В процеса на дехуманизирането несъмнено доминира екстирпационна логика, но това не означава, че всяко действие срещу дехуманизирания субект е легитимизирано *ipso facto*. В изследванията на Фуко върху институционалния разум проследяваме патернализъм, който забранява интересубективните отношения между изключения индивид и социума. Ако сравним отношението към дехуманизирания индивид с отношението към животните, ще забележим, че статутът на дехуманизирания субект като някой изключен от общия знаменател на човечеството в множество социални строеве исторически е бил подложен на форма на биополитика, която не е била прилагана при животинските видове.

Политическото действие при Мерло-Понти в последна инстанция е редуцирано до прост избор, който по същество е сходен на залога на Паскал. Трагичното при залога на Паскал е, че ние не можем рационално да стигнем до познание за Бог и следователно е необходимо да направим избор, който е или да отстояваме принципите и автономността на разума си и да отричаме вярата до последно, или, принудени от страх към вечното мъчение, да приемем Христос като наш спасител. В случая на Мерло-Понти, историята заема мястото на Бог и залогът се превръща в: или запазваме ръцете си чисти и приемаме, че статуквото представлява най-добрият от всички възможни светове, или приемаме, че приложението на насилие е приемливо, с надеждата, че то води до по-светло бъдеще.

Приключението на диалектиката

Години след издаването на „Хуманизъм и терор“ Мерло-Понти публикува текста „Приключенията на диалектиката“, в който преформулира политическата си философия и се отдръпва от радикалната позиция, която е изразил в предишния си текст. Тази промяна в политическата позиция се дължи на разочарование от избухването на Корейската война, като действията от страна на Северна Корея за Мерло-Понти показват, че социалистическият блок също е способен да инициира империалистски конфликти (Carman, 2008, с. 152–153). С изоставянето на досегашния си революционен ентузиазъм Мерло-Понти конструира нов историцизъм, базиран на социологията на Макс Вебер. По същество този текст представлява остра самокритика, като приключенията, за които става въпрос в заглавието, са съвкупността от грешки, до които се е стигнало чрез неправилия анализ на историческото движение, предоставен от диалектиката. С отрицанието на марксистката диалектика Мерло-Понти се застъпва за рационализацията на Вебер като евристика, която може да разкрие интелигибилните ядра на историята. Процесът на рационализацията на света е тоталността, която медира изкуството, науката, държавната форма, мистиката и историята на Запада (Мерло-Понти, 1998а, с. 30). Поради измененията, които настъпват в гореспоменатите сфери, може да проследим обективна тенденция в историческото развитие, без да налагаме абсолютен универсум, който да задуши контингентността на историческото. Така Мерло-Понти стига до отворен и умерен либерализъм, който води политика на разбирането, тоест имаме опит, който не се стреми да насочи движението на историята, а само да я схване, като се позовава към тоталността на всички идейни перспективи, за да се оформи ясна картина за дадения исторически момент. С този обрат в политическата му философия въпросът за хуманизма отпада напълно от теоретичните съображения и бива заместен от метаполитика, която Мерло-Понти извежда от текстовете на Вебер. Тази форма на либерализъм не се интересува от ценностите на класическия хуманизъм, които са анимирали предишните

му форми, критикувани от Мерло-Понти в предишния му труд, а единствено се позовава на конкретната политическа практика. Тоест в политическите дебати вече няма призови за цензура на опонентите на либерализма на базата на това, че представляват идеали, които са враждебно настроени към ценностите на хуманизма, а има автентичен опит да се разберат техните позиции, водени от убеждението, че ако принципите на либерализма са верни, опонентите му биха влезли в противоречия, които биха делигитимирали в очите на гласоподавателите техния политически проект. Чрез тази позиция Мерло-Понти въвежда екзистенциалното разбиране за автентичността в политиката, като вече насилието, измамата и лицемерието стават неприемливи средства за водене на политика. Впоследствие теоретикът запазва критическо разстояние от историческите процеси поради факта, че нормативният критерий на Веберовия либерализъм изключва възможността субектът да вземе революционно участие в историческата диалектика. Интелигибилността на историята, която преди е легитимирала революционната активност на базата, че единствено може да схванем като тоталност историята *post factum*, сега е реконтекстуализирана и предотвратява радикалното действие заради същата несигурност.

Заклучение

Въпреки че в по-късните си политически произведения Мерло-Понти остава и хуманизма, и марксизма, тематичният център на ранния му труд продължава да влияе на по-късни развития във философията на XX век. Всеки опит да се завърнем към автентичната мисъл на младия Маркс от опитите на югославската школа „Праксис“ или надеждите на Пражката пролет, които се намират в систематична форма на трудовете на Карел Косик, задължително ще се сблъска със същите противоречия, пред които се изправя Мерло-Понти, и подобно на него ще трябва да се опита да осъществи диалектичката сублация, която може да ги запази в едно по-висше единство.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Мерло-Понти**, М. (1998а). *Приключенията на диалектиката*. Грекова, Е. (прев.). София: Любомъдрие. [Merlo-Ponti, M. (1998a). *Priklyucheniya na dialektikata*. Grekiva, Evgeniya (prev). Sofia: Lyubomadrie.]
- Мерло-Понти**, М. (1998б). *Хуманизъм и терор*. Грекова, Е. (прев.). София: Любомъдрие. [Merlo-Ponti, M. (1998b). *Humanizam i teror*. Grekiva, Evgeniya (prev). Sofia: Lyubomadrie.]
- Шмит**, К. (2008). *Понятието за политическото*. Лешков, А. (прев.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Shmit, K. (2008). *Poniatieto za politicheskoto*. Leshkov, Andrei (prev.). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Anderson**, P. (1976). *Considerations on Western Marxism*. London: Verso.

- Carman, T.** (2008). *Merleau-Ponty*. New York: Routledge.
- Coole, D.** (2001). Thinking politically with Merleau-Ponty. *Radical Philosophy* Jul/Aug 2001 [online] (accessed 10.02.2024). Available from <https://www.radicalphilosophy.com/article/thinking-politically-with-merleau-ponty>
- Descombes, V.** (1980). *Modern French Philosophy*. Trans. L. Scott-Fox and J.M. Harding. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jay, M.** (1984). *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*. Berkeley: University of California Press.
- Kojève, A.** (1968). *Introduction à la Lecture de Hegel*. Paris: Gallimard.
- Marcuse, H.** (2009). *Negations: Essays in Critical Theory*. Trans. Jeremy Shapiro. London: MayFlyBooks.
- Schmitt, C.** (2006). *The Nomos of the Earth*. Trans. G. L. Ulmen. New York: Telos Press.

НЕРАЗЛИЧИМОСТТА НА ПРАВИЛО И ЖИВОТ И ЕТИЧЕСКИТЕ ПОДТИЦИ ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА ДЖОРДЖО АГАМБЕН

Кирил Петъов Мартинов

Анотация. Статията описва накратко генеалогическото изследване на Джорджо Агамбен върху монашеската общност като принципно ново явление в политическата история на Запада, което е ръководено от идеята за общ или споделен живот и служи на мислителя да въведе понятието си за форма-на-живот. С водещия пример на францисканците се концептуализира познатата от творчеството на философа фигура – праг на неразличимост между правило и живот, като принципно новото в това отношение е позитивната възможност за добър живот, която възниква като залог в желанието на монашеския орден да схване живота на своите членове напълно отвъд правото като употреба. Подчертават се критическият и онтологическият смисъл на общата фигура на прага на неразличимост. На следващо място, текстът се опитва да постави пределно абстрактните тези на Агамбен в ситуация, за да направи нагледни възможните приложения на неговата философия. Това става чрез позоваване на социологическото понятие *дезорганизация* като пространство на нерепрезентираната интимност. Очертава се накратко представата за създаването в рамките на съществуващите институции и бюрократични системи на общо пространство на ценност, построено около призиванието на този или онзи етически субект, свеждащ закона до безделие.

Ключови думи: Агамбен, етика, форма-на-живот, закон, право, общност, интимно, призивание

INDISCERNIBILITY OF RULE AND LIFE AND THE ETHICAL IMPULSES OF GIORGIO AGAMBEN'S PHILOSOPHY

Kiril Petyov Martinov

Abstract. This article briefly describes Giorgio Agamben's genealogical study of the monastic community as a fundamentally new phenomenon in the political history of the West, one that was guided by the idea of a common or shared life, and served the thinker to introduce his notion of form-of-life. The leading example of the Franciscans conceptualizes the familiar figure of the threshold of indifference between rule and life in the philosopher's work, and what is fundamentally new in this respect is the positive possibility of the good life that emerges as a stake in the monastic order's desire to conceive of the lives of its members

as wholly beyond law, as use. The critical and ontological sense of the known figure of the threshold of indifference is emphasized. Next, the text attempts to situate Agamben's highly abstract theses in order to make visible the possible applications of his philosophy. This is done by invoking the sociological notion of disorganization as a space of unrepresented intimacy. The image of the creation within existing institutions and bureaucratic systems of a shared space of value built around the vocation of this or that ethical subject, reducing law to inoperativity, is briefly outlined.

Keywords: Agamben, ethics, form-of-life, law, community, intimate, vocation

Въведение

Джорджо Агамбен поставя за мото на своята книга *Homo sacer II.1 Извънредното положение* (2019) думите: „Юристи, защо мълчите относно онова, което засяга вашата служба?“. В тях сякаш прозира добре познат социален опит за правото като обособена, почти техническа сфера, независима и поверена в ръцете на едно съсловие, което осъществява силно специализирана дейност, в хода на която се е откъснало от целостта на интелектуалния живот и не намира мотив да допринесе към него чрез чистото мислене. Сякаш юридическата сфера е подчинена на стремеж към ефективност, която няма много вземане–даване с умозрителното. Агамбен от своя страна посвещава голяма част от своя философски проект за преосмисляне на основите на западната политика на генеалогични изследвания на закона и на правни институти, около които се формират централните диспозитиви на онова, което исторически познаваме като наше нормативно битие. Настоящият текст има за цел да скицира ключовата за италианския мислител фигура на праг на неразличимост в приложението ѝ към правото и живота и да я свърже с актуални форми на опита, за да си представим етичското значение на теоретичните положения, да се получи (или поне да се даде пример за) подтик към действие.

Примерът на общността монашески живот – съвпадение на живот и правило без остатък

В книгата си „Най-висшата бедност“ Джорджо Агамбен (Agamben, 2013) се завръща към темата за взаимодействието между живот и норма, която стои и в началото на неговия проект *Homo sacer*, донесъл му световна слава. Две огледални пародии сякаш задават основната проблематика на изследването на отношението между правило и живот. В едната от тях Гаргантюа основава една общност и ѝ задава единствено правило – всеки да се води от желанието си, а не от регламенти и ограничения. В другата героите на маркиз Дьо Сад затварят себе си в едно общо пространство, посветено на наслаждението, което е регламентирано до най-малкия детайл и изисква от своите обитатели пълна отдаденост на програмата за постигане на либертинското наслаждение.

Първообразът, който е пародиран в тези сценарии, е монашеската общност със своите предписания. Резултатите от двете начинания са противоположни. Неподчинените на ограничения се намират обединени и заживяват така, че всички съвместно се отдават на желанието, възникнало у този или онзи, и заедно го осъществяват. Така социалността, определена от правилото „Прави, каквото щеш“, има – в общия живот – и живота, и трайната форма на общност. Обратно, експериментът при Сад – общността, която търси чрез правила тържеството на живота и удоволствието – се оказва непоносим и бива изоставен.

Залогът в тези фиктивни сценарии е замъгляването на границата между правилото и живота и произтичащото с оглед на добрия живот двусмислие. Заслужава си да се проследи перспективата, в която тенденцията към неразличимост между двата термина сякаш открива една позитивна етическа и политическа възможност, което е и принципно новото спрямо познатата зона на неразличимост между норма и факт, която в Агамбеновия анализ на извънредното положение представлява по-скоро диспозитив за възпроизводство на политическия ред, поддържащ разцеплението между оголен и квалифициран живот и произлизащите от него исторически ужаси.

Агамбен подхваща тази възможност чрез археологическо изследване на монашеския общностен живот, довел на сцената на Запада нещо принципно ново. В конкретните си аспекти това изследване се съсредоточава върху уставите с правила за съвместен живот на монасите и специфичните въпроси, които те повдигат пред собственото си време. Основното в този смисъл е езиковото колебание между правила и живот, фиксирано във фразите „правила или живот“, „правила за живот“, с които си служат и се самоопределят текстовете. За самите средновековни хора възниква въпросът за юридическия смисъл на тези предписания и самата правна регулация на монашеския живот. В грижливото предписване на подредени във времето и символно натоварени поредици от действия по служението, обхващащо цялото живеене на монаха и задаващо му *образец*, на който той посвещава себе си, сякаш се обезсмисля правилото като нещо външно на живеенето. В усвояването на един обемащ цялото жизнено пространство и време хабитус (навик) монашеската общност задава на себе си именно тази втора природа, а не „просто някакво правило“. Монашеският обет няма за предмет отделно действие или дори съвкупност от действия, а цялостен начин на живот и вечната бдителност на волята за воденето именно на такъв живот. Да се обещае едно всеобхватно съществуване на индивида, да се обещае ставането някакъв с целостта на личността, отива отвъд парадигмата, в която се разбира отношението между правило и съответстващо му поведение. В този ред на мисли, както правилото формира живота, така и животът (монашеският етос) задава образа, формира и придава смисъл на правилото. На сцената се появява фигура на неразличимост между правило и живот, която сякаш релативизира и застрашава господството

на правилото. Така монашеският общностен проект, „премествайки етическия проблем от нивото на отношението между норма и действие към това на форма на живот, изглежда поставя под въпрос самата дихотомия на правило и живот, универсално и частно, необходимост и свобода, чрез които сме свикнали да схващаме етиката“ (Agamben, 2013, с. 72).

В същия смисъл идва и наблюдението, че за разлика от доктрината на църквата, в която се счита, че служението на един недостоеен свещеник произвежда напълно годни сакраментални резултати, актът и действащият са разделени, то монахът е или действителен монах, отдаден на обета си, или по същество не е монах (пак там, с. 84). В това сравнение просветва един огромен залог, около който философията на Агамбен се върти. В представата за богослужебното действие на свещеника като перформатив е отразена цяла една онтология, навън от която италианският мислител систематично се опитва да проправи изход – в нея правното и богослужебното действие са строго аналогични. Така например и съвременните юристи боравят с понятията за съществуващо и дължимо. На дължимото съответства т.нар. нормативна действителност, с неясен метафизически статут, но вероятно близка по смисъла си до една Платонова онтология. Изпълнението на един юридически фактически състав, правилността на едно ритуално действие от ръкоположен свещеник са перформативното взаимодействие между двете онтологии (тази на фактите – съществуващо, и тази на нормативното – дължимо). Затова и исторически новата фигура на монаха, който в своята форма на общностен живот затруднява разграничаването на правилото и живота, се поставя пред погледа една радикално различна онтологическа/етическа възможност.

Понятието *форма-на-живот* в археологическото му извеждане

В историческата перспектива Агамбен (Agamben, 2013) вижда първото проиграване на описания етически залог в историята на францисканците, които в своя отказ от притежание и претенцията да имат нещата от света само за своя употреба (най-висшата бедност), се опитват да поставят на преден план идеята за един живот, стоящ напълно отвъд правото. Около техния пример кристализират някои от измеренията на понятието *форма-на-живот*, онова трето, което не синтезира двата термина, а по-скоро изразява тяхната първична неотделимост, която е и неотделимост на онтологическото и етическото, възможност за добро живеене. Във формата-на-живот животът е неотделим от своята форма, тя не е нещо друго по отношение на него, изразява го без остатък. Техническият термин за това онтологическо измерение на живеенето при Агамбен е *употреба*. Именно такава е и претенцията на францисканците – че те нищо не притежават, а само употребяват. На това концептуално ниво се случва и историческият им сблъсък с папството, което търси да обхване

новостта на тяхната житейска практика в съществуващия вече ред. Този исторически епизод в интерпретацията на Агамбен има своята развръзка чрез ново задействане на зоната на неразличимост на правото и факта, служеща като апарат за възпроизводство на старата онтологическа/политическа машина. Папа Йоан XXII издига срещу претенциите на ордена аргумент, който с лекота може да се преведе и на езика на съвременното право – не може да съществува обособено ползване (употреба) върху потребимите вещи (например върху храната, която монасите изяждат), без да съществува и право. Така концептуалните ресурси на онтологическата машина се задействат, а това означава, че тя лесно може да овладее новото – живота като употреба, в рамките на съществуващото устройство. Инструктивен е примерът с един институт, който съвременното право е наследило от римското. Юристите и днес казват, че владението – фактическата власт върху една вещь с намерение да се третира като своя, е само факт, но не и право. Същевременно обаче този факт е свързан със значими правни последици, без които цялата система на собствеността не би могла да има сегашния си облик. В този смисъл владението е и факт, и право. Това твърдение би се приело с възмущение от практикуващия днес юрист, но концептуалната му стойност е умело подкрепена от Агамбен с цитат от прословутия немски юрист от XIX век Фридрих фон Савини (Agamben, 2013, с. 138). В тази неразличимост фактът е винаги вече вписан в правото, а това в нашия исторически пример означава, че и животът не може да бъде живян напълно извън правото. Францисканците, казва Агамбен (пак там, с.139), е трябвало да намерят позитивен израз на смисъла на живота като употреба, а не да се въвлечат в теологическо-юридическа полемика с папството, чийто резултат е предрешен.

Значение на праговете на неразличимост

Как да разбираме постоянната поява на тази структурна фигура праг/зона на неразличимост в текстовете на Агамбен? Защо я срещаме и в археологическите установените инстанции на старата онтологическа машина, и в пролуките, през които философът мисли новото и действителния етически опит? Имайки предвид честотата и разнообразието от контексти, в които мислителят извиква тази фигура, едно пределно обобщение би било опасно. И все пак тази вездесъщност на фигурата показва централното ѝ значение за философския проект на Агамбен и позволява да се загатне най-общото му вдъхновение. Праговете на неразличимост (между факт и живот, между човешко и нечовешко, битие и действие и т.н.) разкриват в редица операции на западната онтология специфичната процедура на включване чрез изключване, която имаме, когато в иманентното се произвежда разделение и едната обособена по този начин категория се конституира като външна, но парадоксално едновременно с това и като лежаща в основата на другата категория

като неин принцип. Подобна фигура намираме и у Делъоз и Гатари (1995, с. 73) в изказването, че не-философското е именно в сърцето на философското като най-философско, доколкото задава плана на иманентност на философските понятия.

Разкриването на праговете у Агамбен има за цел да осъществи критическо действие – онтологическата машина оперира чрез неразличимост, но в самата констатация на този факт се съдържа възможността за езиковото събитие по довеждане на машината до замиране (безделие, „неоперативност“¹). В този смисъл съзирането на неразличимостта е „път навън“, възможност да се мисли отвъд дихотомите на машината, защото са били помислени. В този смисъл:

Тъй като всеки праг на неразличимост стои между приети истини, традиционни ценности или фиксирани същности, ще пропуснем замисъла, ако разглеждаме прага като новата метафизична истина, ценност или субстанция на нашата култура. Затова Агамбен настоява за несъвпадението на всяка опозиция: той не позволява на разделението да се разпадне в себе си, като го държи в състояние на неопределеност, като го поддържа като „несигурен терен“. На едно място той нарича това поле на напрежение „бойно поле между непримирими искания“, макар че след това описва тази битка като „любовна борба“[...] Нашето единствено място за обитаване, нашият етос, където една форма на живот може да процъфтява, е следователно винаги един вид „разкъсване, което е и шев“, един вид „напрежение, което е едновременно артикулация на различието и единство“ (Kishik, 2012).

Дезорганизациите като пространство на интимното: собствен опит за формата на живот

Можем да свържем тематизираните тук понятия със собствения си практически опит чрез асоциация с понятието на британския социолог Скот Лаш за дезорганизациите. Те са постмодерни аналози на общностите, които се характеризират с първите термини в двойките хоризонтално/вертикално, ценност/норма, произвеждане/възпроизвеждане, насилие/власт, цели/средства (Лаш, 2004, с. 67–74). Вторите термини пък определят организациите като характерна за модерността форма на социалност, в чийто център стои юридическата власт. Дезорганизациите се разгръщат в условията на упадък

¹ Inoperativity (английски език), inoperatività (италиански език) е понятие с голяма тежест в онтологическата работа, извършена от Агамбен. Превеждането му е въпрос на цялостна преводаческа стратегия и доколкото към момента на написване на настоящата статия книгата „Употребата на телата“ все още не е публикувана на български език, понятието се предава тук свободно и с оглед на литературното въздействие на текста с безделност или замиране (на...).

на модерните институции, като „колонизират“ пространството за субективация и общуване, освободено от последните. Те са „рефлексивни общности“ и тази тяхна самосъзнателност ги отличава радикално от традиционните общности, за които подобно определение би създавало противоречие в понятията. Дезорганизациите са форма на социалност, при която интереси и идентичности влизат във взаимодействие и създават разпознаваеми форми на живот като израз на тяхното самоосъщесвяване. За разлика от хладното трезвомислие на едно законово регулирано социално пространство, което благодарение на ясните граници създава възможността проблемите да се разглеждат от известна дистанция (а с това и в особен смисъл рационално, с което понякога създава познатото усещане за скука и бездушие) пространството на дезорганизациите е афективно наситено. Безразличието не е част от тяхната икономика.

Дезорганизации са например „неосемейството на нашата преобразена интимност“ (пак там, с. 68), в което някои от установените роли, места и практики може би изобщо не съществуват; субкултури, които в част от случаите са скъсали с всякаква локалност; неформални групи в една образователна институция, които изнасят познавателното усилие в успоредни на образователния процес практики и го преплитат с лични отношения, и т.н. Накратко, дезорганизациите осъществяват желанието (или дори може би по-точно нагона) и така произвеждат ценности в нерегулирани и съответно нестабилни, често дори опасни форми (пространства на несигурност и насилие).

Доколкото са форми на социалност, дезорганизациите са сфера на нерепрезентираната близост, на контакт. А това означава пространства на *интимното*.

Понятието за интимно изразява част от етическия опит на формата-на-живот. Следвайки изследването на Франсоа Жулиен (2015), можем да кажем, че почудата, която интимното предизвиква, е указание за близост до онтологическия залог, около който се върти философията на Агамбен. Причината е, че в думата „интимно“ езикът сякаш съвместява два смисъла, наглед противоречиви и несъответстващи – от една страна, интимното е най-вътрешното, скритото, от друга, онова, което свързва въз основа на дълбоко присъщото ни, изисква споделимост и откриване. Констатирането на този парадокс и утвърждаването на категорията интимно като етическа категория водят до релативизиране на разграничението на вътрешно и външно и преосмисляне на онова, което наричаме Аз, съответно на преодоляването на разликата между правило и живот във формата-на-живот:

...излиза, че според интимното Вътрешното се оказва, че общува дълбоко в себе си със своята противоположност. Оттук следва хипотезата, изказана с цел да се изясни парадоксът – не е ли върно, че колкото повече Вътрешното се вдълбава, задълбочава, толкова по-малко може да постигне разбирателство,

като отделно и да се изолира? Това Вътрешно в самите нас колкото повече се възприема в самото себе си, стигайки до своята дълбина, както се казва, като „много“ или „най-вътрешно“, толкова повече върви към своето разкриване [...] и по същия начин се стреми обратно към собственото си излияние (Жулиен, 2015, с. 24–27).

В дезорганизираното пространство на нерепрезентирана близост, чието учредяване е събитие без легитимност и основание (интимното винаги неусетно се е случило и не може да се посочи защо), човешките същества пребивават в контакт, който всъщност представлява размиването на границите помежду им, учредяване на общото и взаимното, съвместен и щастлив живот. По същия начин Агамбен артикулира като замиране на характерната за Западна онтологическа машина формата-на-живот, в която общността е дадена със самия факт на сингуларността, която е форма-на-живот:

*Точно както мисълта на своя връх не репрезентира, а „докосва“ мислимото, по същия начин в живота на мисълта като форма-на-живот, *bios* и *zoe*, форма и живот са в контакт, което означава, че пребивават в не-отношение. И именно в контакт, което ще рече в пустота на репрезентацията, а не в отношение, формите-на-живот комуникират. Онова „сам със себе си“, което дефинира структурата на всяка форма-на-живот, дефинира също и общността му с другите... Ще трябва следователно да мислим политиката като интимност, неопосредена от каквато и да било артикулация или репрезентация: човешките същества, формите-на-живот са в контакт, но това е непредставимо, защото се състои именно в пустота на репрезентацията, т.е. в деактивация и замиране на всяка репрезентация. На онтологията на не-отношението и употребата трябва да кореспондира и нерепрезентативна политика (Agamben, 2015, с. 237).*

В смисъла, в който Жулиен настоява, че интимното е ресурс (2015, с. 120 и сл.), дезорганизациите като пространство на близост отварят място за живота на формата-на-живот. В известния анекдот за Витгенщайн, който на края на изпита си за получаване на докторска степен утешава изпитващите го за това, че не могат да разберат докрай дълбочината на неговата мисъл, несъмнено институцията със своя императив за възпроизводство е доведена до своята граница, но същевременно е изключена всяка вулгарност, напротив, самото събитие е събитие, което дава път на философията като такава (за което и институцията съществува поне номинално).

Етическият подтик, който получаваме от изследванията на Агамбен, съответства на историческия опит, който имаме при случаите, в които в осъществяването на едно призвание (на учен, изследовател, философ, учител, лекар и т.н.) се формират общности, в които се достига прага на неразличимост между правило и живот. Достатъчно тук е едно житейско понятие за призвание като указател за онова особено живеене, при което някой със стремежа към онова, към което се чувства призван (връзка с нареченото от Агамбен

онтология на стила (2015, с. 224) и което по природата на нещата не е просто средство към някаква цел (призиваният лекар не лекува за пари), в грижата за своето дело (рефлексивност) се ръководи от собствената на делото мяра. Заслужава си да отбележим и връзката на понятието за призвание с централната за Агамбен тема за неприсвоимостта. Културата изобилства от свидетелства за преживяването, при което верният на призиванието си няма усещане, че е автор на своето дело, и се отказва от всякакво господство над него:

Художникът, поетът, мислителят – и като цяло всеки, който упражнява някакъв poiesis и някаква активност – не е суверенен субект на творческа операция и на работа. По-скоро той е анонимно живо същество, което, като винаги води до замиране (безделност) работите на езика, погледа, телата, търси да има определено преживяване на себе си и да конституира своя живот като форма-на-живот (Agamben, 2015, с. 247).

Вдъхновеният не знае какво върши. Несъзнателността, която в цитирания тук смисъл характеризира активността на пребиваващия в интимна близост със себе си и своята потенциалност, блокира всяко присвояване. Отпада всяка форма на делото като нещо външно или друго спрямо него (правила, методи, времеви ограничения и т.н.).

В съвременните условия описаният сценарий, в който призиванието създава около себе си общност, означава поставеност в непрекъснат контакт с бюрократични редове и съпротивата срещу тях. Разкрилите се дезорганизационни пространства на интимното не търпят опосредяващия и поради това разкъсващ афективното пространство на контакт ефект на нормата. Като социална сила те творят ценностен смисъл. Понякога тази етическа възможност предполага влизането в действие на особености на характера, които традиционно са езиково негативно натоварени – нахалство, безхаберие и т.н. (неспазване на срокове, иронизиране на някои практики, поставяне на администрацията пред свършен факт, изпълнението на задачи в пародийна форма и т.н.). Това помага да разберем бележката на Агамбен (с препратка към „Живота на безчестните люде“, Agamben, 2015, с. 227), съгласно която именно в периферията на обществото можем да открием зачатъчните примери на осъществяване на формата-на-живот в някои девиантни житейски практики и наслаждения. В този смисъл българската дума „негодник“ има сериозни достойнства пред духа на Агамбеновото мислене – в нея е изразена именно безделността, замирането на работата, която диспозитива на онтологическата машина изисква.

В успешно осъществените възможности от описания тип обаче проблясва мислението от Агамбен етически импулс. Подобно доближаване до формата-на-живот, разбира се, е винаги частично. Етиката и политиката не могат да бъдат отделени и докато диспозитивите на втората продължават да произвеждат своите ефекти, дезорганизационните пространства имат само случайния

и несигурен характер на щастливи припламвания. В дезорганизираните роли на нормативното не отпада, но то замира, става безделно. Формата-на-живот профанира бюрократичния ред, като си играе с него, и законът става лек като перце (играта със закона, която Агамбен взима като образ от Бенямин (Агамбен, 2019, с. 124–125). Съществува административна поезия.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Агамбен**, Дж. (2019). *Homo Sacer II*. София: Критика и хуманизъм.
[Agamben, Dzh. (2019). *Homo Sacer II*. Sofia: IK Kritika i humanizam.]
- Дельоз**, Ж, **Гатари**, Ф. (1995). *Що е философия?* София: Критика и хуманизъм.
[Delyoz, Zh, Gatari, F. (1995). *Shto e filosofia?* Sofia: Kritika i humanizam.]
- Жулиен**, Фр. (2015). *За интимното. Далеч от шумната любов*. София: Изток-Запад.
[Zhulien, Fr. 2015. *Za intimното. Dalech ot shumnata lyubov*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Лаш**, С. (2004). *Критика на информацията*. София: Кота.
[Lash, S. (2004). *Kritika na informatsiyata*. Sofia: Kota.]
- Agamben**, G. (2013). *The Highest Poverty: Monastic Rules and Form-of-Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben**, G. (2015). *The Use of Bodies*. Stanford: Stanford University Press.
- Kishik**, D. (2012). *The Power of Life: Agamben and the Coming Politics (To Imagine a Form of Life, II)*. Stanford: Stanford University Press.

ПРИНЦИПЪТ НА ДЕТЕРМИНИЗМА В „ЙОГА СУТРА“ НА ПАТАНДЖАЛИ

Румяна Георгиева Толева

Анотация. Статията цели да представи принципа на детерминизма и неговия обхват в изложеното от Патанджали в „Йога сутра“ теоретико-приложно йога учение. В нея е направен обзор на развитието на древноиндийската концепция за причинно-следствената обусловеност – *карма*, представляваща основа за формирането на общите философски идеи в Древна Индия и имаща съществен принос в изграждането на индийската духовност. Относителите към концепцията сутри от четирите части на древния трактат са детайлно изследвани, изложена е тяхната взаимовръзка и отношението им с други основополагащи концепции в йога учението на Патанджали, като тези за страданието и окончателното освобождение от него чрез достигането и установяването в абсолютната истинна Вселенска мъдрост. Разгледани са някои практико-приложни аспекти на идеята за кармичната зависимост, по-специално отношението и към предадените в „Йога сутра“ техники на йогическото съзерцание като процес и случването му като краен резултат – постигането на трансценденция отвъд времето, пространството и всички други обусловености на материалното човешко битие.

Ключови думи: детерминизъм, карма, страдание, освобождение, „Йога сутра“, Патанджали, индийска философия

PRINCIPLE OF DETERMINISM IN PATANJALI'S "YOGA SUTRA"

Rumyana Georgieva Toleva

Abstract. This article aims at presenting principle of determinism and its scope in Patanjali's yoga system expounded in "Yoga Sutra" being both theoretical and practical. It consists of a general overview of the ancient Indian concept of causal relation – "karma" being the fundamental base for creation of India's ancient integrated philosophical ideas and having a significant role in the development of the Indian spirituality. Relevant sutras from the ancient treatise's four padas have been explored in detail along with their interrelation and relation to other fundamental concepts of Patanjali's study such as the concept of suffering and its final termination through attainment and settling in the absolute true Universal wisdom. Some practical aspects of the karmic dependence are exposed, especially its connection with the Yoga-Sutra's technics of yogic contemplation being both a process and a result of transcendence beyond time, space, and all other material determinations of human existence.

Keywords: determinism, karma, suffering, emancipation, Yoga Sutra, Patanjali, Indian philosophy

I. Увод

Битието, независимо дали осмисляно от гледна точка на учения философ, учения в сферата на природните, социалните и други науки, или от гледна точка на човека като човек, винаги е било в центъра на човешките интереси, представляващо една загадка, уравнение с много неизвестни. Докато се търси решението му, както в западната, така и в източната философска мисъл още от древни времена се оформят различни идеи, фокусирани към някое или няколко от неизвестните, стремящи се към достигане до окончателен и верен отговор на загадката. Той би се получил, ако има едновременна яснота относно компонентните на уравнението (техния брой и характеристика), процеса на взаимодействието им, условията на протичането му и алгоритъма за извеждане на крайния резултат. Нещо, което за един експерт в сферата на математиката например вероятно би представлявало детска игра. Използваме думата *вероятно*, защото в тази алгоритмична схема има една съществена подробност – тя не се отнася до нещо малко, конкретно, обозримо и изцяло емпирически доказуемо, а това е „играта“ на Вселената, която е колкото всеобхватна, толкова и непонятна. Но въпреки нейната енигматичност хората дълбоко в себе си усещат, че на вселенско ниво има някаква закономерност, последователност и принципност при случването на нещата. Затова много древни и съвременни философи и други учени се насочват към размисли и изследвания върху този екзистенциален въпрос. Като резултат на някои от търсенията им в западната философска мисъл се обособява принципът на детерминизма, изведен и обосноваван по различни начини с течение на времето.

Този принцип, проявен през идеята за кармичната обусловеност, е водещ онтологичен принцип в древноиндийската духовност. Разбирането на детерминизма и начина на проявлението му, пречупено през призмата на древноиндийските възгледи, би било от полза и за търсещия човек в съвременното общество, което твърде много се насочи към фалшивото и материалното и доста се отдалечи от истинната мъдрост, проявена чрез духовното. Според древноиндийските мъдреци именно материалното битие ни детерминира и обуславя, правейки ни зависими и несвободни. Затова, докато позволяваме да му бъдем подвластни, не бихме намерили истината, смисъла и удовлетвореността от съществуването си. А за да постигнем абсолютната истинност, свобода и хармоничност, трябва да бъде променена гледната точка – да не гледаме вътре в кръга, в който се намираме и който непрекъснато ни завърта, а да излезем отвъд и погледнем на него отстрани. По друг начин казано, от актьори в постановката трябва да се превърнем в нейни зрители, защото, когато гледаме отстрани, може да видим закономерностите в процеса, причините и

следствията им и да поправим грешките, които ни карат постоянно да играем една и съща неудовлетворителна роля.

Статията съдържа кратко и неизчерпателно представяне на принципа на детерминизма в западните възгледи и се фокусира по-детайлно върху проявлението му през призмата на концепцията за карма, заемаща централно място в древноиндийската духовност, съответно и в теоретико-приложния трактат „Йога сутра“ на Патанджали (ок. III–II век пр.Хр. до ок. II–IV век сл.Хр.). Тя цели да изложи съдържащите се в „Йога сутра“ възгледи за онтологичния детерминизъм, който според древноиндийските мислители не е краен, песимистичен и фаталистичен, а е напълно преодолим от човека и то по неговата собствена воля – волята за преминаването отвъд материалната обусловеност и отсядането в истинната духовна човешка същност, наречено от Патанджали кайваля – освобождение.

1. Детерминизъм и свободна воля в западната философска мисъл

Детерминизмът се определя като „учението за всеобщата закономерна връзка, за причинната обусловеност на всички явления“. Противоположният му възглед – индетерминизмът, не признава всеобщността на причинността, дори в крайната му форма причинността се отрича изцяло. Приема се, че корени на детерминистичните възгледи могат да се открият още в древността, по-специално в античната атомистика (Философски речник, 1995, с. 137). Детерминизмът се дефинира още и като „всяка метафизическа доктрина, която приема, че съществува една-единствена възможна история“, като се изхожда от идеята, че дадено събитие детерминира друго, ако второто събитие е следствие от първото или пък се е случило по необходимост от първото (Философски речник Cambridge, 2009, с. 161–162). Към тези обобщени възгледи за детерминизма като проявление на западната философска мисъл се придържахме и ние в настоящото изложение.

В науката под детерминизъм често се има предвид „каузалният (научен) детерминизъм“, обръщаш внимание на природния ред и зависимостта му от универсални причинни закони. Според него всяко събитие или състояние на нещата е причинено от предшестващи събития или състояния на нещата, съгласно универсални каузални закони, които управляват света. Относими към него са възгледите на Лаплас (1749–1827), основаващи се на Нютоновите възгледи за света, според които, ако за изходна точка се вземе знанието за нещата в даден настоящ момент, то всяко едно бъдещо явление в света би могло да бъде прогнозирано с пълна точност и вероятностите изглежда да съществуват не заради липсата на предопределеност, а поради човешкото незнание. Съвременните детерминистични възгледи са разнообразни и като цяло не възприемат за водещи идеите на Лаплас, но приемат, че зад всяко събитие

стои система от закономерности, от които би могло да се изведе възникването на събитието, вземайки предвид и знанието за предишното състояние на системата. Съответно детерминистичното разбиране до определена степен не приема наличието на случайности. Наред с каузалния детерминизъм се отграничават *богословски* и *логически* детерминизъм, също и *фатализъм*, считан от някои изследователи за форма на детерминизма. В някои възгледи се подчертава, че доколкото детерминистичните идеи се отнасят до цялостното човешко поведение и изборите, които правим (считани за предварително определени), то тогава не съществува свободна воля за човека да направлява живота си (пак там, с. 161–162, 580, 361).

Така в перспективата на отношението между свободата и детерминистичността „проблемът за свободната воля“ става обект на размисли, целящи да дадат отговор на въпроса притежават ли въобще хората свобода при извършването на действията си, или те са предопределени от събития извън контрола им. „Воля“ се дефинира като „съзнателната целенасоченост на човека към изпълнение на едни или други действия“ (Философски речник, 1995, с. 93). Според това определение волята се свързва с постъпките на човека и тяхната насоченост, която се определя от процесите, случващи се в човешкото съзнание. Свободната воля се свързва също и с морала и способността на човека да действа съобразно моралните закони, съответно и да поема отговорност за своите постъпки. Във връзка с понятието „свободен“ се отбелязват два елемента, общи за по-голяма част от философските му тълкувания: за да е налице свобода, е необходима липса на детерминираност и свободно действие или избор, които биха били възможни единствено ако те са наши собствени. Съответно възниква въпросът за отношението между предварителната определена нещата и различните възможности за поведение, който е довел до развитието на две научни течения: *инкомпатибилизъм* (строг детерминизъм), приемащ, че детерминизмът и свободата са несъвместими и щом е налице детерминизъм, тогава липсва свобода, и *компатибилизъм* (слаб детерминизъм), приемащ, че практическата свобода и поемането на отговорност не са несъвместими с детерминизма (Философски речник Cambridge, 2009, с. 579–581).

Интерес представляват и възгледите на Имануел Кант (1724–1804), тълкувани по различни начини от гледна точка на обособилите се детерминистични и индетерминистични концепции. Отбелязва се, че последователите на Кант обикновено считат, че идеите му за свободната воля не следва въобще да бъдат отнасяни към проблема за свободната воля. От друга страна, съвременни теоретици на този проблем приемат, че той е инкомпатибилист от либертарианския тип, други изследователи излагат, че той е както компатибилист и некомпатибилист, така и нито едно от двете, като е налице и мнение, че Кант следва да се разглежда като компатибилист, поддържащ идеята за слаб детерминизъм (по Scholten, 2022). При опита да се съотнесат или отграничат

идеите на Кант към споменатите философски течения, се обръща внимание на възгледа му, че трансценденталната свобода е „реалната основа за отговорността [за действията]“ и че „без [трансценденталната] свобода не е възможен моралният закон и не е възможно понасянето на отговорност спрямо него“, като се уточнява, че понятието „да вмениш отговорност“ за дадено действие за Кант означава човекът да се държи морално отговорен за своето действие. Обобщава се, че според Кант трансценденталната свобода се явява необходимо условие за моралната отговорност, а самата трансцендентална свобода представлява „независимост от всички детерминиращи причини на сетивния свят“, поради което се приема, че Кантовото разрешение на проблема за свободната воля се основава на неговия трансцендентален идеализъм (пак там, с. 82–85, вкл. цитати по Кант). Изследователите излагат също, че идеята на Кант относно свободата би могла да се разглежда в два понятийни аспекта – като „свобода на разума, рационална свобода“, относима към извършване на действията под въздействието на разума и „неутрална“, още „морална“ свобода, относима към избора на човека между извършването на добри или лоши постъпки (Sidgwick, 1888, с. 407).

2. Възгледите за свободата на Кант и древноиндийската идея за освобождението

Тук няма да навлизаме в детайли относно възгледите на Кант и техните интерпретации от западните философи, а единствено ще насочим вниманието към някои негови мисли, които считаме за относими към древноиндийските възгледи за причинно-следствената кармична зависимост, моралния дълг на хората за поддържане на вселенския духовно-ценностен порядък (рита, дхарма) и постигането на освобождението от феноменалния свят чрез отсядането в истинността и хармонията на този порядък. В тази връзка обръщаме внимание на отговора на Кант на въпроса „каква трябва да е волята – свободна или подчинена на нравствените закони“. Той гласи следното: „Та това е едно и също. Единствено подчинението на нравствените закони е действително съвместимо със свободната воля“. След което Кант пояснява следното: „Волята е практическият разум, а свободната и чиста воля е чистият практически разум. Тя е способността да избираш само онова, което разумът, независимо от склонностите си, признава за практически необходимо, т.е. добро... Изборът е неделима част от свободната воля. Той е натоварен с отговорност, както и с привилегия, носи благоденствие или мизерия, води до знание или невежество“ (Петрова, 2017, с. 45–46). Според Кант волята, обусловена от разума, наречена още добра воля, е човешката способност да се постъпва съобразно „всеобщия нравствен закон“, който живее вечно в хората. Той счита, че човекът съществува едновременно в света на явленията, на феномените и този на ноумените („нещата в себе си“), като във феноменалния свят човекът

не е свободен поради детерминираността на действията си, а свободата му е ноуменална. За него нравствената постъпка е важна сама за себе си, тя има собствена ценност като постъпка и не е свързана с човешките желания, страсти и влечения, които привързват човека към света на явленията (Станков, 2008, с. 554). Затова и той счита, че „няма никаква стойност животът на хора, отдадени само на наслада, без разум и нравственост“ и че „нравствеността учи не на това как да станем щастливи, а как да станем достойни за щастие“ (Петрова, 2017, с. 133).

Свободата на постъпката, проявена чрез волевия избор на човека да насочи мислите, действията и живота си в синхрон с „всеобщия нравствен закон“ на Кант, съответно древноиндийските „рита“ и „дхарма“, е конкретна проява на генералната идея за свободата на човека. Тази свобода както за Кант, така и за древноиндийските мъдrecи се проявява чрез преминаването отвъд света на феномените и синхронизирането на човешкото съществуване с вселенския нравствен ред и порядък. Този ред е наречен от ведическите мъдrecи *рита*, *дхарман*, също *самя* (истина, истинност), впоследствие е придобил конотацията на безличностния Абсолют, назоваван Брахман, Пуруша, по наше мнение също и Ишвара при Патанджали, а в учението на Буда е изразен семпло чрез практическото си постигане – нирвана. Той е абсолютната, необусловена от материалния свят на феномените истина, той е духовността, наситена с извечните вселенски ценности, практически реализираната мъдрост.

За древноиндийските мъдrecи целта на човешкия живот, който на материално ниво е променлив поради непостоянния характер на феномените, е колкото се може повече човекът да е във връзка с духовно-ценностния порядък, където е състоянието на покой и омиротвореност, докато се достигне до крайното състояние, в което тази връзка е постоянна, неотменима и вечна. Това е състоянието на трансцендиране на обусловения материален свят и преминаването от не-свободата към абсолютната свобода, постижимо чрез постепенното, но постоянно, методично и непрекъсваемо свързване с духовността, до достигането на състоянието на пълно, окончателно и неотменимо свързване (йога, нирбиджа самадхи), което е равносилно на освобождението (кайваля, мокша, нирвана) от детерминираността на материята и страданието, което носи тази детерминираност. Това състояние според древноиндийските мъдrecи е напълно постижимо, но постигането му се извършва не само на нивото на идеите, понятията и концептуализирането, а се изисква още нещо – практическото му постигане, основно средство за което са йогическите съзидателни практики, осигуряващи директна връзка между човешкото съзнание и вселенския духовно-ценностен порядък. Именно тази връзка отваря пред човека неограничените възможности за развитие на потенциала му и проправя пътя за трансформирането на собственото му съзнание, което се „изчиства“, освобождава от обвързаностите на материята, докато стане напълно

чисто и трансформирано в това, което е то само по себе си – чиста истинност, нравственост, духовност. За изминаването на този път се изисква полагането на определени усилия, възприемането на определени възгледи, осъзнаването на различните процеси и явления в съзнанието, включително и кармичните закономерности, за да може впоследствие те да бъдат напълно и окончателно практически преодолени. Но практическото преодоляване на обусловеността изисква преди това да бъде теоретически осмислена и разбрана древноиндийската концепция за кармичната зависимост, която е фундаментална за древноиндийската духовност и представлява проявление на принципа на детерминизма, изведен от западната философска мисъл, но със свои специфики от гледна точка на източното теоретико-приложно философстване.

3. Древноиндийският Закон на карма

3.1. Концепция за карма

Карма (कर्म), също *карман* (कर्मन्), произхожда от глаголния корен „кр“ (√कृ) („действам, правя, извършвам“) и се превежда като „действие; ритуал; дело, постъпка; причина и следствие; натрупване на минали действия, физическо, речево или умствено действие“ (Grimes, 1989, с. 160). С карма е свързано и понятието „кармашая“, използвано от Патанджали в „Йога сутра“ (ЙС), обяснявано като „латентна остатъчна следа от действия, която евентуално ще прояви последицата си в бъдеще“ (Grimes, 1989, с. 162), също като „вместилище или натрупване на (добри или лоши) постъпки“¹. *Ашая* е „това, което се намира в съзнанието“, а под *кармашая* се разбира кармата, „складирана“ в съзнанието, докато не дойде време да прояви резултатите си, наричани пхала („плодове“). Приема се, че тя е във формата на достойнства или недостатъци, като резултатите ѝ могат да се проявят в настоящ или следващ живот¹.

С *карма* се свързват и ведическите понятия „рита“ и „дхарман“. *Рита* се определя като „изначален принцип на космическия порядък и върховната истина“, „трансцендентен организиращ принцип“, стоящ в основата на подредеността, реда и хармоничността в Космоса (Братоева, 2012, с. 157–158). *Дхарман* произлиза от глаголния корен „дхр“ – „крепя, поддържам, установявам“, и е абстрактна категория, употребявана във ведическите химни за означаване на „поддържане на установеното“, „поддържане на Порядъка“. Ведическите понятия „рита“ и „дхарман“ в постведическия период се обединяват в общото понятие „дхарма“ (пак там, с. 159).

Концепцията за карма най-общо се представя като акумулирането на човешките дела от предишни и настоящи прераждания, чийто ефект би се проявил в настоящия или бъдещия живот при наличие на подходяща среда и ус-

¹ <https://www.wisdomlib.org/definition/karmashaya>

ловия, освен ако тази причинно-следствена зависимост не бъде своевременно прекъсната. Приема се, че причинно-следствената зависимост не се случва на случаен принцип, а е практическо проявление на определени Вселенски закономерности, затова се говори още за Закон на карма. Според него извършването на добродетелни дела натрупва позитиви за човека, а извършването на недобросъвестни, лоши дела натрупва негативи. Според ЙС тези натрупвания се складираат в „кармашая“, която е много по-фина от грубото тяло и затова преминава от едно раждане на човека към друго. По силата на кармичния закон натрупаните добри или лоши дела (осъществени физически или само възнамерени) ще проявят последиците си в настоящето и някое от следващите прераждания, които ще бъдат съответно благоприятни или неблагоприятни. Затова карма освен като „действие“ и „причинно-следствена зависимост“ се определя още и като „възнаграждение за добри или лоши дела“, като в будизма тя се приема и като обобщено понятие за „морално-етичните и стихийно-диалектическите принципи на самия Буда“ (Кънев, 1996, с. 408).

3.2. Историческо развитие на концепцията за карма

Идеята за живот в синхрон с Вселенския порядък, проявена чрез извършването на действия, които го утвърждават, и въздържане от такива, които са в противоречие с него, е съществувала още във времето преди ведическата култура – в периода на развитието на древната индо-сарасватска цивилизация в Южна Азия и нейния предшественик – културата на мехргарх, датираща още от периода на неолита. В тези древни времена почитането на Вселенския порядък и съобразяването с него е приемало доста по-абстрактна форма, различна от добре познатата на съвременния свят форма на езика и изразяваните чрез него мисловни конструкции. Протоиндийците са го утвърждавали и поддържали чрез различни обичаи и ритуални практики, като тези за почитанието към Слънцето като универсална животворяща и поддържаща сила, на Богинята майка като универсален символ да създанието, плодородието и продължението на рода, на земята, водата, растенията, животните, природните стихии и природата като цяло, осигуряващи на тази древна земеделска култура препитание, но и стабилна основа за духовно развитие. Част от духовните практики на протоиндийците за осигуряване на връзка с духовния вселенски порядък са били и йогическите съзерцателни практики, доказателства за които се съдържат в различни археологически артефакти, открити едва през XX век при разкопки в областите на Харапа, Мохенджо-Даро и други селища от индо-сарасватската цивилизация. От археологическите данни се установява, че те са възприемали и идеята за живота след смъртта предвид множеството погребални ритуални предмети, открити в гробове още от периода на неолитния мехргарх².

² Вж. повече във Feuerstein, Kak, Frawley (2001); Jarrige, C. et al. (1995); Jarrige et al. (2013) и Vats (1940).

Възгледите на древните индийци за синхронизиране и хармонизиране на земния им материален живот с духовния абсолютен ред и порядък продължават развитието си и във ведическата култура, данни за което се черпят от самия ведически канон, който в продължение на хилядолетия е бил запамятаван и предаван устно от поколение на поколение. През различните периоди на компилирането му тези идеи претърпяват промени, които по наше мнение се проявяват по-скоро във външното им изразяване, отколкото в самата същина на възгледите и заложения в тях дълбок духовен смисъл. В най-ранния период на канона абстрактните идеи за синхрона и поддържането на вселенския ред (рита, дхарман) и практическото му проявление на ниво човешки действия (карма), носещи определени последици (пхала – плодове) са имали повече външен, ритуален характер (т.нар. карма канда, път на действието във Ведите). Впоследствие започва интериоризация на ритуалите, като размислите и практиките се насочват повече към пътя на знанието (джнана канда) – постигането на вътрешната мъдрост, утвърждаваща духовността посредством знанието и извършването на вътрешни съзерцателни практики, заели мястото на ритуалните действия, извършвани основно от брахманското съсловие.

Учените приемат, че концепцията за Карма е изложена относително ясно и последователно за пръв път едва в последната част от ведическия канон – Упанишадите, по-конкретно *Брихадараняка*, *Чхандога* и *Каушитаки*, като сред тях има спорове относно евентуалния му по-ранен ведически произход (Братоева, 2012, с. 309–310). В тази връзка проф. Братоева обръща внимание, че понятието „карман“ във ведическия период се е употребявало основно в значение на ритуал, ритуално действие и по-малко като действие по принцип, поддържайки становище, че е напълно резонно между Упанишадите като част от ведическия канон и по-ранните негови части да има идейна връзка. Според нея „внушения за прераждане“ биха могли да се открият още в някои химни на Ригведа, където се споменава, че предците могат да се върнат в своите семейства като птици, дори и в човешко тяло, а представата за прераждане и карма може да се разглежда като надграждане над две по-ранни идеи от свещените текстове – тези за т.нар. повторна смърт – пунармритю (punarmṛtyu) и за „приношение [към боговете] и заплащане [на жреците]“ – ищяпурта (iṣṭāpūrta)³. Идеята за прераждането (пунар-джанман) се проявява и в най-ранните Упанишади, като наред със свързаната с нея концепция за кармичната обусловеност се възприема и от по-голяма част от по-късно обособилите се философски школи и учения (Фойерщайн, 2001, с. 274)⁴.

Законът за карма, утвърждаващ „зависимостта на всяко същество (човек и бог) от извършените по-рано постъпки“, се свързва и с ведическото понятие

³ Вж. повече в Братоева, 2012, 313–317.

⁴ Вж. цит. там текст от *Чхандога Упанишад* (5.10.7), също и *Брихадараняка Упанишад* (4.4.5).

„рита“ (Камбуров, 2002, с. 120–121). Проф. Камбуров обръща внимание, че ведическите риши придават на олицетворяващата мъдростта „рита“ и нравствен аспект, тъй като за тях „размишлението за рита унищожава греховете“ (РВ.IV.23.4). Този космически принцип, бидейки една от основните мирогледни идеи в Ригведа, впоследствие преминава в будизма и индуизма под формата на концепцията за карма – „като принцип за съхраняване на моралните ценности, за поведението и дейността“ (пак там, с. 121; 485). Той също споделя мнението, че карма в смисъл на действие, работа, дейност, определяща човешката „съдба“, е ясно представена за пръв път именно в Упанишадите, цитирайки *Брихадараняка Упанишад*: „Човекът става добър чрез добра постъпка, лош – от лоша такава“ (Ш.2.13). Така човекът причинява сам чрез постъпките си своята „не-свобода“. Но тази „не-свобода“ не е абсолютна, защото „карма престава да действа за човек, постъпките на когото са лишени от заинтересованост в името на Висшата реалност – Брахмана (Иша Упанишад 2)“. Затова не просто действията на човека като такива го привързват към сансарното битие, а към „егоизма като дейност“, поради което се приема, че законът на карма има отношение към „низшата“ форма на човешко съществуване, а не към по-висшата човешка духовна същност (пак там, с. 161).

Древноиндийският епос „Махабхарата“ възприема концепцията за карма от Упанишадите, провеждайки отново идеята за зависимостта на всички същества от кармичния закон, която обаче не е абсолютна, тъй като е преодолима чрез постигането на мъдростта. В „Бхагавадгита“, част от „Махабхарата“, карма е широко представена, като освен че ѝ е придадено самостоятелно значение, тя е обвързана и с останалите възгледи и идеи в този уникален интегративен трактат. Той съдържа самостоятелно обособен път за постигане на освобождение от сансара (колелото на раждане и смърт) чрез действието – *карма йога*, наричан още пътя на „правилното поведение“. То се основава на „принципа на единството на вселената, като това единство има за свой идеал „всеобщото благо“ – локасанграха, „тайната“, която присъства в постъпките на хората“ (пак там, с. 258). За извършването на добри постъпки се изисква определено въздържание и постигане на контрол върху сетивата и желанията, като от особена важност е действията да бъдат извършвани заради самите тях, а не заради очакваните резултати⁵. Постъпките трябва да бъдат справедливи, в съответствие както с всеобщата дхарма (универсалния вселенски ред, във Ведите наричан *рита*), така и в съответствие със собствената дхарма (*свадхарма*) – това, което е собствено предопределено на конкретния човек да извършва в конкретното прераждане, това, за което той има природни дадености (пак там, с. 258–259).⁶

⁵ Вж. Бхагавадгита, 4.14, 4.21–23 (Каушик, Ковачев, 1996, с. 338).

⁶ Вж. Бхагавадгита, 18.47. „По-добре е собствената дхарма да се следва, макар и лошо, а не да следваш чуждата отлично. От своята природа отредени, действията щом се

Всички древноиндийски философски ортодоксални и неортодоксални⁷ системи и учения, с изключение на материалистичната школа на Чарвака, възприемат Закона на карма под една или друга форма. Някои от тях наблягат на нейното външно проявление чрез физическото извършване на постъпки, други – на вътрешното, ментално възнамеряване, а трети – както на външното, фактическо проявление на постъпките, така и на вътрешното им възнамеряване на съзнателно ниво. Философската система Йога, компилирана от Патанджали в „Йога сутра“, разглежда концепцията за карма както от гледна точка на външното извършване на действието, така и от гледна точка на вътрешните изменения в съзнанието, които, подобно на възгледите на ранния будизъм, се приемат за водещи, тъй като външните действия винаги са предшествани от вътрешни психо-ментални състояния на съзнанието. Изложената от Патанджали кармична концепция се базира и на възгледа за кармичния закон като причинно-следствена зависимост, съгласно която добродетелните, съответно злонамерените мисли и постъпки като причина имат за следствие съответно добър или лош настоящ и бъдещи животи, предопределени от собствените дейности на човека в сегашното и предните му прераждания. Наред с това Патанджали поддържа и възгледите на Буда, на упанишадските мислители и творците на епоса, че тази предопределеност не е абсолютна, защото има начин за прекратяването ѝ и постигане на освобождение от сансарното битие (*кайваля*), което е основната цел на йога учението и към което водят всички йогически методи и техники.

II. Концепцията за карма в „Йога сутра“ на Патанджали

1. Саткарявада

Класическата йога на Патанджали се основава на онтологичните постулати на философската система Самкхя. И двете философски системи не отричат реалността на външния свят, но йога се фокусира повече върху приложния аспект на трансформиращото познание. Целта на практикуващия йогин е да трансформира съзнанието си, след което светът вече се възприема от него (*даршана*) по различен начин и той пребивава в него, следвайки новите си възгледи. За трансформирания йогин светът вече не съществува такъв, какъвто изглежда за останалите, които все още не са достигнали крайното различително знание, отграничаващо Пуруша (Духа) от Пракрити (Материята), наречено в „Йога сутра“ (ЙС) *вивека/вивека джнана*⁸. Според самкхя и йога

изпълняват, не се извършва грях“ (пак там, с. 378).

⁷ Приемачи, съответно неприемачи авторитета на Ведите.

⁸ Вж. ЙС 2.22. „Макар и да е разрушено за тези, които са достигнали целта, то обаче не е окончателно разрушено, защото е общо за другите“ (Градинаров във Вивекананда, с. 154).

достигането до разграничителната мъдрост е ключовият момент за себереализацията на човека в сансарното битие и преодоляването на материалната обусловеност – постигането на окончателното освобождение чрез трансцендирането ѝ.

Самкхйа се превежда като „изброяване, число, броене, пресмятане“ и е една от шестте ортодоксални древноиндийски философски системи, разглеждана като древна форма на онтология, при която са изброени 24, с Пуруша – 25, онтически категории, принципи на проявление, наречени таттви (Фойерщайн, 2001, с. 296). От тях Пракрити (Материята) е отделна таттва от Пуруша (Духа). Тя първоначално се е намирала в латентно състояние на пълен баланс. Притежава три свойства (трите гуни – саттва, раджас и тамас), намиращи се изначално в пълен покой. Впоследствие той е нарушен и в борбата за доминиране между гуните латентната материя е започнала да се развива от най-фината потенция към най-грубото си проявление, формирайки света. В процеса на развитие на материята по силата на вселенската причинно-следствена верига на сътворение са се проявили останалите таттви – махат/буддхи (космическият разум, интелектът), аханкара (индивидуализиращият принцип, Аз-усещането), манас (умът), петте джнана индрии (фини органи на познанието), петте карма индрии (фини органи на действието), петте танматри (фините предшественици на грубите елементи) и петте махабхути (груби елементи – земя, вода, огън, въздух, етер).

Проф. Радхакришнан излага, че посредством прилагането на принципа на причинността самкхя доказва съществуването на Пракрити, като обръща внимание на застъпваната от самкхя концепция *саткарявада* – възгледа, че следствието съществува латентно в причината си. Според нея причината и следствието са различни състояния на една и съща субстанция – неразвитото (причината) и развитото (следствието). Всяко съзидание представлява разгръщане (удбхаава), а всяко разрушение – свиване (анудбхаава), или още изчезване в причината. Радхакришнан уточнява, че във фундамента си материалната причина и следствието и са единни, но от практическа гледна точка се различават, защото имат различни цели⁹. Самкхйа обособява два вида причини – материална (преминаваща в следствие) и действаща (упражняваща външно влияние). Действащата причина спомага на следствието да се прояви. Тя е това допълнително, „помощно действие“, наричано още нимитта – „инструментално условие, което допълва материалните причини или условия“, което, ако не е налице, следствие не би възникнало (1996, с. 19–21, вкл. и цит. по

⁹ Вж. също ЙС 3.14. „Субстанцията е това, което е общо за потенциалното, проявеното и това, което не може да се опише“ (Sivananda, 2013, с. 120); ЙС 4.12. „Заради разликата по време на дхармите миналото и бъдещето са в собствената си форма“, както и коментара към нея (Русева, 2015, с. 1–28).

Вяса от коментара му към ЙС – Йога Бхаашя)¹⁰. Приема се, че следствието също е два вида – просто проявяване (например когато от млякото се произвежда сметана) и възпроизвеждане (направата на скъпоценност от златото). Подчертава се, че изменения в материята се случват непрекъснато и във всеки един момент, като „всички предмети и състояния, външни и вътрешни, са подчинени на закона за измененията“ (пак там, с. 21, цитат по Самкхя-Правачана-Сутра, I.121)¹¹. Когато изменението (паринама) е в качеството на предмета, се използва понятието „дхарма-паринама“, когато е в характеристиките (от потенция към актуализация, случване само на външна промяна), се нарича „лакшана-паринама“, а когато промяната е единствено поради времево въздействие, става дума за „авастха паринама“¹² (пак там, с. 21–22).

2. Връзка на концепцията за карма в „Йога сутра“ с възгледите на другите философски школи и учения

В систематичното изложение на Йога Патанджали се ръководи от по-ранно утвърдилите се възгледи за карма в древноиндийската мисъл, като той набляга не толкова на нейното дефиниране и отграничаване като самостоятелна концепция, а повече на взаимовръзката ѝ с останалите идеи, изложени в сутрите. В цялостния дух на сутрите, който подчертава значението на вътрешните състояния на съзнанието и особената важност на тяхното трансформиране от движение и активност към покой и пасивност, Патанджали обвързва кармичната концепция с човешките психоментални състояния. Затова въвежда и понятието „кармашая“ – финия кармичен двигател, представляващ съвкупността от всички съдържащи се в съзнанието подсъзнателни отпечатъци (самскарри), които поради своята финост позволява на натрупаната карма да не се ограничава само до физическото тяло, а да преминава от едно тяло в друго в процеса на преражданията. Тук може да се направи връзка с възгледите на джайнизма, който разглежда карма като агрегат, съвкупност на изключително фина материя, която е недоловима за обикновените човешки сетива и е осем вида: забулваща знанието (джнанаварана), забулваща възприятията (даршанаварана), продуцираща усещания (веданийа), създаваща илюзия (моханийа), определяща възрастта (айус), определяща статуса (готра), създаваща личността (нама) и пречатстваща способностите, силата (ангарайа). За разлика от джайнистките възгледи, където карма има по-скоро субстанциален

¹⁰ Вж. ЙС 4.2. „Трансформацията в друг клас (вид) се случва посредством потока на Праkritи (природата)“ (Sivananda, 2013, с. 160) и 4.3. „Добрите и лошите дела не са пряка причина за трансформациите на природата, но те действат, като премахват пречките за еволюцията и също както земеделецът маха пречките по пътя на водата, която след това потича поради собствената си същност“ (Вивекананда, 2008, с. 247–248).

¹¹ Вж. също ЙС 3.15. „Последователността на промените е причината за многообразното развитие“ (Вивекананда, 2008, с. 227).

¹² Вж. ЙС 3.13 и коментарите към нея.

характер, школата вайшешика свързва карма с пет вида физически движения – нагоре, надолу, свиване, разширяване и придвижване, приемайки я като „това, което се намира в една-единствена субстанция, не притежава качества и е директната и непосредствена причина както за свързването, така и за разделянето“ (Grimes, 1989, с. 160–161). Връзки с тази концепция на вайшешика по наше мнение в сутрите на Патанджали не се откриват за разлика от връзките с някои възгледи на останалите системи и учения. Така според системата Миманса основният смисъл на Ведите може да се открие в действието (карма), като освобождението се постига единствено чрез действията (пътя на действието, карма канда)¹³. За тази цел човекът следва да се въздържа от извършване на забранените действия и да избягва незадължителните, като се насърчава да върши останалите два вида – задължителни и ритуални дейности, извършвани при определени поводи. По този начин се балансира кармата и в края на живота би могло да се постигне освобождението от порочния кръг на раждане и смърт. Противоположни на възгледите на Миманса са идеите на Адвайта Веданта, следващи ведическия път на знанието (джнана канда), представен в задълбоченост в последната част от ведическия канон – Упанишадите. Според последователите и смисълът на Ведите не е в извършването на ритуални действия, а същностната цел на действието е пречистване на съзнанието, поради което действието не се приема за директен начин за постигане на освобождение, а като индиректно средство (пак там).

Патанджали също се придържа към пътя на действието, водещ към освобождението (карма йога), но в ЙС той е само един от възможните пътища. Той не се разглежда от гледна точка на ритуалния си характер, а от гледна точка на моралната насоченост на действията и през идеята за извършването им сами за себе си без очакване на резултатите им. Пътят на действията в ЙС е свързан и с останалите пътища за освобождение, изложени там, включително и с трансформационните процеси, протичащи в човешкото съзнание. Именно на тези трансформационни процеси набляга Патанджали, като прави компилация от различните видове йогическите пътища, техники и методи, всички водещи към крайната цел – освобождението от детерминираността и отсядането в истината, духовността. Този подход на Патанджали за интериоризация и за разглеждане на кармичните натрупвания комплексно – не единствено като външни действия, а като външни действия, задействани от вътрешни подсъзнателни стимули, и фокусирането на работата върху трансформирането именно върху вътрешните психо-ментални задвижвания на кармата, по наше мнение е заимстван от идеите на ранния будизъм, по-конкретно учението на Гаутама Буда. Патанджали, възприемайки фундаменталните будистки

¹³ Те са няколко вида – задължителни действия (нитья-карма), дейности, извършвани при определени поводи (наймиттика-карма), незадължителни, действия по избор (камья-карма) и забранени действия (праптишиддха-карма) (Grimes, 1989, с. 160–161).

възгледи за работа основно със съзнанието, основава изложените в сутрите психо-ментални техники върху тях, но ги обвързва и с останалите древноиндийски идеи, създавайки своеобразен синтез на всички видове йогистки теоретични възгледи и практически методи и техники, които според него биха били от полза за постигането на крайната цел – освобождението.

Във възгледите на Будизма карма се разглежда като взаимовръзката между причина и следствие, като следствието е обусловено от обстоятелствата. Според Буда има три фактора, определящи кармата – външни стимули, съзнавани мотиви и несъзнавани мотиви. Будистката теория за кармата се базира на доктрината *пратитйа самутпада* (в буквален превод „когато това е дадено, това следва“) – учението за взаимозависимия произход на нещата, превеждана още като доктрината за обусловеното възникване. Според нея всичко в битието е взаимосвързано и взаимобусловено, поради което и не са налице нито абсолютни причини, нито абсолютни основания за случването на нещата. Приема се, че този принцип не е по идея принцип за каузалност (дадено събитие да е причина за друго), а принцип за взаимната обусловеност на събитията при възникването им. Подчертава се, че това е универсален закон, валиден за абсолютно всички явления, и познаването му е от съществено значение за обяснението на механизма на възникване и прекратяване на страданието. Битието за будиста е „динамично съществуване на мигновени елементи „дхарми“, които се намират помежду си в непрекъсната връзка на „причиняване“ и изразява потока на индивидуалния живот“. Тази връзка е детерминирана от „пратитйа самутпада“ – 12-членния закон на причинността (Камбуров, 2002, с. 412–413). Неговите дванадесет фактора за съществуване (нидани) детерминират всички светове на съществуване (лока) и са следните: авидя (незнание), санскара (кармична енергия, потенция на миналото като фактор за бъдещето), виджняна (чиста форма на съзнание, проявяващо се като индивидуална психичност във всяка нидана, имаща начало в предходното раждане и представляващо причина за следващото прераждане), нама-рупа („име“ и „форма“, „състояние от съзнанието при зачатие до този момент, до който не възникнат шестте източника на съзнанието“ (Абхидхарма коша III.22), аятана (сетивност), спарша (допир, контакта на съзнанието със сетивните обекти), ведана (усещане), тришна („жажда“, желание за живот), упадана (привързаност към неистинни неща), бхава („ставане“, „съществуване“, живот като илюзорен феномен, кармично предопределен от миналото прераждане и определящ следващото), джати („раждане“, ново раждане, начало на нов жизнен цикъл), джара-марана („старост“ и „смърт“ като края на жизнения цикъл). Зависимият произход на нещата според Буда се извежда от „дхарма“, която е „универсален морален закон, имащ вселенски характер, изразяващ цикличността и преражданията“ (пак там, с. 414–417, 423). Така в основата на будистката етика се залага концепцията, че всичко има своята причина, която дори и да не сме способни да

разберем напълно, трябва да осъзнаваме, че съществува, и да се придържаме към добри психоментални възнамерявания и съответните им външни действия в съответствие с моралния закон на *дхарма*, защото всичко това има своите последици в личен, обществен, човешки и духовен план. Съблюдаването на етичните норми е от особена важност за преодоляването на сансарната детерминираност, като от избора дали да се придържаме, или отдалечаваме от тях, който е продукт на собствената ни свободна воля, зависи дали ще се постигне освобождение от страданието, или човекът ще продължи да се върти в цикъла на материалното съществуване. Затова се подчертава, че всичко, което ни отдалечава от привързаността към материалния свят и желанията, ще има като резултат по-добър живот в следващото прераждане. Затова се приема, че концепцията за карма, поемането на отговорност за действията и перспективата за прераждане са трите стълба, върху които е изградена будистката етика (Смит, 2017, с. 61–64).

3. Видове карма и кармичен механизъм в „Йога сутра“

„За йогите кармите не са нито бели, нито черни; за останалите те са три вида“ (ЙС 4.7) (Градинаров във Вивекананда, превод, 1991, с. 200)¹⁴. Идеята на сутрата е, че йогите, достигнали пълно съвършенство в трансформирането на съзнанието си („пречистването“ от материалните замърсявания чрез неутрализирането им), не се обвързват от действията си (от тях не възникват последици), макар и формално действия да се извършват. Това е така, защото те са преодолели както материалните търсения и задоволяването на светски желания, така и „асмита“ – егоизма, чувството, отделящо ни от другите и създаващо усещането за нашата индивидуалност. В зависимост от това дали кармата се натрупва от добродетелни, или злонамерени дейности, тя се разделя на посочените четири вида. От тях Кришна (черна) е тази, натрупана чрез нечестиви, грешни външни дейности и вътрешни помисли (Адхарма). Шукла (бяла) е кармата, натрупана чрез добродетелни и благочестиви помисли и други вътрешни изменения в съзнанието, сред които и измененията, постигнати в резултат на знанието, мъдростта и висшето медитативно състояние (самадхи). Шукла-Кришна (бяло-черна) е натрупаната във външния свят карма посредством дейността на петте органа на действието, наречена едновременно и бяла, и черна, защото се приема, че външните дейности, колкото и да са добри, все пак биха могли да имат и негативни проявления, причинявайки някакъв вид вреда на други същества. Четвъртият вид е Ашукла Акришна (нито бяла, нито черна). Това са действия, непораждащи никаква карма, защото извършващият ги (Карма санньясин) по собствена воля се е отказал от резулта-

¹⁴ Вж. също и *Бхагавадгита*: „18.12. Желани, нежелани и смесени – три вида са за неотказания на делата плодовете, но за отречения никакви не съществуват“ (Каушик, Ковачев, 1996, с. 375).

тите им. Това са такива йоги, които вече са преодолели напълно клешите и се намират в последното си прераждане. Те не натрупват черна карма, защото нито извършват, нито помислят лошо, но не натрупват и бяла карма, защото доброволно са се отказали от всички добри резултати, които биха получили от йога практиката си, отдавайки ги на Ишвара – Вселенската висша съзнателност, Рита, Дхарма, равнозначно на отдаването на действията им във всеобща полза (Dasgupta, 1920, с. 104–106; Радхакришнан, 1996, с. 154–155). Кармата се подразделя и на още няколко вида в зависимост от това дали се акумулира на психоментално, „вътрешно ниво“, или във външния свят посредством моторните сетива, дали е натрупана само в рамките на един живот, или в продължителност на няколко живота, също и съобразно времето на проявяване на последиците ѝ¹⁵.

Абсолютно всички акумулирани карми не се проявяват наведнъж. Проявяват се само някои от тях в зависимост от конкретната благоприятстваща ги обстановка, като другите остават в латентно състояние до момента, когато не се появи благоприятстваща ги среда, което може да се случи и след множество прераждания (ЙС 4.8). В тази връзка Патанджали пояснява, че поради съединението между паметта и остатъчните следи се случва поредица в желанията дори и когато са разделени от клас, място и време (ЙС 4.9) (Sivananda, 2013, с. 105–106). За да разберем вложения смисъл в сутрата, следва да разгледаме някои основополагащи понятия в ЙС като „самскара“, „васана“, „смрити“ (като вид „вритти“) и тяхното поле на проявление – „читта“. Читта е понятието, което Патанджали използва за означаване на съзнанието, което според класическата Йога и Самкхя има материален характер, поради това че е част от Материята (Пракрити). „Вритти“ са активности в съзнанието, негови модификации, още наричани състояния на съзнанието. „Самскара“ са латентни остатъчни следи, впечатления, подсъзнателни нагласи в съзнанието, а „васана“ е превеждано като желания, стабилно утвърдени подсъзнателни навици и стереотипи, натрупани самскари от предишни прераждания.

В ЙС се приема, че съзнанието съществува в различни състояния, чиято активна, проявена форма са вриттите (вихри, завихрения). Проявените вритти, след като отминат, не изчезват напълно, а се преобразуват в подсъзнателни потенциалности (самскари), които остават в подсъзнанието в готовност да се проявят отново при наличие на подходящ стимул, среда и обстоятелства. Стабилно утвърдените самскари формират силни подсъзнателни желания (васани), провокиращи към различни действия и поведение (карма). Васаните са стабилно установени навици, задаващи чертите на характера, поведението, начина на живот и вижданията на човека. Самскарата се различава от паметта („смрити“) по това, че тя, бидейки латентна нагласа, е винаги в непроявена подсъзнателна форма, докато паметта е нейната проявена съзнателна форма –

¹⁵ Вж. повече в Dasgupta, 1920, 104–117.

вид вритти. Както самскарите от настоящия живот, така и тези, генерирани от кармата, през всички предни прераждания (васани) се натрупват в читта (в кармашя). Там се създават устойчиви нагласи, потенциални, но много силни желаниа, които се повтарят и се задействат инстинктивно и понякога дори мигновено при подходящи стимули и обстоятелства. Васаните се пренасят заедно с читта неограничен брой пъти от едно раждане в друго, докато не бъде сложен край на цикъла раждане–смърт, съответно докато не се постигне освобождение от сансарното колело. Поради това в Йога се работи (генерира се добра карма) не само за преодоляването на вритите (следствието), но и на техните потенциалности – самскарите и васаните (причината). Целта е потенциалите (семената, „биджа“) на вече натрупаната карма да се деактивират, за да не се генерира нова карма. Един от начините за това е вритите, самскарите и васаните да се „въздържат“ и поставят под контрол чрез култивирането на други вритти, самскари и навици – тези на въздържането и контролирането, които трябва да са по-силни, по-постоянни и по-интензивни от другите, за да могат да ги унищожат (Dasgupta, 1920, с. 98–99). Затова и основната методология на класическата йога на Патанджали е насочена към постигане на контрол върху психоменталната дейност с цел освобождаване (пречистване) на съзнанието от неговите активности и потентности (наричани замърсявания). Този контрол се извършва чрез практика (абхяса) и непривързаност (вайрагя) (ЙС 1.12–15).

Подсъзнателните наклонности и желаниа имат определена последователност. Това означава, че те не се проявяват на случаен принцип, макар и да има периоди, в които дадени нагласи не се проявяват, поради това че прераждането се е случило в различна форма (напр. животинска или божествена, а не човешка) или поради различната заобикаляща среда, стимулираща проявление на други потенциалности. Континуалността в проявлението на нагласите се случва поради взаимовръзката между самскарите като потентности и паметта – „смрити“ като активно състояние на съзнанието (Вивекананда, 1991, с. 202). Патанджали пояснява, че континуалността, съответно васаните, нямат начало, защото желанието за живот е вечно. Но въпреки че васаните са безначални, в ЙС се приема, че те може да имат край при достигането до окончателното освобождение (кайваля). Възможността за настъпване на край на страданието се приема и от почти всички други древноиндийски философски системи и учения, сред които и учението на Гаутама Буда за страданието и края му, предадено чрез четирите благородни истини. Поради това тези учения не следва да се разглеждат като фаталистични, песимистични, крайно детерминистични, нездравословни за западния ум и други подобни. Защото фактът, че нещо е трудно постижимо, не означава по дефиниция, че то е принципно непостижимо. Затова и в следващата сутра (4.11) се посочва: „Тъй като се укрепват чрез причината, следствието, субстанцията и опората те (Васани-

те) изчезват с изчезването на тези (причината, следствието)“ (Sivananda, 2013, с. 108).

4. Кармичната детерминираност е преодолима

Елементите на причинно-следствената детерминираност, завъртаща човека в колелото на страданието, са наречени от Патанджали Клеши. „Клеша“ се превежда от санскрит като „болка, скръб, нещастие, бедствие, болка, породена от болест, страдание, мъка“; „гняв“, „грижа“, „проблеми“, „материална, светска битийност“ (Monier-Williams Sanskrit-English Dictionary, 1899). Клешите са коренните причини за страданието, чието поле на проявление е човешкото съзнание (читта). Концепцията за клешите заема основополагащо място във философската система на Патанджали, който утвърждава и развива възгледите на предшествениците му за факторите, детерминиращи материалното битие и премахването им. Той още в началото на втора глава (главата относно йогическата практика) освен че дава обяснение на клешите, представя и практическите методи и техники за преодоляването им, въвеждайки понятието „кроя йога“ („йога на действието“, „йога на пречистващото действие“). Тя съдържа три базови компонента – тапас (дисциплина, аскеза), свадхя (изучаване на писанията, себеизучаване) и Ишвара пранидхана (отдаденост и почитание на Ишвара, Бог, вселенската мъдрост), като Патанджали ясно и недвусмислено подчертава, че тази йога се практикува „за постигане на самадхи и за отслабване на клешите“ (ЙС 2.1–2).

Клешите, съответно „Влеченията (т.е. това, което ни влече към самсара) – това са незнанието, егоизмът, страстното влечение, отвращението и привързаността към живота“ (ЙС 2.3.) (Градинаров във Вивекананда, 1991, с. 133). Клешата Авидя е знанието, което е противоположно на истинното знание (Видя), като то не е просто незнание, а е превратно, грешно знание, при което приемаме преходното за вечно, нечистото за чисто, страданието за щастие и неистинната ни същност за истинна (ЙС 2.5). Авидя е приемането, че умът, тялото и обектите на външния свят са истинската човешка същност, и позволяването да бъдем подвластни на техните постоянни промени като част от материалния свят. Асмиа е „Аз“ – чувството, „аз-съм-ност“, погрешното идентифициране на Буддхи (интелекта) като продукт на Праkritи с Пуруша (Духа, духовната истинна същност). Рага е привличане, привързаност, наклонност към удоволствията и към средствата за постигането им. Двеша е отвращение, омраза към болката и страданието, съответно стремеж към избягването им, съпроводен с напрежение от очакването да се появят. Абхинивеша е силното желание за живот, любовта към живота, съответно вроденият, инстинктивен страх от смъртта. За нея се посочва, че доминира дори при знаещите, мъдреците. От всички клеши Авидя е най-силната и най-трудно преодолимата, изграждаща основата на всички други клеши (ЙС 2.4).

Патанджали пояснява, че клешите имат няколко състояния – „прасупта“ (спящо, дремещо; състояние на латентни самскари, които биха могли да се проявят впоследствие като психо-ментална активност), „тану“ (отслабено, с временно стопирани последици), „виччина“ (блокирани, също „доминиращо“ състояние, където един вид клеша блокира действието на друг вид, напр. неприязънта към някого временно блокира любовта към него) и „удара“ (пробудени, в процъфтяващо състояние, напълно активни и разгърнати) (пак там, с. 184; също Sivananda, 2013, с. 88–89). Последните две състояния – „виччина“ и „удара“ доминират при хората, ангажирани със светски дейности, като по този начин ги привличат към сансарното колело. Но ако бъде достигнато по-финото състояние – „тану“ вече се появява способност за контрол върху клешите. Затова Патанджали посочва, че крия йога има много ясна цел – отслабването на клешите („клеша тану карана“) и постигането на Самадхи (просветлено състояние на съзнанието). Практически клешите се разрушават, когато се доведат до фината им форма чрез пораждането на противоположните им модификации (водещи към самадхи). Това е техниката за премахване на клешите като причина за модификациите на съзнанието. А техните следствия – конкретните изменения в съзнанието (вритти), се разрушават чрез дхяна (медитация) (ЙС 2.11) (Sivananda, 2013, с. 93–94, 99; Градинаров във Вивекананда, 1991, с. 139–140). Така Патанджали представя технологията за премахването както на причините, така и на следствията им, водеща към просветленото състояние на съзнанието и освобождението от детерминираността.

Доразвивайки концепцията, Патанджали уточнява, че клешите са коренът на кармичното наслояване в подсъзнанието (ашая) и последиците им се усещат както в настоящия, така и в бъдещите животи, определяйки тяхното качество (Фойерщайн, 2001, с. 184). Те са причините за действията (кармите), а кармите (действията) са последиците от клешите. Именно клешите мотивират човека към определен начин на мислене и поведение, към извършване на добродетелни или злонамерени действия и възползване от резултатите им. Всички тези дейности, независимо дали ментални, или проявени във външен аспект, оставят отпечатьци в подсъзнанието, които впоследствие по силата на континуалната зависимост отново ще се проявят при наличие на благоприятстващи ги обстоятелства, но вече като „вритти“ – проявените състояния на съзнанието. Поради двойната причинно-следствена връзка самскари/васани – вритти и вритти – самскари/васани, проявяваща се като цикличност, колелото на самсара непрекъснато се задвижва и колкото по-често се завърта, толкова клешите стават по-силни и по-трудно преодолими, запълвайки съзнанието със самскари и васани, привличащи към страданието. Докато коренните причини за страданието са там, бидейки способни вечно да продуцират резултати, те постоянно ще дават сила за задвижване на латентните нагласи, които в по-

общ аспект ще бъдат причината за поява на нови прераждания и опитности. А съобразно кармичния закон характерът на следствията логично ще бъде еднакъв с този на причините им (ЙС 2.14.): „Те (клас, живот и опитност) имат за резултат удоволствие или болка според причината им – добродетел или порок“ (Sivananda, 2013, с. 98).

Макар и законът на карма да изглежда безмилостен и дори плашещ, човекът следва да е наясно, че това, което му се случва в настоящия живот, е резултат от неговите собствени дела и намерения, но също и да осъзнава, че макар и строг, този закон е еманация на всеобщата вселенска справедливост. И ако тя бъде следвана и човекът извършва добродетелни и справедливи дела в синхрон с висшия вселенски порядък (рита, дхарма), то той е напълно способен да преодолее миналото си, да коригира настоящето си и да начертае бъдещето си дори в обусловеното сансарно битие. Което означава да управлява собствената си съдба чрез своите собствени усилия, воля и отдаденост на крайната цел – освобождението от сансара и страданието. Това е крайното просветлено състояние, където минало, настояще и бъдеще вече не съществуват, нито съществуват причина, следствие и тяхната цикличност, защото състоянието на кайваля е отвъд тях, отвъд всякакви обусловености. То е чисто съществуване, без клеши, карми, самсари, васани, ашая, обекти, субекти и полета на проявлението им. Съществуване, при което човекът е самото то – ред, порядък, хармония, безвременност и безтегловност.

Затова в сутра 2.16. Патанджали посочва: „Страданието, което още не е дошло, би могло да се избегне“ (Sivananda, 2013, с. 102). В пояснение към нея коментаторите припомнят видовете карма – тази, която вече е натрупана и се съхранява в съзнанието, очаквайки да даде плод в бъдещето; която е натрупана в настоящото прераждане или в предни животи, но вече дава резултата си в текущия живот и тази в процес на натрупване посредством мислите и дейностите през текущия живот. И подчертават, че вече започналата да дава плодове карма е извън човешкия контрол и това, което може да се направи, е да се изчака изчерпването ѝ, като се приемат резултатите ѝ с търпение и кураж. Но човекът може да насочи усилията си така, че носещите страдание плодове на натрупващата се понастоящем карма и тази, която все още е в латентно състояние, да не дадат резултат и да бъдат избегнати. Това може да се постигне не като се спре въобще извършването на действия, което би било невъзможно, дори и да е желано, а като се възпре желанието за получаване на резултатите им за себе си, отдавайки ги на Вселенската мъдрост (Prabhavananda, Isherwood, 1953, с. 79).

След като подчертава, че страданието, което предстои да се прояви, би могло да се избегне, Патанджали пояснява и коя е причината му. Това е т.нар. самйога – „смесването“, „привидната неделимост“, „неистинното свързване“ между Виждащия („Драшта“, Съзерцателя) и Вижданото („Дришйа“, Съзерцаваното) (ЙС 2.17). Самйога е погрешното приемане, че материалният свят

(Пракрити) е истинската човешка същност вместо духовността (Пуруша). Пуруша е чиста съзнателност, чиста познавателна способност, познанието само по себе си и има духовна същност, по-точно това е духовността сама по себе си. Докато Буддхи (интелекта), Манас (ума) и останалите таттви, изграждащи Пракрити, имат материален характер. Но за недостигналия различителната мъдрост смесването на двата различни онтологични принципа (Пуруша и Пракрити) е особено силно и объркващо, продуциращо постоянно вътрешно напрежение (страдание, духкха). Неразличаването на Пуруша и Буддхи е Авидя – невежеството, превратното знание за нещата такива, каквито са наистина. Авидя е коренната причина за страданието, изпитвано във феноменалния свят, затова когато делюзията от смесването бъде премахната, настъпва окончателното освобождение от страданието, наречено в ЙС кайваля. Или по друг начин казано, освобождението (кайваля) е премахването на смесването (самйога) между Съзрцателя (Пуруша) и Съзрцаемото (Пракрити) чрез преодоляването на невежеството (Авидя), а средството за това е непрекъснатото практикуване на разграничаването (вивека) (ЙС 2.24–26).

Но Патанджали не спира дотук и допълва още нещо: за да се достигне до пълното и окончателно освобождение от сансарното колело, следва да се премахне дори и семето на разграничителното познание (модификацията, която се поражда в съзнанието от това познание). Това означава пълно трансцендиране отвъд материята, отвъд причината и следствието, отвъд каквито и да е представи и обяснения на детерминизма и свободата. Трансцендиране, при което човекът сам по себе си се превръща в Свободата, Истината и Мъдростта, и страданието бива окончателно прекратено, защото ново раждане в каквато и да е форма вече никога няма да има. Трансцендентно състояние, което е отвъд времето и пространството, защото модификациите на съзнанието (дхармите), продуциращи детерминистичността, са достигнали до тяхната изначална нулева позиция, в която минало, настояще и бъдеще са обединени в едно, поради което и познанието е всезнание – едновременно познание за абсолютно всичко във всичките му времеви модалности, които от позицията на това всезнание са всъщност една илюзия, продукт на материалната детерминистичност¹⁶.

5. Йогическите техники за осъзнаване и преодоляване на кармичната обусловеност

Йога системата, компилирана от Патанджали, има една крайна сотериологична цел – освобождение от обусловеностите и детерминираността на материалния свят и окончателно прекратяване на кръговрата на раждане и смърт, преодоляване на страданието във всичките му форми на проявление. Тя има най-вече практическо значение, като задачата е да се постигне реал-

¹⁶ По-подробно за представите за времето в „Йога сутра“ вж. Русева, Г., 2015.

но, практическо освобождение, а не само теоретичното му обяснение. Затова в „Йога сутра“ се съдържат както теоретични изложения, така и множество практически техники и насоки за постигането им. Доколкото достигането на освобождението изисква обезвреждането на всички кармични потенциалности (семена), то може да се обобщи, че всички практико-приложни техники в сутрите (прилагани всички заедно, в някаква поредност, в комбинация или дори самостоятелно) водят към преодоляването на кармичната детерминираност и постигането на кайваля. Поради това Патанджали започва ЙС с обяснението, че йога е прекратяването на постоянноменящите се състояния на съзнанието, които докато са в непрекъснатия процес на промяна привличат човека към обусловеността и го отдалечават от свободата (ЙС 1.2–5).

Прекратяването на измененията („читта вритти ниродха“) се постига, като се следва практика по полагане на усилие за стабилизиране на съзнанието, за връщането му от състоянието на движение и променливост към покой и хармоничност, наречена *абхяса*, и изграждане на по-различно вътрешнопсихично отношение на неутралност и непривързаност към феноменалния свят, наречено *вайрагя* (ЙС 1.12–16). Под вайрагя най-общо може да подведем споменатата вече *карма йога* – йога на правилното действие, доколкото нейната идея е действието да бъде извършвано само по себе си, без да се имат предвид резултатите, които биха настъпили от извършването му. Методологически това се постига, като се започва с малки стъпки, прекъсване в съзнанието на отделни причинно-следствени зависимости и постепенно се преминава към по-големи такива. Техниката е такава, че в момента, в който поставяме съзнанието си в състояние на неочакване на резултата, то веригата причина–следствие от само себе си се прекъсва, защото на психоментално ниво се изчиства вторият компонент – следствието. От друга страна, с прилагането на техниките, относими към абхяса, на психоменталното ниво се ликвидира първият елемент от тази двустранна връзка – причината, защото с постепенното преодоляване на самскарите и васаните не се провокират дейности (карми), а оттам вече няма нужда да се очакват и съответни резултати.

Патанджали въвежда и понятието „Ишвара“, което като понятие и идея не присъства в системата самкхя (поне в тази, която е достигнала до нас към наши дни), определяйки го така: „Ишвара е особено, неунищожимо проявление на чистата съзнателност, напълно свободен, незасегнат от причина и следствие и без каквито и да е натрупвания на остатъчни латентни впечатления“ (ЙС 1.24, превод по Hartranft, 2003). Там (татра) в Ишвара се намира семето (биджа) на най-високата степен на знание, познанието за абсолютно всичко (сарваджна). Тъй като Ишвара е извън времето (извън минало, настояще и бъдеще), той е учителят дори и на най-древните мъдреци, а Пранава (свещената сричка Ом, звука Ом, ॐ, ओम्) изразява значението му и чрез нейното повтаряне (напяване, „джапа“) неговите смисъл и цел ще бъдат постигнати

(ЙС, 1.25–29). Наред с медитацията върху Ом и значението му Патанджали излага и множество други техники за директна или индиректна работа със съзнанието. Сред тях най-популярният в съвременното ни комплекс е Аштанга йога (ашта – осем, анга – крайници) – осемстепенната йога (ЙС 2.28), състояща се от яма (въздържание, етичните норми), нияма (спазване на правилата, дисциплинираност), асана (йогийската поза), пранаяма (контрол върху дъха и прана – жизнената енергия), пратяхара (абстрахиране от Индриите, сетивата), дхарана (концентрация), дхяна (медитация) и самадхи (свръхсъзнателно състояние, висше абстрактно медитативно състояние). Като пример за връзката и с осъзнаването на кармата може да се посочат сутри: 2.36. „Установяването в казването на истината води (Йогата) до награждаване чрез плодовете на неговите действия“¹⁷; 2.39. „При установяване на въздържание от алчност се появява познанието за своето съществуване и раждания“; 2.41. „Чрез чистотата на Саттва се появява бодрост на съзнанието, овладяване на сетивата или органите и готовност за осъзнаването на Атман“; 2.48. „Тогава (когато се постигне Асанаджая) (практикуващият) е свободен от смущенията на двойките противоположности“ (Sivananda, 2013, с. 51, 53, 57–58, 71) и др. Също и някои сутри от трета пада, представяща най-висшите три съзерцателни степени от осморния път дхарана, дхяна и самадхи, общо наричани самяма. Там се посочва, че чрез самяма върху самскарите се постига знание за предишните прераждания, а чрез самяма върху кармите (действията) и предзнаменованията се получава знание за времето на смъртта на йогата (ЙС 3.18, 3.23). Чрез самяма върху сърцето се достига до познание за читта, знанието за Пуруша се получава чрез самяма върху себе си, а чрез самяма върху малък момент от времето се достига до разграничителното познание¹⁸ (ЙС 3.35, 3.36, 3.53). Патанджали обобщава, че практикувайки висшите степени на съзерцание, йогата започва да разграничава едно от друго подобните неща, макар и те да не са конкретно отделени чрез клас, характеристики и местоположение. Познанието от това разграничаване е наречено Тарака, представляващо едновременно познание за всички неща във всички техни състояния, без да има последователност в моментите. А при достигане на крайната точка на изравняване на чистотата на духовния принцип Пуруша и напълно пречистения Буддхи (Саттва) се случва кайваля – абсолютната свобода, съвършената

¹⁷ Вж. също ЙС 2.36. „При установяването на правдивостта е налице взаимозависимост на действието и резултата“, което се тълкува, че с установяването в правдивост в мисли, думи и дела, това, което йогата казва и пожелава, става истина, реалност (Градинаров във Вивекананда, 1991, с. 162).

¹⁸ Вж. ЙС 3.53. „Знанието, пораждащо различителната ни способност, идва от практикуването на самяма върху миговете и техния ход“ (пак там, с. 191). В друг превод: „От санияма върху миговете и тяхната последователност [се появява] знание, породено от различаване“ (Русева, 2015, с. 1–28).

независимост отвъд всякакви обусловености (ЙС 3.53–56) (Sivananda, 2013, с. 144–145, 157–158, 190).

III. Заключение

В „Йога сутра“ се съдържа идеята за причинно-следствената обусловеност както в индивидуален план, относима към даден човек, изразена чрез учението за Карма, така и в по-глобален план – на Вселенско ниво, изразена чрез възгледите на древноиндийските мъдrecи за Дхарма, Рита – Върховния духовно-нравствен порядък, направляващ цялата Вселена, предполагайки зависимост на отделните и части (включително и човека) от него като нещо всеобщо, цялостно, истинно и завършено. Идеята за причинно-следствената зависимост в сутрите на Патанджали се откроява особено и във възприетата като теоретична основа еволюционна теория на системата самкхя. По-специално в развитата от самкхя идея за саткарявада – учението, според което всяко следствие се съдържа в потенция в причината си. Съгласно космологията на самкхя в света на Материята (Пракрити) е налице поредица от обусловености и причинно-следствени връзки, чието случване е довело до разгръщане на Праматерията и сътворяване на феноменалния свят, възприеман стандартно чрез сетивната човешка дейност. Но извън света на Материята има още един принцип – Пуруша (Духа), който е стабилен, намира се в покой, вечен е, не подлежи на разгръщане и причинно-следствени обусловености и само той притежава истинната съзнателност и познавателна способност.

Въпреки причинно-следствената обусловеност било поради кармичните натрупвания, било заради самата онтологична структура на феноменалния свят, според които до една или друга степен човешкият живот е изначално предопределен (завъртането в сансара), в Йога се приема – и това е и нейната върховна сотериологична цел, че детерминираността може напълно и окончателно да бъде преодоляна. Това се случва, като се трансцендира вечно променливият и обусловен феноменален свят, за да се отседне в истинната човешка духовна същност (сварупа), изразена чрез таттвата Пуруша, която е вечна, неизменна и истинна. Там материалната детерминираност е преодоляна, защото човекът, сливайки се с вечния, неизменен духовно-ценностен порядък, висшата мъдрост, сам се превръща в нея и дори и да остане за още известно време въплътен в материално тяло, то неговият живот вече не е обусловен от материалното битие¹⁹.

¹⁹ Вж. ЙС 1.40. „Неговата мощ (на този, който се концентрира) се разпростира от най-финия атом до най-висшата безкрайност“ (Sivananda, 2013, с. 137); „Неговата власт е в границите на атома и висшата големина“, като вашикаара е преведено като „власт, автономност, независимост“ (Градинаров, 1998, с. 481).

Изразено по-кратко, за системата Йога детерминираност съществува, но първо тя се отнася само за феноменалния свят и второ – тя е напълно преодолима. Преодоляването ѝ зависи от волята на човека и това е изцяло в неговите собствени способности, защото истинната му природа не е феноменалният свят, а нещо друго – духовността, Вселенската мъдрост, абсолютната истина. Съответно колкото повече човекът се свързва с духовността, толкова по-малко обусловен и по-свободен става. Затова той следва, осъзнавайки тази детерминираност и колелото, в което тя непрекъснато го завърта, да положи усилия да я „надскочи“, да излезе отвъд нея, използвайки сам себе си и своя неограничен духовен потенциал. Нещо, което по същество се случва в полето на неговото собствено съзнание (читта), което като продукт на материалната Праkritи подлежи на трансформация – процесът на изчистване от активните му състояния (вритти) и свързаните с тях подсъзнателни натрупвания (самскари, васани), продукт на клешите и кармата. В този трансформиращ процес всъщност може да се открие една общовалидна вселенска логика, според която така, както нещото може да се разгърне и причината да се превърне в следствие, обуславяйки детерминираност, по същия начин този процес може да има и обратно развитие (пратипрасава, обратна еволюция), където следствието да се върне обратно в причината си. До достигане на момента на тяхното пълно изравняване цялостното изчистване на читта от всякакви обусловености (читта-саттва). Там вече няма нито следствие, нито причина, защото те са станали едно и също нещо. При това зануляване трансформираната материя по напълно естествен начин прелива в духовността, т.нар. още от Ведите Едно, Единното (Това Едното, Тад Екам). Или, както е изложено в „Йога сутра“, „Когато саттва (читта-саттва) и Пуруша станат еднакви по чистота, настъпва Кайваля (съвършената независимост, освобождението)“ (3.55. (56). „Тогава наблюдателят пребивава в своята собствена същност.“ (1.3) (Sivananda, 2013, с. 190, 35).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Боянова, С., Илиева, Л., Кильовски, В., Златанова, Е.** (1998–1999). *Английско-български речник. English-Bulgarian Dictionary*. Първо издание. Велико Търново: Gaberoff.
- [Boyanova, S., Ilieva, L., Kilyovski, V., Zlatanova, E. (1998–1999). *Angliysko-balgarski rechnik. English-Bulgarian Dictionary. Parvo izdanie. Veliko Tarnovo: Gaberoff.*]
- Братоева, М.** (2012). *Светлина-Видение-Просветление: митология, ритуали и религиозно-философски идеи във Ведите*. София: Индологическа фондация „Изток-Запад“.
- [Bratoeva, M. (2012). *Svetlina-Videnie-Prosvetlenie: mitologiya, rituali I religiozno-filosofski idei vav Vedite*. Sofia: Indologicheska Fondatsia „Izток-Zapad“.]
- Вивекананда, Свами.** (1991). *Йога-Сутра с коментарите на Вивекананда или Раджа-Йога. Изкуството да победим себе си*. [Градинаров, П. превод от санскрит

- на сутрите; Градинаров, П., Ангелова, М. превод от английски на коментарите]. София, Плевен: Евразия Абагар.
- [Vivekananda, Svami. (1991). *Yoga-Sutra s komentarite na Vivekananda ili Radzha-Yoga. Izkustvoto da pobedim sebe si.* [Gradinarov, P. prevod ot sanskrit na sutrite; Gradinarov, P., Angelova, M. prevod ot angliyski na komentarite]. Sofia, Pleven: Evrazia Abagar.
- Вивекананда**, Свами. (2008). *Раджа йога*. София: „Шамбала“ ЕООД.
- [Vivekananda, Svami. (2008). *Radzha Yoga*. Sofia: „Shambala“ EOOD.]
- Градинаров**, П. (1991). [превод от санскрит на сутрите] във Вивекананда, Свами. *Йога-Сутра с коментарите на Вивекананда или Раджа-Йога. Изкуството да победим себе си*. София, Плевен: Евразия Абагар.
- [Gradinarov, P., Angelova, M. [prevod ot sanskrit na sutrite], vav Vivekananda, Svami. (1991). *Yoga-Sutra s komentarite na Vivekananda ili Radzha-yoga. Izkustvoto da pobedim sebe si.* Sofia, Pleven: Evrazia Abagar.]
- Градинаров**, П. (1998). *Йога Даршана. Самадхи пада*. София: Евразия.
- [Gradinarov, P. (1998). *Yoga Darshana. Samadhi pada*. Sofia: Evrazia.]
- Камбуров**, И. (2002). *Древноиндийската философия в парадигмата на мъдростта. Голямата игра*. София: БПС.
- [Kamburov, I. (2002). *Drevnoindiyskata filosofia v paradigmata na madrostta. Golyamata igra*. Sofia: BPS].
- Каушик**, Р., **Ковачев**, К. [превод от санскрит на български]. (1996). Бхагавадгита. – В: **Кънев**, К. (съст.) и др., *Индийските санскритски първоизточници. Веди, Упанишади, Бхагавадгита*. София: Любомъдрие.
- [Kaushik, R., Kovachev, K. [prevod ot sanskrit na balgarski]. (1996). *Bhagavadgita*. – V: Kanev, K. (sast.) i dr., *Indiyskite sanskritski parvoiztochnitsi. Vedi, Upanishadi, Bhagavadgita*. Sofia: Lyubomadrie.]
- Каушик**, Р. (2014). *Санскритско-български речник*. София: Изток-Запад.
- [Kaushik, R. (2014). *Sanskritsko-balgarski rechnik*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Кънев**, К. (1996). Речник на санскритските понятия и термини. – В: **Кънев**, К. (съст.) и др., *Индийските санскритски първоизточници. Веди, Упанишади, Бхагавадгита*. София: Любомъдрие.
- [Kanev, K. (1996). *Rechnik na sanskritskite ponyatia i termini*. V: Kanev, K. (sast.) i dr., *Indiyskite sanskritski parvoiztochnitsi. Vedi, Upanishadi, Bhagavadgita*. Sofia: Lyubomadrie.]
- Петрова**, С. (2017). *Кант и свободният избор*. София: Милениум.
- [Petrova, S. (2017). *Kant I svobodniat izbor*. Sofia: Milenium.]
- Радхакришнан**, С. (1996). *Философията на Самкхя-йога*. София: Евразия.
- [Radhakrishnan, S. (1996). *Filosofiyata na Samkhya-yoga*. Sofia: Evrazia.]
- Русева**, Г. (2015). *Усещането за време според Йогасутра на Патанджали и Йогасутрабхашя на Вяса*. *Manas. Studies into Asia and Africa*. Т. III, бр. 3, 1–28. [Online] https://www.researchgate.net/publication/319939115_Sense_of_time_according_to_Yogasutra_and_Yogasutrabhashya (посетен на 04.11.2023 г.).
- [Ruseva, G. (2015). *Useshtaneto za vreme spored Yogasutra na Patanjali I Yogasutrabhasya na Vyasa*. *Manas. Studies into Asia and Africa*. Tom III, br. 3, 1–28. [Online] <https://www>.

- researchgate.net/publication/319939115_Sense_of_time_according_to_Yogasutra_and_Yogasutrabhashya* (poseten na 04.11.2023 g.).]
- Смит, Дж.** (2017). *Същността на будизма*. София: Прозорец.
[Smit, Dzh. Sashtnostta na busizma. Sofia: Prozorets.]
- Станков, Д.** (2008). *Нов речник по морал и етика*. София: АРС.
[Stankov, D. (2008). Nov rechnik po moral I etika. Sofia: ARS.]
- Философски речник.** (1985). Под редакцията на Бъчваров, М., Драганов, М. и Стоев, С. София: Партиздат.
[Philosofski rechnik. (1985). Pod redaktsiyata na Bachvarov, M., Draganov, M. i Stoev, S. Sofia: Partizdat.]
- Философски речник Cambridge.** (2009). Под редакцията на Audi, R., превод на български Стойчев, – В. София: Книгоиздателска къща „Труд“.
[Philosofski rechnik Cambridge. (2009). Pod redaktsiyata na Audi, R., prevod na balgarski Stoychev, V. Sofia: Knigoizdatelska kashta „Trud“.]
- Фойерщайн, Г.** (2000). *Основите на йога*. София: Сарасвати.
[Foyershtain, G. (2000). *Osnovite na yoga*. Sofia: Sarasvati.]
- Фойерщайн, Г.** (2001). *Йога енциклопедия*. София: Лик.
[Foyershtain, G. (2001). *Yoga entsiklopedia*. Sofia: Lik.]
- Фридрикс, К.** (1996). [съст. Индуизъм]. – В: **Шумахер, Щ.** и др. *Енциклопедичен речник на източната мъдрост*. Гуторанов.
[Fridriks, K. (1996). [sast. Induisam]. V: Shumaher, Sht. i dr. *Entsiklopedichen rechnik na iztochnata madrost*. Gutoranov.]
- Чатгерджи, С., Датта, Д.** (1995). *Увод в индийската философия*. София: Евразия.
[Chatterdzhii, S., Datta, D. (1995). *Uvod v indiyskata filosofia*. Sofia: Evrazia.]
- Dasgupta, S.** (1920). *The Study of Patanjali*. Calcutta: University of Calcutta.
- Dasgupta, S.** (1922). *A History of Indian Philosophy. Vol. I*. London: Cambridge University Press.
- Feuerstein, G., Kak, S., Frawley, D.** (2001). *In search of the cradle of civilization. New light on Ancient India*. Wheaton, Illinois, Chennai, India: Quest Books.
- Grimes, J.** (1989). *A concise Dictionary of Indian Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- Hartranft, C.** (2003). *The Yoga-Sutra of Patanjali. Sanscrit – English Translation and Glossary*. [online] Available from The Yoga-Sutra of Patanjali: A New Translation with Commentary: Chip Hartranft : Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (accessed 01.10.2023).
- Jarrige, C., Jarrige, J., Meadow, R., Quivron, G.** (1995). *Mehrgarh: Field reports 1974–1985 from neolithic time to the Indus civilization*. Department of Culture and Tourism, Government of Sindh. 9698101113X. (ffhalshs-03868706) [<https://hal.science/halshs-03868706v1>] (accessed 29.10.2023).
- Jarrige, J., Jarrige, C., Quivron, G., Wengler, L., Castillo, D.** (2013). *Mehrgarh: Neolithic Period – Seasons 1997–2000 – Pakistan, Serie Indus-Balochistan (XV), Mémoires des Missions Archéologiques Françaises en Asie Centrale et en Asie Moyenne*. Paris: Editions

de Boccard halshs-02977150, <https://univ-paris-lumieres.hal.science/halshs-02977150/> (accessed 26.10.2023) .

Monier-Williams, M. (1899). *Sanskrit-English Dictionary*. [online] Available from <https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MWScan/2020/web/webtc2/index.php> (accessed 26.09.2023).

Prabhavananda, Swami, **Isherwood**, C. (1953). *How to know God: The Yoga Aphorisms of Patanjali*. Madras-600004: Sri Ramakrishna Math.

Scholten, M. (2022). Kant is a soft determinist. *European Journal of Philosophy*, vol. 30, no. 1, 79–95.

Sidgwick, H. (1888) The Kantian conception of free will. *Mind*, vol. 13, no. 51, 405–412.

Sivananda, Sri Swami. (2013). *Raja Yoga*. Tehri-Garhwal: The Divine Life Society.

Vats, M.S. (1940). *Excavations at Harappa, Vol II, Plate LXXVI*. Calcutta: Government of India Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

<https://www.hindupedia.com/en/> (accessed 26.09.2023).

https://sanskritdocuments.org/doc_yoga/yogasutra.html – “original script”; “IAST” (accessed 01.10.2023).

<https://www.wisdomlib.org> (accessed 26.09.2023).

https://www.researchgate.net/publication/319939115_Sense_of_time_according_to_Yogasutra_and_Yogasutrabhashya (accessed 04.11.2023).

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

**„3.1. СОЦИОЛОГИЯ,
АНТРОПОЛОГИЯ И НАУКИ
ЗА КУЛТУРАТА“**

НОВИЯТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ МЛАДЕЖ: ИДЕОЛОГИЧЕСКИ КОНЦЕПЦИИ ЗА МЛАДЕЖТА В БЪЛГАРИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 40-ТЕ ГОДИНИ

Петя Вълкова Ангелова

Анотация. Статията има за цел да представи разгърнатата се в България във втората половина на 40-те години концепция за новия младеж, която е базирана върху съветската идея за новия човек. В български контекст идеята, че новите социални условия ще доведат до създаването на нов тип човек, е в тясна връзка с огромната социална енергия на младежта, която трябва да бъде овладяна. Текстът проследява как представата за новия социалистически човек бива използвана и модифицирана към тази обстановка, за да доведе до „раждането“ на новите младежи, които са призвани да станат строители на социализма.

Ключови думи: нов съветски човек, нов младеж, социализъм, комунизъм, идеология

THE NEW SOCIALIST YOUNG MAN: IDEOLOGICAL CONCEPTS FOR YOUTH IN BULGARIA DURING THE SECOND HALF OF THE 1940'S

Petya Valkova Angelova

Abstract. This article aims to present the concept of the new young man that developed in Bulgaria during the second half of the 1940's, which is based on the idea of the new soviet man. In the Bulgarian context, the idea that the new social conditions will lead to the creation of a new type of person is closely related to the enormous social energy of the youth, which need to be governed. The text traces how the idea of the new socialist man is used and modified to this scene to lead to the "birth" of the new young people who are called to become the builders of socialism.

Keywords: new soviet man, new young man, socialism, communism, ideology

Увод

Настоящият текст разглежда българската младеж в идеологическия курс от втората половина на 40-те години на XX век и по-конкретно концепцията за новия социалистически младеж – идея, стъпваща върху тази за новия съветски човек. Целта на това изследване е да проследи не само какъв е „новият младеж“, но и да изясни неговата функция като образец на идеалния социалистически млад човек и в този смисъл като регулатор на младежко-

то поведение, мисли и чувства. Представлявайки изцяло идеологически конструктор, „новият младеж“ ще бъде търсен преди всичко в съвременните нему пропагандни материали. Също така ще бъдат взети предвид и биографичните разкази, събирани по инициатива на Института за изследване на близкото минало и публикувани в поредицата „Това е моето минало“. Засегнатите в някои от тях проблеми, свързани с предмета на това изследване, а именно изясняването на концепцията за новия младеж и нейната социална функция, са приети тук като ясна индикация за влиянието на тази идеологическа формулировка и нейните задачи към създаването на новото общество, в което следва да живеят тези нови хора. Важна задача ще бъде кратък обзор на социалистическата концепция за новия човек, защото само така може да бъде осмислено значението и на идеята за „новия младеж“ в български контекст. Изследването ще си позволи да постави хипотезата, че обслужвайки нуждите на новия режим в България, манифестирането на идеята за раждането на новите хора се разпространява в тясна връзка с необходимостта от силно идеологическо въздействие върху младежта и в този смисъл не би било твърде смело да се твърди, че българският „нов човек“ е на първо място младеж.

Homo sovieticus

Концепцията за новия социалистически (съветски) човек се ражда и се развива в Съветския съюз след Октомврийската революция и е свързана с очакването, че новият обществен ред ще породи и нов човешки вид. Тази представа има функцията на образец за всеки един съветски гражданин, който следва да възприеме в собствения си мироглед отношението на новия човек към обществото и партията, а така също да асимилира всички характерни за него качества. Един от най-значимите изследователи на идеята за новия човек е Михаил Хелър, който отбелязва, че формирането на идеята за новия човек играе важна роля в изграждането на комунистическото общество, а физическата и менталната трансформация на гражданите се осъществява чрез силови инструменти като страх и омраза. Хелър разглежда комунизма изключително като утопична идея и определя новия съветски човек като „идеалния жител на тази утопия“ (Heller, 1985, с. 7–8). Той смята, че макар всяка нация да носи в себе си идеята за превъзходство над другите, единствено Съветският съюз има претенцията да създаде нов човешки вид. Там студентите по медицина започват своите уроци по латински с фразата *homo sovieticus sum* и изучават, че съществуват два типа човек: *homo sapiens* и *homo sovieticus*. Според съветските идеолози това е един нов непознат досега на биологията човешки вид, стъпващ върху и превъзхождащ еволюционните постижения на *homo sapiens*. Това виждане споделя и Брежнев, който в своя доклад на 25-ия конгрес на партията през 1976 г. определя съветския човек като най-големия успех на изминалите 60 години. От огромно влияние за разгръщането концеп-

цията за новия човек още през 20-те години се оказва марксисткият философ Деборин, който полага теоретичната основа в проекта за новия човек, обявявайки, че социалистическите идеи могат да се превърнат в чувства, чрез които да контролираме съзнанието си и така да трансформират цялостно човека и неговата комплексна психика (Heller, 1985, с. 11–29).

Макар и да е утопична концепция, новият социалистически човек и неговите характеристики не могат да се разглеждат като константни, защото те стриктно следват динамиката на режима и търпят изменения спрямо идеологическите нужди и както отбелязва Вауер (1952, с. 23), изменящата се концепция за новия съветски човек може да се разглежда като отражение на променящите се идеологически, политически и практически влияния, които (транс)формират Съветския съюз. Поради тази причина не е възможно да се даде единен образ на идеята за новия съветски човек, но все пак могат да се изтъкнат някои ключови негови качества: на първо място той е работник, човек на колектива, отдаден изцяло на своята социалистическа интернационална родина, човек на възвишените идеи и на хармоничното развитие. Той участва цялостно и съзнателно в системата на новото общество – децата му ходят на детска градина и училище, родителите му пък са обгрижвани от болничната система и т.н. (Heller, 1985, с. 28). Най-важното качество обаче, което следва да продуцира и подчинява всички останали, е качеството „партийност“ или „партиен дух“, или както се среща най-често у нас, „преданост на партията“. То се изразява в безпределна отдаденост на комунистическите идеали, която трябва да се простира и до цялостната представа на индивида за света, което означава и необходимостта интересите на партията да бъдат поставени преди всяко друго чувство и всяка друга нужда. В този смисъл централна се оказва идеята, че е възможно да се създаде един нов тип човек, който да е готов да се посвети на каузата на социализма и да постави обществените интереси над своите собствени. Изхождайки от това положение, Наупес (2003, с. 1) определя новия социалистически човек като социален конструкт, който има за цел да демонстрира на света успеха и превъзходството на социалистическия проект.

Как обаче да се случи възприемането от страна на отделния индивид на подобно преструктуриране на собствената му личност и адаптирането ѝ към този внесен „отгоре“ шаблон, се превръща в задача на психологията. Тя съществува като дисциплина в Съветския съюз и преди Октомврийската революция, но именно след нея коренно изменя своите функции и подходи. По-късните съветски психолози, коментирайки работата си във времето преди революцията, твърдят, че тогава психологията заедно с религията се е използвала за формиране на човешкото съзнание в полза интересите на управляващата класа с цел подсилване на класовите различия в обществото, привилегиите на образования елит и за да се бори срещу революционното движение, а след революцията психологията започнала да служи за преобразуването на човеш-

кото съзнание в услуга на социализма с цел да създаде новия социалистически човек (Attwood, 1990, с. 33) В полето на психологията от 20-те години на миналия век основното разбиране за формирането на личността я разглежда като продукт едновременно на средата и на наследствената предразположеност. Съвсем очаквана в този смисъл е нуждата от промяна на функциите и структурата на образователната система. След Октомврийската революцията започват да се търсят начини за създаване на среда за разгръщане на социалистическите качества в рамките на училищата, схващани като „микрокосмос в новото съветско общество“ (Attwood, 1990, с. 36). Именно от тези усилия на съветските педагози разцъфтява Съветският съюз в началото на 20-те и една специфична дисциплина – педологията. Нейната цел е, подпомагайки педагогиката, да конструира една марксистка теория за детството, която впоследствие да се трансформира в образователни практики.

Съветските психолози, най-вече онези, най-тясно свързани с партията, осъзнават, че за целите на изобретяването на новия вид човек е особено важно едно допускане – това за пластичността на човешкия организъм, което впоследствие ще се окаже ключово за преодоляването на произхождащите от детерминистката концепция проблеми в разбирането пътищата за създаване на новия човек. Най-големият радетел на тази идея за пластичността е психологът Залкинд. Още в началото на 20-те той е част от Института за комунистическо образование, когато този институт взема решение за полагането на психологията на марксистка основа. Институтът е създаден от Агитпроп на ЦК на комунистическата партия. Залкинд е бил и главният организатор на първия педологически конгрес от 1928 г., където посочва Павловата теория за условните рефлексии като теоретична база за пластичността на организмите. До края на 20-те години официалната позиция, че човешкото поведение е преди всичко социално детерминирано, е приета поне формално под влиянието на болшинството съветски психолози. Тази теория поражда очакването, че условията на средата ще се подобрят с настъпващите индустриални и социални промени, поради което човешкото поведение („правилно“ или не) бива обяснявано на този етап като резултат от социалните условия. И следователно в процеса на тяхната трансформация, подет от новия болшевишки режим, се появява едно оптимистично очакване за промените, които новата среда ще донесе. Идеята за влиянието на средата е и базовата идея за повечето педолози. През 30-те години обаче тези теории вече започват да се гледат с подозрение и да губят позициите си, тъй като не работят в полза на режима, който на този етап вече сам е отговорен за самата социална среда. Така след разцвета на педологията през 20-те години през следващото десетилетие тя е забранена с издадения през 1936 г. от ЦК на партията декрет срещу „педологическите перверзии“, изразяващи се в подценяването ролята на учителя в полза издигането ролята на педолога. Педолозите са обвинени в това, че се изолират

от педагогическите и схоластични изследвания, а тяхната наука е обявена за псевдонаучен експеримент. Постепенно марксистическата идея за детерминизма се изменя и се допълва с тази за волунтаризма, като се стига до схващането, че съзнателният човек е свободен от предопределеността на конкретната ситуация и единствено той е отговорен за собствената си реакция. Така идеята за пластичността на организмите се оказва изключително важна и издига удобно възгледа, че човек е способен (и длъжен) да тренира собствената си психика. Bauer (1952, с. 2) отбелязва в своята книга от началото на 50-те години, че към настоящия момент психологията е изцяло посветена на изобретяването на образователни техники и цели да подпомогне „тренирането“ на новия социалистически човек. Така докато психологическите теории от 20-те години разбират човека като машина, която не иницира сама действия, а реагира на стимули от средата си и в този смисъл човешкото поведение е предопределено от предхождащи социални и биологически фактори, то в периода, в който е позиционирано настоящето изследване, съветската психология вече мисли човека не като пасивен участник в средата си, а като главен актьор, който я определя. Нещо повече – индивидът формира собствения си характер чрез тренировки и самообучение. Затова съвременната нему психология Bauer (1952, с. 5) определя като „психологията на съзнанието“ – инструмент, чрез който човекът формира себе си, но и собствената си среда. Тази нова формулировка за съветския човек, характерна за времето на сталинизма, го представя като съзнателен и целенасочен актьор, но с много важното уточнение, че той е свободен да действа единствено в рамките, посочени от режима, и е свободен да преследва единствено социално приемливи цели (Bauer, 1952, с. 48).

Ако психологията има задачата да работи върху методите за въздействие върху индивидите с цел превръщането им в желаните нови хора, и през изследвания период вниманието на психолози, възпитатели, теоретици и пр. е насочено вече не към биологическите фактори и заобикалящата среда, а към мислите и чувствата на индивидите, които трябва да бъдат тренирани, то това (само)трениране е възможно единствено с наличието на подходящ образец. Да даде на индивидите този образец, се превръща във водеща задача на изкуството. Именно там, а вероятно и единствено там, живеят идеалните нови съветски хора, което обяснява защо голяма част от изследователите на идеята за новия съветски човек се занимават с различните негови репрезентации в полето на киното, литературата и изобразителното изкуство. Добре известно е, че в условията на тоталитарните режими изкуството е пряко подчинено на пропагандния държавен апарат. В рамките на съветския съюз и впоследствие на страните от социалистическия лагер то има задачата да даде образ на всички концептуални форми на новия човек. Както отбелязва Haunes (1990, с. 2), силно политизираното образование, което трябва да оформи новия човек, се разбира в изключително широк смисъл – не само в границите на училището,

но и под формата на всевъзможни културни, развлекателни и прочее средства, които имат своето възпитателно значение, защото създаването на новия човек предполага той да консумира само „правилния“ тип културни продукти. В тези произведения на изкуството биха могли да се проследят и измененията на идеята за това какъв трябва да е новият човек, съпътстващи, както беше отбелязано, промените в нуждите на държавата, които следва да бъдат обслужвани от нейните граждани. Според McCallum (2018, с. 18) изключително характерна за качествата на новия социалистически човек е връзката между мъжествеността и работата и това може ясно да се види в т.нар. култ към машините, доминиращ първата вълна на съветската индустриализация. По-късно тази концепция отстъпва пред идеята на социалистическия реализъм, в който главна фигура е човекът, а не техниката. С хода на 30-те години се засилва милитаристичната линия, която винаги е била присъща на образа на новия съветски човек, изобразяван в този период изключително като войник. Образът на новия съветски човек през 30-те, на когото е посветила своето изследване McCallum (2018, с. 20) е силно милитаризиран и базиран на ценности като лоялност и жертвоготовност, а посвещаването на работата и общностното благополучие надделява над всички индивидуални съображения и предполага физическа и морална издръжливост. Това тясно кореспондира с най-важното качество на съветските граждани, чието първостепенно значение не губи позициите си – качеството партийност. В последствие образът на героичния войн, доминиращ визуалната култура до този етап, с настъпването на реалното преживяване на войната бива смекчен и романтизиран и се налага стилът на изобразяване на героичната природа на труда, куража и упоритостта на онези, които се борят за постигането на социализма. Именно този тип героизъм е присъщ и на идеята за новия социалистически човек, развивана и в България, особено след 1947 г., когато окончателно изкуството се подчинява на правилата на социалистическия реализъм, издигащ в култ новите герои – героите на труда и строителите на социализма.

Болшинството от изследователите на концепцията за новия човек са на мнение, че тя остава единствено идеологическа конструкция, а не норма в реалното общество. До същото заключение стига и Vujoshevich (2017, с. 205–206), която определя като мираж идеята за новия човек в края на своето изследване, посветено на начините, по които той се изобразява в съветското кино: „Съветските граждани никога не стават така свободни и просветени, както обещава митът за новия съветски човек. Нещо повече, този мит често функционира като средство за контрол и натиск“. Тя допълва, че този мит и неговите проявления не са едностранчиво явление, контролирано изцяло от властимащите, защото разгръщането на този мит предизвиква нарастващи изменения, зависещи от партийните решения за промени в правителствената политика, но преди всичко от непрестанните реинтерпретации на основния

комунистически наратив. Според Heller (1985, с. 13) всички тези изменения са повърхностни и се опитват да прикрият единството на съдържанието и дори Суслов през 1981 заявява, че новият човек все още не е постигнат и не задоволява напълно изискванията на Партията.

Новият младеж

Очакването новият социален ред да доведе до раждането на нов човешки вид се пренася и в останалите страни, в които се налага управление по съветски модел като логично се асимилират и вече утвърдените постановки, третиращи дисидентското поведение като резултат от индивидуалното нежелание за самоусъвършенстване или най-просто като „остатък от миналото“. В България началото на социалистическия режим съвпада с времето на сталинизма в Съветския съюз и е добре известно, че Българската комунистическа партия стриктно следва установените модели на работа и конкретните директиви, възлагани от Москва. Това е свързано и с начините, по които се приема да се осъществи прехода към социализма по плавен и „естествен“ начин. Ето защо през първите две години след 9 септември 1944 година официалният пропаганден дискурс на доминирания от комунистите Отечествен фронт не говори все още за социализъм, а използва тавтологичната фраза „народна демокрация“. По тази причина в самото начало на режима концепцията за новия човек обитава тясно сферата на поддръжниците и членовете на комунистическата партия и нейната младежка структура. Тази идея обаче по начало не е чужда на по-запознатите с комунистическата идеология и в убедените комунисти е създала очаквания за съществуването на предстоящите промени. Интересни примери за това се откриват в четиритомната поредица „Това е моето минало“, издавана от Института за изследване на близкото минало, в която са подбрани и публикувани житейски разкази от времето на социализма в страната. В някои от тях възприемането на новия човек като модел за собствения житейски път и своеобразен наръчник за индивидуалните избори, решения, чувства и нагласи ясно личи поне през призмата, през която разказвачът осмисля и иска да представи живота си. Подобни разкази следват умело стилистиката на социалистическия изказ, а и повечето от тях датират от периода преди 1989 година. Интересен пример обаче виждаме в историята на Ангел Шишков (2021, с. 230) под заглавието „Животът на комуниста като млад“. Той посреща новия режим като част от Работническия младежки съюз (РМС). Макар и верен на комунистическата идеология, той бързо се оказва крайно разочарован от действителността, от поведението, нагласите и постъпките на някои членове на партията и младежката организация на комунистите, а така също и от представители на червената армия:

„Непосредствено след 09.09.1944 г. аз искрено се радвах на свободата и със силна вяра посрещнах новия най-човечен и справедлив строй на комунизма. За мен баща ми беше огромен авторитет, идейно убеден комунист, кристално честен човек. Неговият облик на комунист е вдъхновявал и водил на епична борба ремсисти и комунисти. Със социализма бяха свързани най-ефирни чувства и идеи. Заедно с това мен ме охлаждаше още от първите дни циничният нагон на партизанщината, на бабаитлъка, на новите хора на властта, които бяха жестоки, сурови, твърди и груби. Те превъзнасяха своето участие в нелегалния живот, какъвто реално не притежаваха. Още от началото се чувстваше жажда за власт. (...) Помня, че съм се събирал и беседвал със съветски войници, които пребиваваха в страната. От допира с тях получих отвращение. Веднъж в Пазарджик, след като гостоприемно поканих и нагостих в една кръчма двама войници с много оцапани и износени дрехи и силно въоръжени, те искаха да им кажа къде има момичета за другата работа. Това ме вбесяваше. Това бе пълно противоречие за всичко съветско, за социализма, за идейността и човечността. Аз дълбоко съжалявах в себе си, че се е случил този глупав повод, за да разбере лично, не от приказки, какво представляват съветските войници. За мен това бе крахът на идеята за новия човек“.

От горния цитат прозира обстоятелството, че концепцията за новия човек в съзнанието на привържениците на комунистическата идеология в България е свързано с представата за хората от Съветския съюз, където вече повече от две десетилетия са налице условията за неговото съществуване. Както беше отбелязано и по-рано, в репрезентациите на „новия човек“ за дълъг период е ясно изразена милитаристичната линия и не е изненада очакването, че пребиваващите в страната съветски войници трябва да са достойни представители на *homo sovieticus*. Впрочем самият автор прави уточнението, че „общата представа за новото общество се свързваше със строя в СССР“ (Шишиков, 2021, с. 218).

В България концепцията за новия човек, разгърнала се изключително след 1947 г., подлежи на една специфична преработка, довела до идеята за раждането на новия младеж. Това е резултат, от една страна, на огромните успехи и разнопосочния ентузиазъм, свързан с бригадирското движение. По-съществената причина обаче, резултат на която по един или друг начин може да се мисли и самото бригадирско движение, се корени в общественото значение на младежта и ключовото ѝ участие в социалните, културните и политическите процеси в страната. Младежта, не само в България, е обект на силно идеологическо влияние още междувоенните години, а след преживяването на самата война тя неминуемо дава отражение върху цялостния мироглед на тогавашните млади, израснали в онези лимиални години. Както отбелязва J. Furst (2010, с. 32), това е „следвоенно поколение“ не само в хронологичен смисъл, но разбирано и в ментално и интелектуално отношение. Дори

още след края на Първата световна война през 20-те години на миналия век, след като е изгонен от Съветския съюз, руският философ Николай Бердяев, изразявайки пресните си впечатления от строящия се там нов свят, описва създаването на „нов антропологичен тип“: това според него е нов, млад човек, специфично руски, но и интернационален. Той счита, че най-неспокойната фигура в Русия в този момент не е тази на стария комунист, който смята, че е призван да изчезне, а на този нов, млад човек (Heller, 1985, с. 27). Т.е. можем да приемем, че социалните промени, настъпили след революцията, в най-голяма степен се отразяват върху младежта. В своето изследване, разглеждащо фигурата на пилота Валери Чкалов като еманация на идеята за „новия човек“, Bergman (1998, с. 142) изтъква като ключова характеристика именно неговата младост. В годините след края на войната навсякъде младежта продължава да се мисли като хранилище на огромна социална енергия и потенциален генератор на силни обществени вълнения, на което държавата трябва да отговори със строг надзор, но и с възпитателни грижи, което е подсилено в страните от социалистическия лагер от обстоятелството, че тези младежи трябва да бъдат превърнати в новите хора.

Българската младеж в идеологическия дискурс в периода 1944–1947 г.

С установяването на управлението на Отечествения фронт в България през 1944 г. младежта може да се мисли като разделена на две групи. Отечественофронтовската младеж събира всички младежи от младежките организации на сформиращите това правителство политически партии, т.е. младежите от Работническия младежки съюз (РМС), от Земеделския младежки съюз (ЗМС), от Младежки съюз „Звено“ и от Съюза на социалистическата младеж (ССМ). От другата страна стоят младежите, участвали в забранените след преврата фашистки организации „Легион“, „Ратник“, „Бранник“ и „Отец Паисий“. Това, което може да се каже най-общо за тях, е, че с установяването на новия режим част от тях са въдворени в затвори и концлагери, а онези, останали на свобода, се опитват да се адаптират възможно най-успешно към новата ситуация и болшинството от тях не оказват съществена съпротива. Голяма част от младежите от тези забранени организации стават членове на съществуващите младежки съюзи и както сочат документите, те са основната част от членската маса на МНС „Звено“. Но това не бива разглеждано като значителен проблем, тъй като тази младежка организация, както и самата политическа формация „Звено“, официално напълно подкрепя водената от ОФ политика и не създава сериозни заплахи за стабилността на управлението. След като през 1945 г. се стига до политическо разделение и част от БЗНС и БРСДП излизат в опозиция, последвани от младежките си съюзи, навлизането на младежи от бившите организации в тях вече се отчита като особена нередност и на практика служи като основание да се определя опозицията като „фа-

шистки остатък“. Удачно е да се отбележи, че и комунистическият младежки съюз – Работнически младежки съюз (РМС), е станал жертва на прекомерния прием на членове от бившите организации в опитите си да постави колкото се може повече младежи под собственото си идеологическо възпитание. Така до обособяването на опозицията, което носи ново и съществено разделение на младежта, тя се дели на „отечественофронтowska“ младеж и на „фашистки остатъци“. След обособяването на опозицията през 1945 г. това деление в реторичен план се запазва, но вече към „фашистките остатъци“ се включва и опозицията, на която се отдава през този период ключово място сред „народния враг“. Парадоксално се получава така, че доскорошните членове на бившите фашистки организации започват да запълват редиците на отечественофронтowski демократични и „антифашистки“ съюзи, докато бившите участници в управлението на ОФ с преминаването си в опозиция заедно със своите младежи се превръщат в част от фашистките остатъци. С установяването на новата власт през 1944 г. официалната реторика, насочена към младежта, се припокрива с типичния за времето отпреди преврата революционен патос, възпяващ нейния героизъм, с тази особеност, че той вече не е адресиран само към „ремсовата“ или „работническата“ младеж, а към цялата българска „отечественофронтowska“, „демократична“ и „антифашистка“ младеж. Това позволява да се забележи, че на идеологическо ниво са запазени същите положителни описания, които трябва да се приемат по-скоро като идеален модел, отколкото като реална картина на тогавашната младеж. Основната нейна характеристика е героизмът и тя е водеща и преди, и след установяването на комунистическата власт. Но ако преди 9 септември този героизъм е свързан с борбата против фашисткия режим, то след преврата се пренасочва към „фашистките остатъци“, което след нейното формиране започва да означава преди всичко опозицията. Героизмът на младежта, или „борческата природа“, както поглежда пропагандната реторика, е качеството, зад което може да се открие и така важното изискване за „партийност“ или преданост на партията, защото този героизъм се изразява в безрезервна отдаденост и жертвоготовност в името на Отечествения фронт. Тук се явява и тази необходимост да мразиш врага и да се бориш срещу него. Друга важна черта на младежта от периода 1944–1947 г. е нейното единство, което придобива смисъл предимно като единство на отечественофронтowski младеж и противопоставянето ѝ на активните опозиционни младежки организации. Единството на младежта е свързано и с един голям проект на Комунистическата партия, свързан със създаването на единна младежка организация, която привидно да е надпартийна, но практически да обединява всички отечественофронтowski младежки съюзи и да неутрализира идеологическото влияние на отделните политически формации, като постави цялата тази отечественофронтowska младеж под възпитателното влияние на комунистите. Друг типичен образ на младежта от

тези години, а и от времето, предхождащо преврата, е представянето ѝ като член отряд. Мотивът за авангарда при представянето на младежта е характерен за времето си и е използван изключително и от опозиционната реторика. Отреждането на място „в първите редици“, което обикновено е придружено с индиректното възлагане на специфична задача, служи за овладяване на коментираната вече огромна социална енергия на младежта и насочването ѝ в полезна посока.

Раждането на новия младеж

Докато през първите години след преврата има все пак условия за разпространението на различни идеологически влияния, насочени към младежта, то с подписването на Парижкия мирен договор през 1947 г., което отваря пътя към победа над опозицията, официално се провъзгласява обявеният нов политически курс. Така социализмът, този внимателно избягван в официалния пропаганден дискурс от времето на народната демокрация термин, вече напълно обсебва реторичното пространство и започва да насища със специфичното си значение твърде широки хоризонти – от големите парламентарни решения, пишещи историята на страната, до индивидуалните ежедневни практики и ритуали. Както беше коментирано, установяването на социализма в България се случва по модела и предписанията на Съветския съюз, което можем да видим от привнесените концептуални модели, които обаче все пак изискват и известно приспособяване към локалната ситуация. Така и типичната социалистическа концепция за раждането на „новия човек“, която според J. Bergman (1998, с. 136) е изключително феномен на сталинизма, покриващ и засегнатия в тази статия период, започва да търси пътища към своето усвояване от страна на гражданите на младата народна република. Основната теза на представеното тук изследване е, че „новият човек“ в български контекст е концептуална структура, напълно отговаряща на „новия младеж“, и дори нещо повече – „новият младеж“ може да се разглежда като най-доброто проявление, най-качествената форма на социалистическия „нов човек“, защото освен пълния наръч от задължителни за добрия социалистически гражданин качества, новият младеж притежава нещо повече – своята младост, а тя, освен че носи предимството на обсъжданата вече социална, но и чисто физическа енергия, е свързана с очакването за бъдещето на страната, в което „родените“ в тези нови условия младежи ще бъдат утрешните „нови хора“, които ще управляват републиката. И тъй като за разлика от техните родители преходът към тяхната зрялост ще бъде осъществен в условията на новия режим, в максимална изолация от вредните въздействия на всякакви „остатъци“, то логично се поражда очакването именно те да представляват тази съвършена човешка форма – истинския нов социалистически човек. Всичко това прави възможен един особено важен в това отношение феномен, който още повече ще измести

идеологическия мерник към младежта – бригадирското движение. С победата над опозицията и обявения официално курс към социализъм в страната през 1947 г. БРП(к) отбелязва и още една победа – създава се комсомолската организация Съюз на народната младеж (СНМ)¹, която ще отговаря за възпитанието и ще структурира ежедневието на българските младежи до края на режима. Именно СНМ организира и бригадирското движение, а то от своя страна се оказва фундамент за идейното композиране на новия човек и неговата превъзходна форма – новия младеж. Иван Вълв в свой доклад, изнесен пред съвместна конференция на СНМ и Съюза на българските писатели, озаглавен „Новият патриотизъм и нашата художествена литература“, има задачата да даде ясни инструкции как да се изгражда в полето на изкуството образът на новия човек, защото, макар и да коментира патриотизма, авторът говори за „новите патриоти“, а „новият патриотизъм“, както ще видим, е онова качество, което подчинява всички останали положителни качества и е свързано с любовта към родината, но родината, представена в делата и планове на Партията. Т.е. патриотизмът тук може да се разбира единствено като чувството за партийност – базова характеристика на новите социалистически хора. Тук е уместно уточнението, че патриотизмът, свързан интуитивно с национализма и в този смисъл донякъде изглеждащ на пръв поглед несъвместим с интернационалния характер на комунистическата идеология и профила на социалистическия човек, всъщност често се представя от идеолозите като хармонично допълващ палитрата от качества и емоции, приписвани на гражданите на новото общество. Както отбелязват Маринов и Везенков (2014, с. 560) в свой текст за връзката между национализма и комунизма, „комунистическите партии се опитват да използват националните чувства по различни начини и понякога експериментират. Те често използват цинично национализма и пускат в ход патриотични лозунги в определени ситуации, само за да ги изоставят в следващия момент“. Има и устойчива връзка между двете идеологии, която можем да видим в един от четирите клона на социалистическото възпитание, а именно патриотичното такова, в което любовта към родината и нейните природни богатства, традиции и прочее неотменно се допълва от тази към новия политически строй. Както го определя докладът, това е „нов патриотизъм“, а „новият патриотизъм е борчески патриотизъм, той е мощен фактор за мобилизиране масите на борба в защита на тяхната родина, за отбрана на нейните граници“, поради което „върховният патриотичен дълг“ на литературата е да възпитава готовност за отбрана на родината, да покаже „истинските врагове“ (Вълв, 1948, с. 16–17).

Иван Вълв посочва като основание за появата на нови патриоти множеството настъпили в обществото промени, които са променили и ду-

¹ По-късно Димитровски съюз на народната младеж (ДСНМ), а от втората половина на 50-те години Димитровски комунистически младежки съюз (ДКМС).

ховно-културния образ на хората: „те също така стават *нови хора*“ (1948, с. 5). Създаването на новите хора е обусловено от въвеждането на множеството нови методи на работа, на нови изобретения, благодарение на които се появява ново отношение към машините и в крайна сметка ново отношение към труда. И тъй като идеологическата трактовка твърди, че с установяването на социализма за първи път интересите на народа съвпадат с интересите на държавата, това ражда и новото отношение на трудещите се към държавата. Затова новият патриотизъм на трудещите се се изразява преди всичко в любов към новия обществен строй: „и така, ново отношение към държавата, отношение на вяност към държавата на работниците и селяните, *доброволно и съзнателно подчинение личните интереси на интересите на държавата*, готовност да се брани държавата от вражески посегателства – ето основният елемент на новия патриотизъм, който завладява нашите хора“ (1948, с. 15). Вижда се ясно, че именно „патриотизмът“ се използва да назовава най-съществената за новия социалистически човек ментална функция – да поставя държавните, т.е. партийните интереси преди своите собствени. В сборникът с речи на Георги Димитров „За младежта“ е поместен един великолепен пример за това как би следвало да оперира подобен мироглед. Публикувано е писмо от родителите на Кунка – девойка, загинала заедно с други младежи по време на участието си в бригада вследствие на „природна стихия“ (наводнение на обекта). Непреодолимата скръб по загубеното дете, изпратено от тях в бригадата по призив на вожда, е изместена от чувство на гордост и благодарност: „нашите родителски сърца *бяха* препълнени със скръб, но ние, др. Димитров, сме уверени, че тази велика жертва, жертва на стопанския фронт, е един голям дълг, изпълнен към родината. Ние скърбим, но ние се и гордеем, че тя ще бъде един паметник в героическата епоха, която ще осъществи светлото бъдеще на нашите деца, които останаха живи и които ще живеят обезпечен и щастлив живот. Ние *няма да плачем* в този момент, когато от нас се изискват велики исторически жертви. (...) Давали сме и ще даваме с радост всички усилия за осъществяването на двегодишния стопански план – *смисъла на нашия живот*“ (Николов, 1952, с. 213–214). Прави впечатление колко добре е усвоен в изказа на родителите новият военен патос, свързан с възхвалата на новите герои – строителите на новото общество, към които с гордост поставят и собствената си дъщеря. Подобно пренасочване на емоциите и отказът да се скърби, съпоставими донякъде с религиозния фанатизъм, присъстват в този сборник като „ново свидетелство за това, че Отечественият фронт е пуснал дълбоко корени в народната душа“ (Николов, 1952, с. 150), а историята и в частност отговорът на Димитров са отразени и на страниците на „Работническо дело“, за да достигне до още повече хора примерът за това, което Вълков определя като „нов патриотизъм“, а авторът на това изследване счита за еквивалентно на първостепенната за „новия човек“ способност не само делата, но и чув-

ствата да произхождат от предаността към комунистическите идеи и плановете на Комунистическата партия.

„Новият младеж“ в изкуството

В българската ситуация бригадирското движение се оказва безценен извор, който дава на идеологическите работници „доказателство“ и достоен образец за българския нов социалистически човек. Бригадирът се превръща в най-удобния модел за подражание, поради което неговият обобщен идеален образ със всичките му преувеличени положителни качества започва да залива обществото и да му натрапва новите идеали посредством множество художествени произведения, защото, както изтъква Георги Димитров, литературата (и изкуството изобщо) „е длъжна ясно и определено да възпитава младежта и народа в преданост към нашата днешна народна република“ и още „с високата си правдивост и висока емоционалност ще издига културното и идейно равнище, ще развива преданост и любов към народа и родината, ще усилва омразата към фашизма и всички народни врагове“ (Вълов, 1948, с. 7–16). Основната задача пред литературата, както я поставя Вълов (Вълов, 1948, с. 6), се състои в това „да се изобразят тия дълбоки промени в живота на нашия народ, да се отрази нашата нова действителност, нашето ново всекидневие, да се изобрази и подпомогне раждането на новите хора у нас, новите патриоти, които израстват в борбата с идеологичното наследство, получено от буржоазията“. Така на литературата се делегира отговорността за развиване и интегриране у индивидуалните жители на новата република най-важното за социалистическия човек чувство или, както изглежда по-уместно, ментална функция – партийността, което става през задължението ѝ „да се изобрази и възпита нашият нов човек на труда“. В своя доклад Вълов не оставя поле за свободни интерпретации и дава ясни и точни насоки как да се изгради образът на новия човек в литературата и откъде да се черпят исторически модели, като изтъква, че „разработвайки образа на новия патриот, на новия човек“, литературата „трябва да разкопае дълбоко героичното съпротивително движение на българския народ в периода 1941–1944“ (Вълов, 1948, с. 25). Т.е. героите от фронта, които служат между 1944–1947 г. като образец за идеологическо моделиране героичния образ на младежа, присъстват тук и като прототип на новия младеж. Следващият извор за вдъхновение на „новите патриоти“ е Отечествената война: „и ето новите патриоти – това са 40-те хиляди младежи, за които бе споменато по-горе, които заминаха доброволно на фронта, от които мнозина не се върнаха назад. Това са хилядите мъже и жени, които в дните на Отечествената война проведоха в тила непознатата по-рано работа в подкрепа на фронта. Новият патриотизъм – това не е единично проявление, а масово обществено явление“ (Вълов, 1948, с. 26). Тук отново виждаме младежта да функционира като задаваща идеален модел за прояви на геро-

изъм, жертвоготовност и преданост на партията. Накратко – зададените от разгледания доклад насоки предвиждат преди 9 септември образът на новия човек да бъде търсен „изключително в лицето на комуниста – тесняк, боец от септември 1923 г., нелегален деец, политзатворник, партизанин и пр.“, а след преврата от 1944 г. литературата трябва освен да изтъква водещата роля на комуниста патриот, да покаже също „как се превръща в нов човек довчерашият обикновен гражданин на нашата страна“ (Вълов, 1948, с. 27).

Това, което обаче остава като най-важно място в доклада, е системното подчертаване ролята на младежта в обществото и изтъкването на значението на бригадирското движение като „истинска масова школа за нови хора, ковачница за нови патриоти“. В идеологически план българската младеж, родена в неспокойните междувоенни години, израснала под мощни системни, но нееднообразни политически въздействия, е представена в пропагандния дискурс от края на 40-те като незасегната от различните идеологии и турбулентните събития от предходните години: „ново поколение расте в нашата страна, крилато поколение, крилатата младеж. Висока съзнателност и преданост към родината, към народа и неговите социалистически идеали, готовност за жертва в името на народното благо и щастието на бъдещите поколения – ето морално-политическият образ на това поколение, на *новия младеж*“ (Вълов, 1948, с. 30). Тук отново ясно са артикулирани основните характеристики на новия младеж – героизъм и жертвоготовност, плод на безрезервната преданост на партията. Така виждаме идеалния гражданин на НРБ, българския „нов човек“, представен на първо място като младеж, бригадир. Той става новият герой в художествените произведения, в които според Вълов е нужна още работа: „в тях новият човек, бригадирът, младият строител трябва да диша, да се вълнува, да люби, да се радва, да се тревожи, с една дума – да живее, да бъде даден като жив човек – а не като скица, схематично, както го дават репортажите (...) изобщо образът на нашия нов младеж само се скицира от нашата литература, а той трябва да бъде нарисуван в неговите най-различни нови патриотични прояви, които животът вече поднася пред литературата“ (Вълов, 1948, с. 30). Периодичният печат също активно пропагандира раждането на „една нова младеж“, която „не може да остане незабелязана от ония, които по призвание са задължени да отразяват в художествени творби епохи, събития и хора“ (Една нова младеж се ражда, 1947, с. 4).

Качества и особености на „новия младеж“

През заветната 1947 г. СНМ издава кратка книжка, озаглавена „Новият младеж – гражданин и строител на Народната република“. Произведението

носи подзаглавието „Наръчник на емосиста“² и не ще и дума, че той притежава характера на наръчник за това как се става „нов младеж“. Текстът му е особено ценен за това изследване, защото позволява да се изведе цялостна характеристика на идеята за новия младеж, т.е. българския „нов човек“. Тук, използвайки добре усвоения мотив за авангарда, отново се изтъква бригадирското движение като превръщащо младежта в „активен, възторжен участник в построяването на светлата сграда на нашата народна република и със създаването на Националната младежка строителна бригада „Георги Димитров“ приема ролята на ударна, челна сила в изпълнението и преизпълнението на двегодишния стопански план“ (Новият младеж – гражданин и строител на Народната република, 1947, с. 4). След 1947 г. тази характеристика на младежта да бъде член отряд, не е свързана толкова с предишните ѝ заслуги, както в предходния период, а се превръща в специфична задача, насочена вече към бъдещето. Това говорене общо за младежта също търпи изменения и отстъпва място за мащабното пропагандиране на концепцията за „новия младеж“ със следните качества: „безстрашен и скромнен, упорит в достигането на поставените цели, с безпределна обич към родината и труда, с яростна ненавист към враговете“ (с. 5). Всички тези качества са продукт на „патриотизма“ на младежта, който, както вече беше разгледано, е тъждествен на предаността на партията, или както вмениява този „наръчник“: „днес патриот е само този, който с всички сили взема участие в строителството на нашата страна“ (с. 18). Новият младеж също е и ученолюбив. Желанието да се образоваш е свързано с необходимостта от постоянно усъвършенстване, което пък е ключовото решение на съветските идеолози на въпроса за съществуващите в рамките на социалистическото общество дисиденти. Любовта към науката е сред ключовите призови към младежта от страна на Георги Димитров още от коминтерновския му период и в това отношение не са настъпили особени изменения, а в разглежданата книга на този призив е отделена цяла глава със заглавие „Нашата сила е в науката“, в която се дава обяснение, че младежта възприема завета на вождя „като истинска бойна програма“, защото разбира нуждата от интелектуален труд и интелектуална енергия за постигането на научно-обоснованите държавни планове, които изискват да бъдат „произведени“ стотици хиляди специалисти – научни работници, техници, учители, лекари, агрономи, инженери, поети, романисти и прочее. И за да си създаде такива специалисти, държавата е осигурила множество курсове за оgramотояване, в които „нашата младеж работеше върху своето самообразование и квалификация“ (с. 7). Този стремеж за овладяване на науката обаче с най-голяма сила се очаква да се разгори и сред бригадирите във всичките бригади, които наред с труда си трябва „с истинска любов да се ровят в книжките, вестниците и списанията, непрекъснато да овладяват прогресивната наука“ и в безбройните курсове

² Емосист – член на Единния младежки общоученически съюз (ЕМОС).

бригадирите ще си изработят „здрав научен мироглед“, защото „трудът, съчетан с науката се превръща в още по-могъщ лост за преобразуването на нашата страна“ (с. 8).

Ето че и от този кратък наръчник със силно пропаганден характер става ясно, че „новият младеж“, определян като „вдъхновения творец на новия обществен порядък, непосредствения участник в създаването на културни и материални блага за обществото“ (с. 16), е на първо място бригадир. Участието му в бригадирското движение е двупосочен процес, акуширащ появата на тези нови младежи. От една страна, да бъдеш бригадир е естествен резултат от любовта към родината (партията) и трудолюбието, жертвоготовността и героизма, всичките продукт на тази любов. От друга страна, самите бригади се представят като ковачниците на новите хора:

„Днес в националната, областните, околийските и местните бригади като в огромен котел се претопяват младите характери, изгарят всички предразсъдъци, лични и егоистични настроения, поквара от миналите реакционни режими и се формира душата на активния, действащия, неукротим в своите стремежи и мечти, високо морален в своите интимни и любовни отношения, гражданин на нашата страна. На мястото на хищния жесток индивидуалист, отхвърлен от живота, на мястото на обезверения и сантиментален лигльо, възпитан от фашизма, българската демократична младеж издига новия човек, начало на всички деяния, двигател и творец на живота, когото не можеш да сломиш и убиеш, „защото, когато човек се разтопява в обществото, да го убиеш, би значело да убиеш всичко наоколо, цялата страна, целия народ“. В огъня на строителството се ражда новият гражданин, не дребен карьерист и индивидуалист, а гражданин колективист, който подчинява своето щастие на високи обществени интереси. Той е носител на новия човешки хуманизъм, който има за ръководно начало думите: „постъпвай така, щото всяка твоя постъпка да съдейства на трудещите и тяхната борба за свобода“ (с. 13).

Ключова е идеята за възпитанието на младежите „в огъня на колективния труд“, защото трудът се разглежда като „школа, която дисциплинира характера, разума на младия човек и способства за развитието на неговите умствени, физически и нравствени сили“ (с. 12). „Наръчникът“ представя и пример с един „лупенизиран“ младеж, попаднал в бригадата, където започнал да „шмекерува“. След това го принудили да напусне, но той бил вече „заразен“ с ентузиазъм, направил си самокритика, а след това дори станал ударник и се превърнал впоследствие в „примерен гражданин“. Така бригадите се осмислят едновременно като доказателство за съществуването на новия младеж, но и като явлениято, което го поражда: „който иска да види как се ражда новият човек – доблестен гражданин и строител на своята родина, нека отиде в „Хайнбоаз“, на младежката жп линия Перник–Волуяк на „Росица“, на язовира „Георги Димитров“, на далекопровода Курило–Пловдив, многобройните фа-

брики и предприятия, в равните златножълти полета, където расте, труди се и гори една възторжена младеж – безгранично вярна и предана на своя народ и родина. *Това е новият човек*, човекът на всепобеждаващия, бойния оптимизъм – боец от младата, победоносна Димитровска гвардия“ (с. 20). Тук ясно се вижда как военната реторика, макар и да се е запазила, е претърпяла сериозни трансформации. Както беше вече коментирано, преди 1947 г. младежкият героизъм и жертвоготовността бяха свързвани преди всичко с борбата срещу фашизма преди 9 септември и „фашистките остатъци“ след 9 септември. С утвърждаването на социалистическия реализъм се „раждат“ новите герои – героите на социалистическия труд и безспорните представители на този героизъм са бригадирите³. „Омразата към врага“ обаче си остава базова задача, тясно свързана с предаността към партията. Книгата представя и алтернативна на бригадирското движение проява на героизъм и „яръстна ненавист към враговете“ с думите на „младежа новобранец“ К. Драганов: „тъй като не мога да ида бригадир, тъй като след няколко дни ще бъда под знамената на нашата храбра войска, то аз отивам в нея с високото съзнание, че и тук, и там, ние всички ще творим за бъдещето на нашата родина, за победата на народното дело“ (с. 5–6). Според текста тези думи „очертават образа на новия гражданин – израснал в недрата на народа и познал неговите интереси и нужди“. Книгата дава още примери, за да онагледя какъв трябва да бъде – как да разсъждава, да се чувства и да действа новият младеж. Това са класически примери за начина, по който функционира „партийността“, т.е. способността да се поставят партийните над собствените интереси. Книгата разказва за младеж – командир на пловдивската чета на Хаинбоаз, който толкова усърдно се труди, че се разболява на легло, стига до болница, където е установена пневмония, поради което му забраняват да работи и на неговото място назначават друг командир. Реакцията на младежа представя невъзможността за участие в трудовия живот като екзистенциална криза: „значи аз излязох най-некадърният четен командир. Ако в цялата тази бригада аз излязох най-негодният, тогава за какво ми е да живея?“ (с. 10). Следващ интересен пример разказва за бригадир, който си е взел три почивни дни заради смъртта на баща си, след което веднага се завърнал в бригадата. Друг достоен за пример според авторите на този наръчник е бригадир, който също се разболява, започва да обикаля по лекари и се връща много щастлив, носейки рентгенова снимка, че е здрав. Всички тези изнесени примери, които имат задачата да зададат на своите читатели ориентир за поведение в определени ситуации, са свързани с това най-важно и специфично социалистическо качество на преданост към партията: „оформя се в младежите ново качество, *качество, на което са подчинени всичките им действия*, което беше най-ценното на героите, паднали в борбата против фашизма, което се свежда до моралния дълг: винаги в строя

³ Повече за героичния образ на младежта вж. Янчева (2017).

на действащата армия, за извоюване на пълната победа. Никой няма право да напусне своя пост и е задължен да се бие до последния дъх на коя и да е позиция“ (с. 11). Тук отново през идеализираната жертвоготовност ясно се артикулира като най-висше качество способността да поставяш партийните нужди на първо място дори и пред собствения си живот.

Концепцията за „новия младеж“ като филтриращ механизъм

Паралелно с параметрите на представата за „новия младеж“, която се очаква да се превърне в трайно усвоен модел за всеки млад член на обществото, идеологическата машина издига също достатъчно ясно и представата за онзи младеж, който не е в състояние да възприеме или който по определени причини не може да бъде причислен към този модел. Това е на първо място младежът опозиционер, който е лишен от най-важното качество или по-скоро свойство, присъщо за новия младеж – предаността към партията. Отсъствието на тази специфична способност прави въпросните младежи негодни за участие в обществото и на тях биват приписвани всевъзможни пороци и отрицателни качества. На „изумително красивия и смислен“ живот на новия младеж пропагандната литература противопоставя този на „морално покварената реакционна и фашизирана младеж“ (Новият младеж – гражданин и строител на Народната република, 1947, с. 14), която виждаме като напълно изолирана от новото общество на новите млади хора, защото тези младежи (както всяка пречка пред стабилността на режима) влизат в категорията „остатъци от миналото“: „А какво представлява сополивият плачльо, изроденият представител на фашизираната и опозиционна младеж, отрасъл в покварата на буржоазното семейство, пианица и развратник, пред тоя нов, неспиращ се пред никакви трудности човек, пред тая огромна подрастваща млада армия от създатели на новия живот. Какво представляват опозиционните водачи, които с пяна на уста защитават старото, отдавна изживяно време, които продават интересите на народа и родината на чужди империалистически сили“ (с. 11). Тук наблюдаваме как патриотизмът, разбираан като вярност на партията, се противопоставя на измяната на родината, т.е. несъгласието с режима; срещу представата за новия, отдаден на труда младеж се изправя образът на безделника опозиционер, а страхът на „сополивия плачльо“ иде да издигне още по-високо мощта на новите герои.

Изолирането на тези младежи обаче не се случва само между кориците на идеологическата литература, а се касае за действителното им изключване от живота на държавата и това е една от най-значимите функции на концепцията за новия младеж – да зададе филтър, допускащ до новото общество само новите хора, за да си подсигури в бъдеще една държава, чиято социална структура е изтъкана единствено от социалистически тип личности. Най-сигурното средство за постигане на това идеално общество на новите хора е

образованието. Чрез него, от една страна, се подготвят бъдещите членове на обществото – не само чрез обучаване и обезпечаване нуждите от различни професии и създаването на специалисти, но и чрез идеологическо възпитание, което да създаде у младежите социалистически мироглед, да им помогне да усвоят този „нов патриотизъм“, да ги превърне в нови хора. От друга страна, образованието в Народната република има функцията на сито, което не допуска „остатъци от миналото“ до новото общество на бъдещето. Още в първите страници на „Новият младеж – гражданин и строител на народната република“ четем: „вратите на училищата и факултетите са отворени за всички, които желаят да служат честно на народа и родината“ и тъй като „народът и родината“ в пропагандния дискурс са еквивалентни на партията, става пределно ясно, че образованието е приоритет за онези, притежаващи свойството „партийност“. В най-голяма степен това може да се проследи по линия на висшето образование и всички усилия, целящи неговото регулиране и употребата му като средство, композиращо социалната тъкан на бъдещото общество (вж. Бояджиева, 2010), но процесът по подготовката на подходящите, от една страна, и пречистването от неподходящите, от друга, стартира от ранна детска възраст в организацията „Септемврийче“. За времето между 1944 и 1949 г. се наблюдават различни импулси на по-остра намеса в образователната система и нейната филтрираща функция, които няма да бъдат предмет на това изследване. Важно обаче е да се маркира обстоятелството, че образованието само по себе си представлява мощно оръжие в ръцете на управляващите и е обект на особен интерес от страна на комунистическата партия от самото установяване на новия режим на 9 септември 1944 година, като на първо време силите са мобилизирани за пречистването му по линия на антифашизма, а след формирането на опозицията в страната чистките засягат некомунистическото преподавателско тяло и най-вече представители на опозиционните младежки организации. Някои от спомените, публикувани в „Това е моето минало“, засягат тези обстоятелства. „Изведнъж да пораснеш“ – така е озаглавен разказът на Анастасия Яначкова (2021, с. 317), чийто баща, макар и „безпартиен, беден учител“, както тя го описва, е съден и екзекутиран от Народния съд, което поставя петно върху името на семейството ѝ и прави много трудно оцеляването в новото общество: „Гладът, мъката и борбата с проблемите ме каляваха и изграждаха моя силен дух. В шести клас аз прозрях, че в живота трябва да разчитам на себе си и ще ме спасят само учението, знанието, умението и труда“, си спомня тя във връзка с разпитите относно неуспешните си опити заедно с нейни съученици да спасят свой любим учител, уволнен като „петковист“. Така тя, както постъпват мнозина други младежи със сходна история, започва да се опитва кротко да се впише в обществото, изпълнявайки онова, което се изисква от нея в този момент, а именно да учи: „Седми клас

завърших с пълно отличие и бях председателка в класа. Записах се в осми клас в девическата гимназия „К. Величков“. През лятото бях на учебен лагер в м. Белмекен. Изучавахме материали на БКП и на Трайчо Костов, по-късно осъден на смърт от неговите другари комунисти. В осми клас на гимназията бях най-силната по успех и председателка на ЕМОС (Единен младежки общоученически съюз – б. м. П. А.). Под въздействието на СССР и най-вече на Сталин започна тоталитарно управление и терор. Осъдиха Никола Петков, ръководител на БЗНС, екзекутираха го и започна чистка. Изключиха ни от ЕМОС и ни изолираха. В моята паралелка изключената бях само аз, докато в другите имаше по няколко ученички. Изолираха ни на отделни чинове, не ни допускаха до тържества, забави, забраниха с нас да се дружи и говори, защото ние сме били врагове“. Минка Пионева (2021, с. 340) също е дете на „народен враг“ – баща ѝ е обявен за „кулак“ и изпратен в лагера в Белене поради отказа си да участва с големия си земеделски инвентар в ТКЗС. Това възпрепятства последвалите опити на авторката да учи висше образование. За да подобри „характеристиката“ си и в преследване на мечтата да се образова, тя става участник в бригадирското движение. Битовите условия, в които са поставени строителите на новата република, описва като ужасни, но признава: „всичко изтърпявах с едничката надежда, че следващата година ще заслужи да стана студентка“. Тя обаче не само, че не сбъдва мечтата си да следва висше образование, а дори не успява да си намери прилична работа, въпреки участието в бригадите, които по-рано видяхме описани като ковачница за нови хора, превръщащи дори „лупенизираните“ младежи в достойни граждани. Тези два примера са показателни за решаващото значение на произхода като предопределящ бъдещето и на онези младежи, решили да опитат да се интегрират сред „новите хора.“ Хелър констатира, че подобно на нацистите, които работят с абсолютни категории (ариец или не), комунистическата идеология предлага аналогичен принцип – пролетарският произход гарантира привилегирована позиция в новата социална йерархия. И както неарийският произход в нацистка Германия е позорен и се предава на поколенията, по сходен начин е почти невъзможно да се отървеш от непролетарския си произход в Съветския съюз (Heller, 1985, с. 25) – извод, който можем да отнесем и към страните от съветския лагер и в частност България.

Заклучение

Настъпилите множество изменения във фактическото положение в страната с установяването на отечественофронтовско правителство са съпроводени и със значителни промени в полето на идеологията на управляващата вече политическа сила. Идейните проекции на младежта, била от много по-рано обект на мощни пропагандни внушения, също са повлияни от тези трансформации. И тъй като в страната годините на т.нар. народна демокрация

не позволяват драстичен скок към социалистическата реторика, то в самото начало на режима пропагандният дискурс не се променя значително, а по-скоро приспособява добре познатите си трактовки към актуалната ситуация. Поради тази причина идеята за новия човек все още няма условия за разгръщане и разпространение, но при по-внимателно вникване в дефинициите на младежта в нейните идеални проявления (каквито са обикновено моделите, предлагани от идеологическите материали) ясно се виждат описани всички ключови качества, характерни и дори задължителни за „новия човек“, какъвто го виждаме представен от съветските идеолози. Качествата на новия човек са такива, че да може той в максимална степен да е полезен на обществото, защото комунистическата идеология задава принципа, че в условията на социалистическо (после комунистическо) общество индивидуалният интерес съвпада с този на обществото и предвижда в крайна сметка личните нужди и интереси да станат „органично свързани в човешкото съзнание с интересите на обществото, с идеологическите и политическите интереси“, които да бъдат за индивида „върховен интерес и идеал“ (Smirnov, 1973, с. 175). Това задава базовото качество на новия съветски човек – предаността към партията, което прави възможно всички останали положителни качества (героизъм, трудолюбие, честност, жертвоготовност и прочее.) В България младежта в комунистическия дискурс още от времето преди преврата е представяна изключително в светлината на своя героизъм, а както видяхме, неговите проявления са тъждествени на тази ментална функция, подчиняваща непосредствените частни нужди на тези на партията (замествана понякога с „родината“, „народа“, после „републиката“ и пр.). След като през 1947 г. управлението на ОФ се справя окончателно с опозицията и официалния пропаганден дискурс поема своя категоричен ход към социализма, като възприема и приспособява всички идеологически формулировки от Съветския съюз, започва налагането на идеята за новия човек. Тази идея се оказва в тясна връзка с идеологическите изменения, засягащи младежта. Това в съвкупност с огромното значение, което се отдава на зараждащото се по това време бригадирско движение, довежда до налагането на идеята за новия младеж, който виждаме като най-качествената форма на новия социалистически човек. „Новите младежи“ се превръщат буквално и метафорично в олицетворение на социалистическото строителство – те ще построят физическата база на социализма, но ще изградят и новото социалистическо общество, обитавано от новите хора. Тези утопични визии за бъдещето налагат обаче недопускането на несъвместими с това идеално общество „елементи“, заради което идеята за новия младеж служи и като ориентир за възпиране до възможността за участие в обществото на неотговарящите нему представители на младежта. Едва ли дори и в най-оптимистичните очаквания за бъдещето обаче е съществувала заблудата, че във всеки един младеж ще се появи това чувство на безпределна преданост към комунистическата идеоло-

гия и Българската комунистическа партия. Чувството на „партийност“ – което видяхме като основополагащо изискване към менталните нагласи на новите хора, остава да обитава по-скоро полето на идеологията и трудно бихме допуснали, че то формира убежденията и емоционалните способности на целокупната младеж. Вероятно най-ценното качество, което в действителност е било нужно на младежите, за да приемат те функцията на новия човек, е тяхната приспособимост и способността да отговарят на възложените от държавата задачи. В този смисъл можем да предположим, че новият младеж все пак е успял да спази този базов принцип на равенство между лични и обществени интереси, следвайки предписаните му от партията принципи на поведение и жизнен път изобщо, тъй като те се оказват и условие за преследване на личните изгоди и то само за онези, които по своя произход са считани за „годни“ да направят този избор.

БИБЛОГРАФИЯ

- Бояджиева, П.** (2010). *Социалното инженерство*. София: Сиела. [Boyadzhieva, P. (2010). *Sotsialnoto inzhenerstvo*. Sofiya: Siela.]
- Вълов, И.** (1948). *Новият патриотизъм и нашата художествена литература*. София: Народна младеж. [Valov, I. (1948). *Noviyat patriotizam i nashata hudozhestvena literatura*. Sofiya: Narodna mladezh.]
- Една нова младеж се ражда.** (1947). *Земеделско знаме*, 25 юли, бр. 264, с. 4. [Edna nova mladezh se razhda. (1947). *Zemedelsko zname*, 25 July, br. 264, s. 4.]
- Маринов, Ч., Везенков, А.** (2014). Комунизъм и национализъм на балканите: брак по сметка или взаимно привличане?. – В: Даскалов, Р., Мишкова, Д. (ред.) *Преpletените истории на Балканите. Пренос на политически идеологии и институции*. София: Нов български университет, 482–566. [Marinov, Ch., Vezenkov, A. (2014). Komunizam i natsionalizam na balkanite: brak po smetka ili vzaimno privlichane?. V: Daskalov, R., Mishkova, D. (red.) *Prepletените istorii na Balkanite. Prenos na politicheski ideologii i institutsii*. Sofiya: Nov balgarski universitet, 482–566.]
- Николов, В.** (1952). *Георги Димитров за младежта*. София: Народна младеж. [Nikolov, V. (1952). *Georgi Dimitrov za mladezhata*. Sofia: Narodna mladezh.]
- Новият младеж – гражданин и строител на народната република.** (1947). София: Изпълнителен комитет на ЕМОС. [Noviyat mladezh – grazhdanin i stroitel na narodnata republika. (1947). Sofiya: Izpalnitelen komitet na EMOS.]
- Пионева, М.** (2021). Бригадир по неволя. – В: Груев, М., Димов, Д. (ред.) *Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944–1989)*. Том IV. София: Сиела, 337–345. [Pioneva, M. (2021). Brigadir po nevolya. – V: Gruev, M., Dimov, D. (red.) *Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944–1989)*. Vol. IV. Sofiya: Siela, 337–345.]
- Шишиков, А.** (2021). Животът на комуниста като млад. – В: Груев, М., Димов, Д. (ред.) *Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944–1989)*. Т. IV. София: Сиела, 205–277. [Shishikov, A. (2021). Zhivotat na komunista kato mlad. –

- V: Gruev, M., Dimov, D. (red.) *Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944–1989)*. Vol. IV. Sofiya: Ciela, 205–277.]
- Яначкова**, А. (2021). Изведнъж да пораснеш. – В: Груев, М., Димов, Д. (ред.) *Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944–1989)*. Том IV. София: Сиела, 307–336. [Yanachkova, A. (2021). *Izvednazh da porasнеш*. – V: Gruev, M., Dimov, D. (red.) *Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944–1989)*. Vol. IV. Sofiya: Siela, 307–336.]
- Янчева**, Я. (2017). Образът на „героичната младеж“ в българската лява поезия от 30-те – 40-те години и изкуството на социалистическия реализъм от първото десетилетие след 1944 г. *Семинар_BG* [онлайн], бр. 15 [посетен на 05.01.2024 г.]. Достъпно на <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy15/683-geroichnata-mladezh-v-bulgarskata-lyava-poeziya.html> [Yancheva, Ya. (2017). *Obrazat na „geroichnata mladezh“ v balgarskata lyava poeziya ot 30-te – 40-te godini i izkustvoto na sotsialisticheskiya realizam ot parvoto desetiletie sled 1944 g.* *Seminar_BG* [online], br. 15 (poseten na 05.01.2024). Dostapno na <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy15/683-geroichnata-mladezh-v-bulgarskata-lyava-poeziya.html>]
- Attwood**, L. (1990). *The new soviet man and woman. Sex-role socialization in the USSR*. London: Palgrave Macmillan.
- Bauer**, R. (1952). *The new man in soviet psychology*. London: Oxford University Press.
- Bergman**, J. (1998). Valerii Chkalov: Soviet Pilot as a New Soviet Man. – In: *Journal of Contemporary History*, Vol. 33, No. 1, 135–152.
- Furst**, J. (2010). *Stalin's last generation. Soviet post-war youth and the emergence of mature socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Haynes**, J. (2003). *New soviet man. Gender and masculinity in Stalinist Soviet cinema*. Manchester: Manchester University press.
- Heller**, M. (1985). *El hombre nuevo sovietico. De la utopia a la realidad*. Barcelona: Planeta
- McCallum**, C. (2018). *The fate of the man. Representing and reconstructing masculinity in soviet culture, 1945–1965*. USA: Northern Illinois University Press.
- Smirnov**, G. (1973). *The making of a socialist type of personality*. Moscow: Progress Publishers.
- Vujosevic**, T. (2017). *Modernism and the making of the New Soviet Man*. Manchester: Manchester University Press.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

„3.2. ПСИХОЛОГИЯ“

ПОЛ, ДЖЕНДЪР, СОЦИУМ

Александър Добрев Петров

Анотация. В текста се очертават границите на понятията, свързани с пола от биологична и психологична гледна точка. Държи се сметка и за социално-политическите аспекти на говоренето и културалната рамка на действията, свързани с пола. Анато-мо-физиологичните детерминанти на пола се разглеждат в своята връзка с процесите на идентификация като част от психичното структуриране (в смисъла на аналитичната парадигма), *Аз-представата*, идентичността и социалните роли, свързани с пола. Два биологично детерминирани пола и тяхното вписване в представата за *мен*, разглеждани като *другото*, което предполага психична работа по постигане на интегритет. Или непостигането му.

Ключови думи: тяло, идентификация, идентичност, роля

SEX, GENDER, SOCIETY

Aleksandar Dobrev Petrov

Abstract. The text outlines the boundaries of gender-related concepts from a biological and psychological point of view. Account is also taken of the socio-political aspects of speech and the cultural framework of gender-related actions. The anatomical-physiological determinants of gender are considered in their relation to the processes of identification, as part of the mental structuring (in the sense of the analytical paradigm), the *I-image*, identity and social roles related to gender. Two biologically determined sex and their inclusion in the concept of *Me*. The body, who is considered as *the other*, as this, who exist before *Me*, and which implies psychic work to achieve integrity. Or not.

Keywords: body, identification, identity, role

На фона на придобилата актуалност тема за джендър структурирането и за недостатъчната яснота за границите на понятията в българския език, както и по отношение на структурирането на сексуалния идентитет въобще, още един текст по темата би бил уместен.

На първо място следва да се очертаят някои базисни области, свързани с понятията, станали основни както за самото описание на проблематиката, така и за множеството страсти и конфронтации по темата в общността. И може би това е и първото диференциране на говоренето по темата – социал-

но-политическото. Това е като да се започне да се изследва проблемът отзад напред. Но и широкият отзвук в общността ни в България, както и страстите и възбудите около темата го предпоставят. Политическото говорене е преди всичко израз или начин на налагане на доминиране, или борба за доминиране на определени идеи и виждания за света. Така една част от общността се състезава с друга за прокарване на идеи, политики и ценности, с които тази общност се е идентифицирала и провежда своите активности, лансира своите активисти, които да вдигнат шум и да привлекат вниманието на потенциални привърженици. Да „наберат членска маса“ и от една позиция на множеството (електоралното множество) да упражнят натиск за реализирането на своите виждания. Същото правят и опонентите им в социално-политическото пространство. Едно състезание за привличане на маса от хора, които да станат застъпници и/или привърженици. Едни такива решения за това кое е норма и кое не е, на политическо ниво понякога имат и своите нееднозначни послания. Така например в дефинирането на норма по отношение на здравето СЗО лансира идеята, че това е състояние на физическо, душевно и социално благополучие (неотговарящите на тези „критерии“ следва да са болни или нещо подобно). Подобно дефиниране, освен че е неясно и само пожелателно, е откровено дискриминационно и не казва нищо повече от популярната цинична шега – „по-добре здрав и богат, отколкото болен и беден“.

Така че социално-политическият дискурс по темата тук се въвежда в началото на този текст, за да бъде изоставен. Още повече че има основание да се говори за „изгубване в превода“. Например в българския език думите „мъж“ и „жена“ се образуват независимо и се отнасят еднакво към „човек“. В английския език далеч не е така. Жена е производно на мъж като наименование (може би отзвук от библейската история), а също така мъж и човек се обозначават с една дума. Това има отношение и към възникналите напрежения в социума във връзка с равнопоставеността на жените в техните социални роли например. Могат да се видят издигнати лозунги в тази посока, включително и на протести в България, въпреки че значението на тези понятия не оперира по същия начин в общността тук именно поради разликата в езика. Но споменаването на тези обстоятелства има за цел единствено да онагледя един път, по който се извършват културните заемки на означаващи в полето на общността.

Дали полът е детерминиран, или структуриран? По-скоро и двете. Или по-скоро става въпрос за процеси на различно ниво. Но не и за три или повече пола.

От една страна, това са факторите на биологията, които осигуряват преживяването на вида. За да може да стане това, в процеса на биологичното развитие са обособени биологични различия, осигуряващи тяло, което да иницира процес на предаване на биологични признаци/наследственост, и тяло, което има потенциала да развие в себе си ново такова във взаимодействието

на унаследените биологични кодове – гени. Така се различават условно мъжки – инициращи, и женски – приемащи и осигуряващи развитието на новия индивид, тела. Става въпрос за размножаването, отнесено към унаследяването в неговата чисто биологична перспектива. Така се формират разликите в биологичния пол, който се обуславя дефинитивно на мъжки и женски. В природата са познати различни варианти на размножаване – мъжките и женските полови признаци са в едно тяло или са в две диференцирани по пол тела и оплождането става вътре в тялото или няма ясно диференциране и/или оплождането става извън тялото. При всички случаи това, което дава тласък на развитието на нов организъм, е „съединяването“ на предаден от две страни генетичен код, осигуряващ „стартирането“ на органогенезата на новия организъм. За човека това е мъжки пол, носен от Y-хромозомата, и женски пол – носен от X-хромозомата. Така мъжкият пол се обособява от комбинацията на XY-хромозоми, а женският – от комбинацията на XX-хромозоми. Различните отклонения от това генетично диференциране като интерсекс форми с развитие в едно тяло на генетично предавани признаци и от двата пола, болестни отклонения при липса на генетични полови предавани фрагменти или дублиране на хромозоми са предмет на медицината.

Макар твърде опростено, тук споменаването на генетично обусловените фактори на унаследяване има за цел онагледяването на нещо от съществена важност. Тези признаци на пола се носят в кодове на предаване на клетъчно и субклетъчно ниво извън и преди оформянето на психичния апарат, на психичната структура. Така биологичният пол е факт още от самото зачеване. Диференцирането на женско и мъжко тяло обхваща всички органи и системи в една „подготовка“ за ново предаване на признаци в следващото тяло, което ще е следствие от акта на размножаване и ще гарантира оцеляването на вида. При блокиране на този процес видът загива. Така полът в тесен смисъл е детерминиран и съществуват два пола – мъжки и женски. Полът няма друга функция освен тази да „обслужи“ оцеляването на вида.

Детерминиран, защото представлява процес, развиващ се в една „предпсихична“ (или „допсихична“) структура, която се подчинява на биологичните закони на наследствеността.

Така едно вече диференцирано на базата на тези закони тяло се оказва „заварено положение“ за формиращата се психична структура.

Едно формиране, което започва още от вътреутробното развитие на човека на базата на първите сетивни стимули след завършване на органогенезата на плода още преди раждането. Това формиране преминава през простото разграничаване на *вътре* и *вън* първо спрямо границите на тялото, а впоследствие, за да достигне с развитието на език, и психичната структура на *аз* и *не-аз*.

Наглед простата диференциация на *вън* и *вътре* изисква прецизно дефиниране. От една страна, имаме една биологична структура – мозъка, от друга,

една психична структура. И двете предполагат да са под влияние на фактори от външната среда и да имат преработка, която да е функция на вътрешната, собствената среда на структурата. Така мозъкът, ако бъде разгледан като структура, обработваща информация, има своите пътища за получаване на информация – сетивните входове (аферентните пътища), има своето поле за обработка на информация – асоциативните полета, мозъчната свързаност в комуникацията между различните мозъчни области, отговарящи за „зареждането“ на получената информация и обработката ѝ и в една интенция на възникналите намерения и цели за действие (екзекутивните функции), и накрая своите двигателни (еферентни) пътища за осъществяването на намеренията.

От друга страна, имаме една психична структура, която се диференцира основно от процеси на отразяване на първоначалните нужди за оцеляване на индивида (бебето). През всичките тези първи месеци от живота обговарянето на това, което се случва, от страна на майката и емоционалният контакт и топлина ще имат и своето критично значение за формиране на първите (несъзнавани) идентификации с този обект или с части от него, през които постепенно ще се формира една първоначална представа за *аз* и *друг*. Едно първоначално диференциране на *вътре* и *вън* в областта на психичното. И появата на езика, от една страна, като неизбежна функция/нужда на свързване на психично и биологично – говоренето на езика (речта) е моторна функция на мозъка, и от друга – езикът вече като структура, която се организира около едни първични идентификации (първично означаващо), полагащи основата за психичен интегритет. Така на биологично ниво имаме обработка на сетивни стимули и трансфер на информация към тялото, за да се изпълни в реалността едно намерение, а на ниво индивидуална психичност имаме организация на означаващи в езика и възникване на отношения между представата за *аз* и представата за *другите*. И в един последващ етап (последващ спрямо първоначалните идентификации, които са в полето на несъзнаваното) имаме наченките на изграждане на съзнателна идентичност, доколкото тя се разглежда като взаимоотношение между *Аз*-представата и социалната роля, свързана с това.

Този паралел, направен тук между биологично (мозък) и психично (психична структура), обосновава един факт на нагледа, който сякаш се изплъзва в инерцията на нашето мислене „по подразбиране“. На представата ни за цялост, за това, което ни принадлежи и го възприемаме априори като *мое* и/или *не мое*. А именно че собственото ни тяло е точно толкова външен обект и за мозъка, и за психичната структура, колкото и онова, което приемаме за външна, в смисъл заобикаляща ни среда.

От една страна, имаме едно може би несъзнателно игнориране или дори отцепване в т.нар. научно познание, че сетивните анализатори, с които нашият мозък работи, получавайки информация от външна на него среда, имат

еднаква стойност именно като външни. Няма основания да се приема, че зрителният и слуховият анализатор например приемат външна информация, а соматосензорният – вътрешна. Това предполага едно приемане по подразбиране, че стимулите от тялото са вътрешни, защото тялото е *наше*. Това обаче не отговаря на *гледната точка* на мозъка, където всички входове на зрителни, вкусови, слухови, тактилни, кинестетични, соматосензорни (телесни) имат еднаква стойност като външни за него. Така ние възприемаме тялото си на практика като външно – през сетивата си. Ние го усещаме, гледаме, чуваме, помиристваме така, както и всичко друго, което е извън *нас*.

Още повече че собственото ни тяло е външно на психичната структура, тъй като нейното възникване е последващо възникването на тялото. Т.е. за психичната организация тялото е точно толкова *наблюдаван и усещан обект*, колкото такива са и всички обекти от окръжаващата ни среда. По отношение на *присъщността* на тялото ни към *нас* това е резултат от една психична работа по вписването на това тяло в постигането на общия ни психичен интегритет, имаща като резултат представа за *аз*. Именно психична работа по интегритета, не факт по подразбиране. Тази психична работа започва още с протичащите в полето на несъзнаваното процеси, свързани с идентификацията с частични и цялостни обекти в концепта на Мелани Клайн, преминава чрез езика през изграждането на „несъзнаван образ на тялото“, за което говори Франсоаз Долто, постигайки на практика единствено „вписване“ на тялото в реда на означаващи, очертаващи определена граница. Тази граница в психичната структура може да се припише като оперираща, като граница на субекта (доколкото се възприема или не се възприема като граница на мястото, от което се говори) или просто на *мен*. При всички случаи, за да се стигне до това, което обикновено наричаме идентичност и което е в полето на съзнаваното, има една психична работа, свързана с психичния интегритет, която да направи тялото *наше*.

Някои примери от психопатологията също насочват към един такъв поглед върху начина на вписване на тялото в общия ни интегритет. Клиничен факт е, че тялото често се превръща в „преследвач“ така, както се превръщат в преследвачи и външни обекти или събития в една параноидна организация. Една налудна хипохондрия по същество не се различава от персекуторната налудност в общия смисъл. И тук има преследвач – *има ми нещо в тялото, което никой не може да открие, то работи срещу мен, някаква болест и ще ме убие или увреди*. По същество това не се различава от класическия пример за параноя – има някой или група хора, тайна организация, работещи срещу индивида, които го преследват, за да го убият или да му навредят. Въпреки детайлите често при индивидуалната динамика в „сглобяването“ на една параноидна налудност и в двата случая имаме отношение като с външен обект, в случая – заплашващ.

Доколкото биологичният пол е базисна характеристика на тялото, то в същата степен може да се каже, че вписването на тялото и на неговия пол в постигането на психичен интегритет подлежи на едни и същи процеси. Така вписването на пола и постигането на психичен интегритет и впоследствие на идентичност на практика е частен случай на вписването на тялото в представата за мен.

Но тази представа вече не е детерминираната даденост на пола – мъжки или женски. Тази представа е резултат от постигане на личностен интегритет и вписване/приемане на това, което е външно за психичната структура. Външната среда с нейните социални и икономически измерения, социалната общност, родителите, тялото. Всичко това подлежи на една психична работа на субекта по интегрирането на биологичното тяло в представата за себе си.

Тази представа се структурира на няколко нива. На биологично ниво това е детерминирането на пола в неговата бинарност – мъжки/женски (т.е. два пола). На следващо ниво това е психичната работа по постигане на психичен интегритет, свързан с тялото и пола, и осъзнаване на естеството на влечението към определен пол. В процеса на диференциране на личността и правенето на осъзнати избори може да се говори за изграждане на Аз-представа и също така възприемане на културни и/или субкултурни поведенчески стереотипи за взаимодействие със социалната среда и за начина, по който те отразяват възприетото поведение от отделната личност – социалната роля. Именно социалната роля, свързана с пола/тялото, е това, което понякога се описва като „трети пол“. Всъщност се касае за постигане или провал в постигането на интегритет с тялото в Аз-представата. Ролята, от друга страна, на мъжкото и женското в полето на социума е съвсем отделно структурирана на нивото на общността като част от нейния ролеви континуум. Каква роля е „отредена“ на мъжете и жените, може ли тя да се детерминира и всъщност, ако нещо налага подобно действие, то кое е то. Мъжкото и женското като детерминирано поведение имат своите основания, от една страна, в естеството на тялото и от друга – от поведения и съответно роли в полето на общностното, социалното; в полето на ценностите, културния облик и приетите към определен момент в общността възгледи за това какво трябва да бъде ролевото разпределение според даденостите на тялото/пола, както и дали въобще е нужно такова директивно разпределение. Факторите за тази динамика са единствено в общността (става дума за факторите в общността, които верифицират или не едно непостигане на интегритета на индивида). В този смисъл не може да става дума за друго освен за социална роля, т.е. за роля, свързана с пола. Така приеманите за мъжки роли се поемат от жени и обратно. Това не означава, че мъжете са престанали да бъдат от мъжки пол и съответно, че жените са престанали да бъдат от женски пол. Същото важи и за транссексуалните корекции на тялото с намерение чрез манипулация на ендокриниума и хирургични интервенции да се имитира желаният пол.

По същество полът остава непроменен. Само е манипулиран да отговаря на една представа на индивида за себе си, в която тялото остава невписано като такова, каквото е, а като друго. Такова, което да отговаря на една представа или на фантазъм за аз.

Така в диференцирането на себевъзприемането по отношение на тялото/пола и значението им за отделната личност имаме детерминираност на тялото и пола – мъжко/женско, имаме насоченост на желанието – хомо/хетеросексуално или такова към частични обекти, имаме изграждане или не на интегритет с тялото/пола си и накрая социалните роли, свързани с тези обстоятелства. Така при многообразието на идентичности, влечения и себевъзприемане, при повече или по-малко постигнат интегритет с тялото в Аз-представата имаме и онези предимно политически консенсуси за повече от два пола, което не отговаря на една субстанциална действителност. Отговаря единствено на една Аз-представа, на личностен идентитет и на влечение, свързано с тялото.

Настоящата формулировка за наличието на биологичен, психичен и социален пол (в доктрината за биопсихосоциалния модел) до голяма степен е подвеждаща, тъй като оставя впечатление за наличието на повече от два пола. Всъщност става дума за биологична детерминираност на пола като два – мъжки и женски; за структуриране на идентичност и за възприемане на определени и свързани с идентичността социални роли. И в един общ план дефинира идентичността като взаимодействие между Аз-представата и социалната роля (където биологичните дадености и въобще даденостите на Другото/Другия може и да не фигурират).

Биологичната детерминираност определя естеството на тялото/пола, докато психологичното структуриране и социалните роли, свързани с пола, определят границите на понятието „джендър“, за което няма аналог в българския език. В този смисъл джендър идентичността представлява цялостният образ на взаимодействието между детерминираността на пола и структурирането на идентитета. Интегритетът на пола, на тялото, насочеността на сексуалното желание и социалната роля предполагат поведения, свързани с оцеляването на вида, и дезинтегрирането им предполага прекъсване на вида поради невъзможността за потомство.

Закрепването на дезинтегриращи поведения в горния смисъл обаче насочва към една област извън индивидуалното психично структуриране. По същество към формирането на самата социокултурна общност като ролеви конструкт. Защото именно закрепването на едно ролево поведение чрез включването му в социалните фигури, макар и да води до прекъсване на биологичните унаследявания, показва някаква необходимост то да бъде утвърдено. Такава необходимост може да се открие в продължаването на жизнеспособността на самите социални конструкти, на „общественото същество“, на „колективната личност, несводима до нейните членове“ (Георгиев, 1990, с. 9) за сметка на продължаването на вида (в биологичен смисъл).

Самата жизнеспособност на социалните структури се носи предимно от ролевите организации в нея. Тези ролеви организации поддържат и онова, което се открива като надличностни/постпсихични структури в противовес на предличностните/предпсихичните структури, които на практика представляват детерминираната даденост на *другото* (в случая на биологията), на онова, което не е продукт на психичната дейност и на самата социална общност.

Така джендър ролевите позиции като част от ролевата структура на общността, от една страна, а от друга, като взаимодействие между субект и социална роля, обуславящи идентичността, се вписват в един ред на социални кодове, поддържащи и самата социалноролева конструкция на общността в нейния императив за оцеляване. Те придават определен културен облик на конкретните общности, доколкото не всички общности споделят едни и същи потребности и ценности.

БИБЛИОГРАФИЯ

Георгиев, Б. (1990). *Общностите – нашият дом*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

[Georgiev, B. (1990). *Obstnostite – nashiat dom*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]

Клайн, М. (2005). *Любов, завист, благодарност*. София: Лик.

[Klein, M. (2005). *Liubov, zavist, blagodarnost*. Sofia: Lik.]

Лакан, Ж. (2002). *Образования бессознательного*. Кн. 5. Москва: Гнозис/Логос.

[Lacan, J. (2002). *Obrazovania bezsoznatelnova*. Kniga 5. Moskva: Gnozis/Logos.]

Лакан, Ж. (2023). *Стадият на огледалото*. *Ecrits*. София: Колибри.

[Lacan, J. (2023). *Stadiat na ogledaloto*. *Ecrits*. Sofia: Kolibri.]

Долто, Фр. (2005). *Несъзнаваният образ на тялото*. София: Център за психосоциална подкрепа.

[Dolto, Fr. (2005). *Nesaznavaniat obraz na tialoto*. Sofia: Centar za psihosocialna podkrepa.]

КРИЗА И УСТОЙЧИВОСТ

Бойко Василев Панчев

Анотация. Психично здраве е свързано с поддържането на определено ниво на стрес, вариращ по интензитет в зависимост от личностните характеристики и средата на индивида. В случаите, когато здравословните нива на стреса биват преминати, личността се изправя пред предизвикателства с потенциал да прераснат в екзистенциални кризи. В статията се обръща внимание на някои от най-разпространените от тях, на причините за възникването им и придружаващата ги симптоматика. Появата им съдържа риск за психичната цялост и здравето, но би могла и да активира ресурси, отварящи врата към състояние от по-висш порядък – устойчивостта. Тя се разглежда като възможност за продължение на личностното развитие след прекъсването му от връхлетелите събития. Устойчивостта е повече от възстановка на предишното равновесие. Тя е своеобразен праг, чието прекрочване е равносилно на ново светоусещане и преживяване.

Ключови думи: устойчивост, кризи, стрес, култури, колектив, индивид

CRISIS AND RESILIENCE

Boyko Vasilev Panchev

Abstract. Psychological health involves a certain level of stress that varies in intensity depending on the personal characteristics of the individual and his environment. When healthy levels of stress are overstepped, the individual faces challenges that may lead to an existential crisis. This article focuses on some of the most common existential crises, their causes and their underlying symptoms. The existential crisis poses a substantial risk for the psychological wholeness and health of the person, but it could also lead to a condition of a higher order, resilience, which is seen as a way to enhance personal development and overcome the stagnation provoked by the crisis. Resilience is much more than the reestablishment of the equilibrium preceding the trauma. It is viewed as a threshold opening the possibility of seeing and experiencing the world from a renewed perspective.

Keywords: resilience, crisis, stress, cultures, collective, individual

За поддържане на психично здраве е необходимо определено ниво на стрес, вариращ по интензитет в зависимост от личностните характеристики и средата на индивида. Основен източник на подобно напрежение е разминаването между това, което човек е постигнал, и това, което иска да постигне, или това, което сме, и това, което искаме да бъдем. Стимулиращото желание

за напредък и развитие ни е вродено и необходимо. Според Viktor E. Frankl (2004, с. 110) човек се нуждае не от покой и липса на напрежение, а от подтик за борба с цел осъществяването на избрана без принуда, заслужаваща си усилията цел.

Когато обаче здравословните нива на стреса биват преминати, личността се изправя пред предизвикателства с потенциал да разрушат психичната ѝ цялост и здраве, но и да активират ресурси, отварящи врата към състояние от по-висш порядък – устойчивостта.

За да се разбере и осмисли в дълбочина същността на устойчивостта и съпътстващите я характеристики на личността като оптимизъм, позитивна–негативна емоционалност и ролята на хумора, е необходимо те да бъдат разглеждани на фона на събития, предизвикващи екзистенциален кризис, поставящ на изпитание рутината на ежедневието, както и изградената когнитивна структура на Аз-а.

Екзистенциална криза

Терминът „екзистенциална криза“ е най-общо дефиниран като период на психологическа активност, през който личността поставя под въпрос значението на живота и на самото битие (Healthline Media, 2020).

Всеки човек търси смисъл в живота си, но в случая с екзистенциалния кризис проблемът е в липсата на такъв. Тази празнота поражда вътрешен конфликт, фрустрация от невъзможност да се изпита радост и удовлетвореност.

Причини

Този тип криза е следствие на дълбоко отчаяние, често пъти породено от загуба или травма. Някои от най-често срещаните причини са: чувство на вина – породено от действие или бездействие, смърт на близък човек или пред лицето на собствения си край, продължително емоционално затваряне, дълбока неудовлетвореност от себе си – включително и в социален аспект (Healthline Media, 2020).

Видове

В зависимост от въпросите, които пораждат, екзистенциалните кризи могат да бъдат от различен тип. Ето няколко примера:

1. Криза на свободния избор и отговорността

Изразява се в редуциране по различни причини на възможността да се вземат решения, свързани с развитието и посоката на жизнения път. Въпреки че това не е приоритет на всички, повечето хора се чувстват непълноценни, ако нямат чувството, че направляват сами съдбата си.

Тази свобода не може да бъде упражнявана без вътрешна автономност и най-вече отговорност за взетите решения и за последствията им. Изправяме се обаче пред парадокс. Свободният човек е възможно най-необвързан с желанията и очакванията на другите: „Разрушаването на външната доминация изглежда е не само необходимо, но и достатъчно, за да се реализира така

желаната цел: свободата на индивида“ (Fromm, 1994, с. 2). От друга страна, свързаността му с другите в контекста на обществено-културните доминанти създава Аз-концепция и свързаност, необходими на субективното чувство за цялост (Зиновиева, 2010, с. 107).

Дори при т.нар. колажна личност, където Аз-ът е фрагментиран, междуличностните отношения са необходимост при търсенето на различни, макар и повърхностни, форми на самоизява (Зиновиева, 2010, с. 109). Поради тази амбивалентност свободата се оказва твърде сложна за управление и осмисляне и субективното чувство за липсата ѝ може да предизвика екзистенциална тревожност, поставяща под въпрос значението на живота и на изборите, които правим.

2. Криза, свързана със собствената смъртност и смъртта като концепция

Настъпва често с напредване на възрастта. Свързва се с въпроси, отнасящи се до значението на живота и какво всъщност е смъртта. Има ли нещо след нея? Какъв е смисъла от всичко, ако завършекът е един и същ? Такава криза често пъти е провокирана от поставена диагноза с опасност за фатален край, както и при различни форми на инвалидност (Healthline Media, 2020).

3. Криза, свързана със стареенето

Старостта е съпроводена от многократни загуби на близки, от депресия, породена от изтощение. Възрастният човек е по-податлив на дезориентация. Изправен е пред възможността от загуба на когниция и дори по-дълбоки психични разстройства (алцхаймер). Нерядко съпътстващото чувство е срам. Краят е по-осезаем. Възникват въпроси от екзистенциален характер. Размисли и чувство на вина за минали събития (Cyrulnik, Jorland, 2012, с. 116–117).

4. Криза на свързаността с другите.

Всички преминаваме през периоди на изолация и самота, но това са временни състояния. Фундаменталната същност на човека е социална. Близките междуличностни взаимоотношения са носител на удовлетвореност, радост и емоционална подкрепа. Когато сме изолирани физически или емоционално от любимите ни хора, дистанцията и самотата често провокират появата на чувство за загуба на смисъл и посока в живота.

5. Криза на целите (безсмисленост)

Поставянето на цели в живота е източник на желание за постигането им и се свързва с надеждата. Ако рефлексията върху собствения живот доведе до чувството, че не си е струвало да се живее и че нищо съществено не е било и няма да бъде осъществено, у човек би могло да се появи усещането за безсмислието на живота.

6. Криза на емоциите и тяхното преживяване

Понякога в стремежа си да бъдем позитивни, независимо от случващото се и от нагласите ни, негативните емоции биват насилствено приглушавани.

Това често пъти води до фалшиво чувство на удовлетвореност и дори щастие. Известно е, че човек не може за дълго да лъже собствените си емоции и последствията от подобни опити водят до чувство на празнота и загуба на смисъл.

Същевременно едно честно признаване на болката, обидата и неудовлетвореността могат да бъдат начало на личностно израстване и пренареждане на перспективите на житейския път (Healthline Media, 2020).

Симптоми на криза

Изброените дотук екзистенциални кризи са само малка част от един дълъг списък. Това, което е съществено за разбирането на динамиката им, е, че те не са ясно отделени една от друга. Причините и симптомите могат да преливат и преминават границите на всяка една. Едно травматично събитие би могло да бъде отразено от индивидуалната емоционалност и нагласа по различен начин.

Самото преживяване на тревожност или депресия не води автоматично до екзистенциална криза. За да се случи това, е необходима появата на неудовлетворена нужда от намиране на екзистенциален смисъл. Ето някои от най-често срещаните симптоми на това състояние:

1. Екзистенциална депресия

За разлика от общите симптоми на депресията като умора, чувство на безнадеждност, загуба на интерес към любими занимания и цели, главоболие, продължителна умора и тъга при екзистенциалната депресия се появяват мисли, свързани със загубата на смисъл за живеене, самоубийство, безсмислие на собствения живот.

2. Кризисно-екзистенциална тревожност

Свързана е с натрапчиви мисли за живота след смъртта и притеснения относно смисъла и мястото ни в живота. За разлика от обикновената тревожност при екзистенциалната почти всичко би могло да предизвика неудобство и тревога, дори фактът, че съществуваме. Често задаван е въпросът „Защо съм жив?“.

3. Екзистенциално обесивно-компулсивно разстройство

Свързва се предимно с т.нар. пренебрежващи мисли, породени от усещането за безсмислие и цел в живота. Подобни мисли обсебват съзнанието и го карат постоянно да мисли в негативна посока, да си поставя неспирно въпроси, на които не може да си отговори (Healthline Media, 2020).

Тези, а и много други, неспоменати тук симптоми, също както при видовете кризи не могат да бъдат вкарани в ригидна рамка. Те преливат един в друг и могат да се трансформират.

Устойчивост – определение и особености

Всеки би могъл да бъде изправен пред екзистенциална криза и последиците от нея. За някои обаче преживяването е много по-болезнено и с трайни

ефекти. Различията в субективното преживяване се коренят най-вече в личностните характеристики, споменати вече в началото на текста – устойчивост, оптимизъм, позитивна–негативна емоционалност и хумор.

Начало и дефиниция

Теорията за устойчивостта започва да се оформя през 60-те години като производна на изследване, насочено към деца, растящи в рискова среда. По-късно обхватът на теорията се разширява и включва всички възрастови групи (Ionescu, 2011, с. 9).

Тази концепция би могла да се дефинира по различен начин. В психологията понятието е формулирано като процес на адекватна адаптация пред лицето на беда, травми, заплахи, трагични събития, силен стрес, например здравословни или междуличностни проблеми, стрес на работното място, финансови затруднения и т. н. Според речника Collins от 1989 г. става въпрос за способността да се възстановим бързо от неприятно или увреждащо събитие. Друго определение е подобното на еластичност качество на даден обект или субстанция да възстанови, отскачайки, предишната си форма (Eachus, 2014, с. 346). Ясно е, че описанието се отнася за физическите свойства на материалите, но същият принцип важи и при хората. Отскачането назад се случва и при сблъсък с травматични събития. Според други изследвания тази еластичност не само връща първоначалното равновесие, но често прави индивида по-устойчив от преди. Преживява се т.нар. позитивно психично израстване.

Според Борис Сирюльник (Boris Cyrulnik), известен френски психиатър, устойчивостта е капацитет за живот, позитивно развитие и успех в рамките на социално приемливата парадигма въпреки стреса, опасността и риска от негативен изход (Marquis, 2018). Възможността за продължение на личностното развитие след прекъсването му от връхлетелите събития не е привилегия на отделни избраници, а психологически потенциал, залегал във всеки един от нас. Устойчивостта е повече от възстановка на предишното равновесие. Тя е представена от Сирюльник като своеобразен праг, чието прекрочване е равносилно на ново светоусещане и преживяване.

Страданието и действието са главните предпоставки за достъпа до устойчивостта. За да я достигнеш, „първо трябва да си бил травмизиран“ (Marquis, 2018). Сериозното изпитание и придружаващото го страдание не са норма. Интензивността им е пропорционална на изключителността им. Затова Сирюльник в контекста на френско-европейското пространство очертава контурите на една интелектуална нагласа, заявяваща, че поради преживяното страдание имаме правото да се смятаме за различни и специални – травмираните виждат в дълбочина и разбират убягващото от повърхностния поглед на живеещите обикновения живот. Това елитарно отношение, вероятно носещо отпечатъка на компенсаторен механизъм, се засилва от разбирането за необходимостта травмизираната личност да намери собствени ресурси и да раз-

нищи в дълбочина причините за сполетялото я, дефинирайки в същото време евентуалните условия за превъзможването на травмата. Сирюльник категорично отрича възможността за изцяло самостоятелно избавление, но подчертава, че работата в тази посока трябва да бъде иницирана от потърпевшия и че неговата задача включва емоционалното реконструиране на собствената му представа за получените рани – психични и физически.

Самият процес е описан по следния начин: етичният подход, водещ до устойчивост, изисква „психологическа подготовка за придобиването на нови умения в междуличностното общуване, преглед на събитията и процесите, изградени и формирали идентичността, да преоткрием себе си и да се изправим срещу стереотипите на културата по отношение на жертвите“ (Marquis, 2018).

Измежду множеството определения и подходи към устойчивостта, на преден план изпъкват шест характеристики, присъстващи в повечето от тях.

1. Кризата провокира личностна трансформация.

2. Тази трансформация може да е позитивна, ако личността предпочете активна позиция с фокус върху справяне с проблема пред пасивната роля на жертва.

3. Тази позиция на съпротива и търсене на алтернатива (активна) бива преживявана и отигравана в опозиция на обществото, опитващо се да задържи личността в пасивната роля на безпомощност чрез добре структурираната, обезличаваща здравна система, игнорирайки възможните индивидуални ресурси и т.н. (Това се отнася в по-голяма степен за западните институции.) Тук е необходимо да се направи разлика между индивидуалните импулси и предрасположения за действие и институционализираните пътеки за грижа, превръщащи жертвата в необходим компонент за самото си съществуване.

4. Позитивната трансформация се характеризира с повишено чувство за идентичност – изпитанието служи като катализатор на саморефлексията, чрез която личността се преоткрива и с придобиването на неподозирани възможности за въздействие (външно и вътрешно) чрез поведение и отношение.

5. Преживяването на нещастие би могло да отчужди индивида от повечето хора, но и да го сближи и приобщи към групата на преминалите през изключителността на екзистенциалната криза.

6. Наративът за преживяното нещастие е необходим за справяне с травмата, но съдържа и съзнателно поетата морална отговорност от страна на преодолелите я (травмата) към тези, които все още са във властта ѝ (Marquis, 2018).

Устойчивостта в психологията може да се разглежда като индивидуална личностна характеристика, но също и като групов феномен.

Колективна устойчивост

В един от докладите на Института по колективна и регионална устойчивост намираме 25 определения на колективната устойчивост. В края на документа се стига до консенсус, според който „колективната устойчивост е

умението да се предвиди рискът, да се лимитира ефектът му и да се отскочи бързо назад, в позиция на оцеляване, адаптация, еволюция и израстване пред лицето на турбулентни промени“ (Eachus, 2014, с. 348). И тук, както и при индивидуалната устойчивост, съществуват редица улесняващи процеса фактори. Индексът за климатични бедствия и устойчивост, създаден от Джоърин и Шоу (Joerin и Show – цитирани от Eachus, 2014, с. 348), определя пет от тях – физически, социален, икономически, институционален и природен.

При физическия са параметри като достъп до вода, електричество и санитарни услуги.

Социалното измерение е доста по-широко – включва здравето, образованието и информираността, социалния капитал (близки, приятели, и т.н.) и нивото на подготвеност или допускане на непредвидимото.

Икономическият фактор се отнася до доходите, работата, спестяванията и жилището.

Институционалният включва функционирането на съществуващите институции като местното управление или правителство, както и местни други хора, адаптирани към спецификата на региона.

Природните ресурси, включващи околната среда, природни ресурси – например наличието на ресурси от риба, когато става въпрос за крайбрежни населени места, разчитащи на риболов, полезни изкопаеми и т.н. (Eachus, 2014, с. 348).

Институтът по колективна и регионална устойчивост разширява функцията на колективната устойчивост, определяйки я като присъщ и динамичен елемент на общността. Следователно устойчивостта присъства и съпровожда живота на колектива, макар и в латентно състояние. Евентуално тя би могла да се разкрие при определени условия и да бъде измерена като едно цяло или като променящ се параметър.

Адаптацията е основния атрибут на устойчивостта. Тя може да се прояви като отговор или в очакване на кризисна ситуация. Целта ѝ е да подобри функционалността на общността, спомагайки за преодоляването на негативите от кризата.

Устойчивостта би могла да се определи и според прогнозите за възстановяване в случай на травматично събитие. Подобен подход дава възможност да се оцени нивото на устойчивостта и в случай на необходимост да се вземат необходимите мерки за подобряването му.

След всичко казано не трябва да забравяме, че общността е изградена от индивидуални личности, така че каквото и определение да изберем, за да дефинираме колективната устойчивост, тя се определя в известна степен от качествата на всеки човек. В случай че критична маса от индивиди не притежава устойчивост, вероятността общността да се определи като устойчива,

не е голяма. Важно е обаче да се акцентира, че самият колектив би могъл да осигури необходима подкрепа и ресурси за изграждането и подобряването на индивидуалната устойчивост, която да се влее и подобри колективната.

Възниква въпросът дали целостта на колектива надхвърля качествено сумата от съставляващите го части. От инженерна гледна точка една сграда е устойчива, защото компонентите, съставляващи структурата ѝ, работят в синергия, за да устоят на силите, предизвикващи разпад. По подобен начин индивидуалната устойчивост се определя от съвкупността на компоненти като чувството за свързаност, ефективност, личностни характеристики, социална подкрепа, преживявания. Именно правилната комбинация от тези характеристики, в контекста на социално, физическо и икономическо обкръжение създават устойчивата личност, способна да отскочи назад и да възстанови функционалността при сблъсък с кризи. Общността съществува едновременно във физически и психологически план. Физически като единица, обградена от изкуствено създадени структури – сгради, водопроводи, електромрежи и т.н., които са заобиколени от биологичен пояс, с който си взаимодействат. Всеки от тези компоненти, построените и екологичните, притежават собствено ниво на устойчивост. Същността на общността обаче е преди всичко определена от хората, които я съставляват (в психологическия план). Именно тяхната устойчивост, подпомогната от институциите, си взаимодейства с обкръжаващата среда и тази съвкупност определя устойчивостта на колектива. Тази взаимна връзка е описана от Норгаард (Norgaard – цитиран в Eachus, 2014, с. 349) като синергична и съвместно еволюираща, въпреки че самата същност на взаимоотношенията понякога остава неразбрана. Според Норгаард тази връзка би могла да бъде ясно проследена, когато общността е зависима от един екологичен ресурс, например малко рибарско селище и уязвимостта му от наличието на риба в района. При наличието на устойчивост в този случай усилията биха могли да се насочат към усъвършенстване на нови технологии за риболов или дори развитието на други отрасли като туризъм или земеделие и така да се гарантира оцеляването на общността.

Регистрирането на взаимоотношенията между колективната устойчивост и индивидуалното поведение се затруднява от факта, че компонентите на общностната устойчивост могат да се наблюдават най-вече индиректно. Изследвайки през 90-те години на XX век социалния ефект на зависимостта от налични ресурси в малко миньорско градче, Маклис и колеги намират корелация между броя на сключените бракове и количеството извлечено злато (Machlis et al. – цитат по Eachus, 2014, с. 349). По същия начин в друго градче установяват директна зависимост между добива на дървесина и броя на работещите. И в двата случая нивата на устойчивост са силно повлияни от търсенето и наличието на произведените ресурси, в случая дървесина и злато. Става ясно, че малки общности като гореспоменатите са изключително

уязвими в случай на намалено търсене, спад на цените или изчерпване на това, което предлагат. В този контекст повишаването на устойчивостта се свързва с диверсификация на икономическата активност и синхронизиране на новополучилата се физическа (създадена структура и биологичен пояс) и психологическа (взаимодействието на индивидите със средата и помежду им) реалност.

Колективната устойчивост би могла да се оприличи на екосистема. Преобладаващото мнение сред еколозите е, че биоразнообразието е ключов фактор за устойчивостта и оцеляването в природата, както и че самата устойчивост се стреми към диверсификация на компонентите си.

Вече беше споменато, че при някои хора устойчивостта би могла да се трансформира в израстване, като резултат от успешно преминаване през екзистенциална криза (Eachus, 2014, с. 349). В този контекст е любопитно да се отбележи, че същото е валидно и за общността, въпреки че съществуват различни мнения относно продължителността на подобен феномен. Съществуват множество прилики между това, което се случва на индивидуално ниво след преживяна травма – възстановяване, развиване на посттравматично разстройство или, макар и по-рядко, посттравматично израстване – и в колектива.

Наблюденията показват, че винаги след кризисна ситуация потърпевшите, близки и приятели, помощни групи, се сплотяват в усилията си за взаимопомощ. Този феномен е дефиниран по различен начин – алтруистична общност, демокрация на дистреса, меден месец, период на еуфория и по-късно като колективно посттравматично израстване (КПТИ).

Според Бонано и колеги най-характерните черти на КПТИ са повишените нива на солидарност, чувство за принадлежност, изчезването на общностните конфликти, утопично настроение, чувство на алтруизъм и наличие на героични прояви (Bonanno et al. – цитат по Eachus, 2014, с. 349). Приликата на тези колективни характеристики с индивидуалните е очевидна. Новопоявилата се готовност за саможертва в името на общото благо е един от главните буфери срещу потенциално психическо разстройство, провокирано от общото бедствие.

Културни особености и устойчивост

Ако разглеждаме в дълбочина устойчивостта и травматичните събития, независимо дали фокусът е върху колектива, или индивида, несъмнено трябва да обърнем внимание на културните аспекти на преживяването. Често пъти именно те оформят начина, по който даден стресор бива интерпретиран, и последвалата реакция. Раса, етнос, етнология, сексуална ориентация, религия и други културни особености се превръщат в призма, през която събитията биват концептуализирани, интерпретирани, осмислени. Културният контекст се оказва решаващ при вземане на някои решения за действие или търсене

на помощ (Berger, 2015, с. 122). „Ние създаваме значението на нещата. Значението е и винаги е било изкуствено; ние го създаваме“ (Jung, 2009, с. 152). Изследване от Австралия установява, че разпространението на посттравматичния стрес сред австралийците е в пъти по-малко от САЩ – 1.33% срещу 4–9% (Berger, 2015, с. 123). В същото време се установява значителна прилика в честотата и потентността на преживените стресори. Става въпрос за близки култури, споделящи западни ценности с фокус върху индивидуализма, уповаване на себе си и независимост и въпреки това стресорът бива преработен различно.

Излагането на специфични травматични събития често е свързано с културната принадлежност. Например ПТСР е било диагностицирано значително по-често при афроамериканците отколкото в други групи. Вероятно това се дължи на статуса им на малцинство, живеещо в по-несигурна среда с усещането за расова дискриминация, и на ограничения достъп до здравната система (Berger, 2015, с. 123).

Етиологичното обяснение и описание на травмата също е повлияно от културата. Латинските я възприемат като загуба на душата. Силната уплаха и тежката болест се свързват със зли духове, прокоба или зло око. В Етиопия емоционалните проблеми, включително и реакциите, породени от преживяна травма, са смятани за знаци на nelечима лудост или слабост на характера, породени от свръхестествени сили. При някои ортодоксални еврейски общности вместо като медицински проблеми психичните заболявания биват обяснявани и разглеждани в социорелигиозен контекст.

Реакцията, породена от травматични събития, също е обоснована от културната принадлежност. Например последиците за психиката, породени от ракетни атаки със сходна интензивност и леталност, са различни при евреите и арабите. Установено е, че изселените вследствие на военни действия деца от Северна Уганда проявяват специфични за локалната култура синдроми на дистрес (Berger, 2015, с. 123).

Съществува консенсус, че интрузивните симптоми (натрапчиви мисли и спомени, неволево нахлуване на страх и др.) въпреки разликата в интензивността са универсален отговор на преживяна травма, докато избягването, ступорът и свръхбдителността са по-скоро асоциирани с културните специфики.

Някои култури (например във Виетнам, Грузия, латинските в САЩ) приемат и живеят с физическата болка, не отхвърлят състояния като световъртеж, дефицит на внимание и дезориентация. Западни медици, лекуващи оцелели от масовите убийства в Камбоджа, описват поверените им пациенти като проявяващи соматични симптоми, породени от психопатологични състояния, но самите потърпевши описвали състоянието си като „автентична, неразделна от тялото болка“ (Berger, 2015, с. 124).

Културните норми и табута по отношение на лечението също варират. Например в най-изявените традиционни общества обръщането за помощ към висша сила е общоприета норма. В култури, в които търсенето на помощ е част от колективната спойка, често пъти местните шамани и лечители се ползват с по-голямо доверие от лекарите, въпреки че не са редки случаите, когато лечението е комбинация между традиционни практики и съвременна медицина. Такъв е случаят с оцелелите от междуетническата война в Шри Ланка през 90-те години – общопрактикуващи медици и местни лечители са оказвали помощ на проявяващи психосоматика пациенти, но не е потърсена експертиза от психолози или психиатри. Ако обсъждането на травматично събитие и последвалите от него психични процеси е в сърцевината на значителен брой западни терапевтични подходи, то в традиционните общества подобни методи се смятат за неприемливи. В някои езици (амжарик) броят на думите, изразяващи чувства и емоции, е значително по-малък отколкото в западните, а хората се въздържат от използването им. Интересен е фактът, че в Израел почти до края на 70-те години проявата на страх и тревога като отговор на терористична атака или военни действия, е била неприемлива. Диагнози, отнасящи се до психологична реакция на травми, са носели тежестта на стигмата. Редно е да се отбележи, че в следващите десетилетия тези табута са били свалени чрез открит дебат и промяна в обществените нагласи (Berger, 2015, с. 124).

След казаното става очевидно, че културата и регионалните особености играят съществена роля в развитието и утвърждаването на устойчивостта. Според Кол, Ламберти и Клаус-Илърс (Coll, Lamberty, Clauss-Ehlers – цитирани от Berger, 2015, с. 125) културното наследство, традициите, историята и ценностите са незаобиколим фактор, вплетен в усилията за преодоляване на дистреса. Тези компоненти са от първостепенно значение за когнитивното дефиниране на предизвикателствата и определят избора на стратегии за справяне и изграждане на устойчивост. Проучване, включващо широк спектър от култури и етноси, установява, че устойчивостта и производното ПТИ са универсални явления, наблюдавани във всички култури и субкултури. Въпреки това спецификата на тези феномени, тяхното измерение, проявленията им и корелациите им с компоненти от физическата и психологическата природа на заобикалящата ги среда имат неповторими, присъщи на определената култура характеристики. По тази причина устойчивостта в традиционните общества – латиноси, Близкия изток и др. – се различава по значение, проявление и корелация със средата, от тази в индивидуалистичните общества на съвременния Запад (Berger, 2015, с. 125).

Така погледнато, устойчивостта може да се анализира и като заиграване с думите, като културно обоснована и като вид поведение, предназначено за една наблюдаваща и даваща оценка общност. Ето защо устойчивостта може

да се оприличи с „културен ресурс, чрез който в определен контекст ние даваме смисъл на това, което сме... Използвайки наративи, ние обясняваме нашите провали и успехи, както и тези на другите“ (Marquis, 2018).

Според антрополога Еванс-Притчард устойчивостта би могла да се опише чрез магическите практики на северноафриканското племе азанде – като „лекуване (символично) на нещастieto и негативните му последици върху отношението на индивида с неговите близки, да се направи така, че животът да продължи и след пропастта“ (Evans-Pritchard – цитат по Marquis, 2018). Преминаването през разтърсващи събития ни карат да се запитаме: „Може ли да се случи по друг начин?“, което поражда въпроса: „Защо така, а не иначе?“, следван от драматичното питане: „Защо на мен?“. Като се разсъждава по този начин, се стига до възможността да се вмени отговорност и да се търси сметка за това, което се е случило, и за това, което не се е състояло. Този диалог с травмата отваря възможността за интеграция на преживяното и насочва мисълта към интерпретации от сорта: „На кого да се сърдя за сполетялото ме/ни?“. Така тази комбинация от думи, културни императиви и лично отношение към кризата оформят контурите на предпочитаната и възможна форма на възстановено функциониране. Следователно устойчивостта съдържа и пожелателен елемент, културно оцветено разбиране за това как бихме могли да бъдем засегнати от дадено събитие и как да се справим с вече дефинираните последици. Излиза, че начинът, по който страдаме, и стъпките към оздравяването взаимодействат с думите и символите, чрез които ги изразяваме.

Интересен е паралелът между преживяването и дефинирането на устойчивостта във френско-европейското пространство и това в САЩ. И двете култури ценят индивидуалността и споделят сходно светоусещане и все пак различията са обозрими.

През 1936 г. Пол Клодел (Paul Claudel), посланик на Франция в САЩ по време на известната финансова криза през 1929 г., споделя следното: „Американският темперамент притежава качеството, което в САЩ наричат устойчивост и за което не намирам точния еквивалент на френски, тъй като то обединява идеята за еластичност, за отскок, за капацитет и за добро настроение...“ (Marquis, 2018).

Според Ригсби (Rigsby – цитат по Marquis, 2018) оптимистичната устойчивост, носител на надежда, с фокус върху човешкия капацитет за работа върху себе си, използващ всички налични ресурси, е „квинтесенцията на Америка“. Нейните корени се разпростират във всички сфери на обществото. Америка е пропита с позитивизъм, ценящ борбеността като опозиция на себесъжалението и пасивността.

Във френскоговоряща Европа индивидът не е почувствал необходимостта да се отърси от редица социални норми и бариери, нито да разчита на собствения си потенциал в степен, в която това е норма в САЩ. Френският социолог

Ален Еренберг описва това различие по следния начин: „Обществата във френскоговорящата част на Европа са общества, организирани около идеята за държавата майка. Те настояват, от една страна, за колективна отговорност към нещастieto на индивида, а от друга, за дълга на отделната личност да бъде примерен гражданин, което ще рече да не търси самостоятелно развитие и утвърждаване на собствената си индивидуалност, защото това би имало като резултат уронване на началната социална спойка“ (Alain Ehrenberg – цитат по Marquis, 2018).

Когато едно послание или обект биват представени в култура, различна от тази, в която са еволюирали и придобили значението и формата си, те биват трансформирани и адаптирани към новата среда. В известен смисъл това се отнася и за устойчивостта и дава отговор на въпроса защо тя може да съдържа известна амбивалентност, особено когато се опитва да обедини в себе си императивите и на двете култури. В този контекст, ако разгледаме устойчивостта, според Борис Сирюлник ще забележим две противоречащи си тенденции. От една страна, той, представяйки гледната точка на широк кръг от европейски експерти по въпроса, изрично предупреждава, че истински устойчивата личност е противоположност на американския идеал за разчитания на себе си, недосегаем индивид: „Устойчивостта няма нищо общо с неуязвимостта, нито със социалния успех“ (Marquis, 2018).

От друга страна, заобикалящата култура, юдео-християнското наследство и други характеристики на френско-европейското пространство биват определени като препятствия най-вече поради моралните ориентири на общността пред възможността на личността да се възползва от личностните качества и възможни ресурси. Ето как Сирюлник описва смазващата тежест на социалния поглед върху жертвата: „Можем да останем безжизнени, това е най-удобно, това е дори най-приемливо за нашата култура, „след всичко преживяно, помислете, та той е свършен за цял живот“. Прекаленото съчувствие води до психична смърт, а в случай че се борите, за да се върнете към живота, рискувате да провокирате скандал: *Какво! Той танцува, щастлив на връщане от гробището!...* Устойчивостта става подозрителна, не е ли така?“ (Marquis, 2018).

Травма на неустойчивост

Авторът на тези думи е поддържал сериозна кореспонденция със своите читатели. Интересно е да се проследи как тези, засегнати по един или друг начин от темата за устойчивостта, хора описват собствената си ситуация. Независимо дали квалифицират себе си като попадащи в категорията на устойчивите според параметрите на Сирюлник, техните писма свидетелстват за дълбока емоционална ангажираност по темата. Не са малко случаите, в които проличава силното разочарование, дори срам от факта, че не могат да влязат в групата на устойчивите. Някои изтъкват, че страдат, но по начин, непозволяващ

да влязат в определените параметри, други споделят за трудности в намирането на път извън болката въпреки полагащите усилия. Обединяващият елемент при всички е силният емоционален заряд на споделеното. Възниква въпросът как да се интерпретира фактът, че непопадащите в клуба на устойчивите не само си правят труда да пишат писма и да изразят съжаление за неуспеха си, но го правят с желание и афект. Очертават се две нива на анализ. Първото е микросоциалното и се отнася до чисто прагматичната страна на въпроса, а именно: какви са очакванията на индивида относно собственото му развитие и до каква степен може да бъде квалифициран като устойчив. Второто ниво може да се нарече макросоциално – свързва устойчивостта с престижа от това да имаш куража да посрещнеш трудностите, да ги преживееш и преодолееш, което от своя страна свидетелства за започнала, може би необратима трансформация на социалния морал във френскоговоряща Европа, стремящ се да постави независимостта и автономията на личността като висша ценност.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Зиновиева, И.** (2010). *Смисъл и смислова регулация на поведението*. София: Издателство „Продуцентски център ЛМ“. [Zinovieva, I. (2010). *Smisyl i smislova regulatziya na povedenieto*. Sofia: Izdatelstvo „Produzentski zentyr LM“.]
- Berger, R.** (2015). *Stress, trauma, and posttraumatic growth: social context, environment, and identities*. New York: Routledge.
- Cyrułnik, B., Jorland, G.** (eds.). (2012). *Résilience : connaissances de base*. Paris: Odile Jacob.
- Eachus, P.** (2014). Community resilience: is it greater than the sum of the parts of individual resilience? *Procedia: Economics and Finance*, vol. 18, 345–351. Available from [http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00949-6](http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00949-6)
- Frankl, E.V.** (2004). *Man's search for meaning*. New York: Ebury Publishing.
- Fromm, E.** (1994). *Escape from freedom*. London: Holt Paperbacks.
- Healthline Media** (2020). *What is an existential crisis, and how do I break through it?*. Available from <https://www.healthline.com/health/existential-crisis#summary> (accessed 19.10.2020).
- Ionescu, S.** (ed.). (2011). *Traité de résilience assistée*. Paris: Presses universitaires de France.
- Jung, C.G.** (2009). *The Red Book: A reader's edition*. New York: W.W. Norton & Company.
- Marquis, N.** (2018). La résilience comme attitude face au malheur : succès et usages des ouvrages de Boris Cyrułnik. *SociologieS: Théories et recherches*. Available from <https://journals.openedition.org/sociologies/6633> [accessed 19.10.2020].

СОЦИО-ЕМОЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ ПРИ ДЕЦА В ПРЕХОДА КЪМ УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Боряна Атанасова Теодосиева

Анотация. Статията разглежда конструкта *просоциално поведение* в контекста на социо-емоционалното детско развитие. Представена е част от пилотно емпирично изследване в началото на учебната 2022/23г., проведено индивидуално със 109 деца в гр. София (49 момчета, 60 момичета) на възраст между 5 и 7 години на територията на две детски градини и две училища. Една от използваните методики е задачата за просоциална ориентация „Довърши историята“ (Ornaghi et al., 2015). Методиката се състои от четири изображения с познати за децата сценарии, описващи различни ситуации (успокояване, разрешаване на конфликт, споделяне и оказване на помощ). След представянето на всяка история детето е помолено да отговори на въпроса „Според теб как ще завърши тази история?“. Получената средна стойност на общата оценка за цялата група е 2,42 със стандартно отклонение $SD = 1$. Подобно на предишни данни за българска извадка (Мангалова, Ханчева, 2021), в пилотните резултати средните стойности на момичетата са малко по-високи от тези на момчетата, но разликата не е статистически значима. В края на учебната година е заложено изследване на същите деца с методиката. Получените данни разкриват дискуссионни търсения в посока значимостта на просоциалното поведение в ежедневното взаимодействие и общуване между децата в подготвителна група и първи клас.

Ключови думи: просоциално поведение, социо-емоционална компетентност, училище, преход

SOCIO-EMOTIONAL DEVELOPMENT IN CHILDREN IN TRANSITION TO SCHOOL AGE

Boryana Atanasova Teodosieva

Abstract. The paper presents part of a pilot empirical study conducted individually with 109 children at the beginning of the school year 2022/23. The study was carried out on a sample of 109 children (49 boys, 60 girls) aged between 5 and 7 years in two kindergartens and two schools. One of the methodologies used was the “Finish the Story” prosocial orientation task (Ornaghi et al., 2015). The methodology consists of four images with familiar scenarios for children describing different situations (calming, conflict resolution, sharing and helping). After the presentation of each story, the child is asked to answer the question “How do you think this story will end?”. The resulting mean total score for the whole group was 2.42 with a standard deviation $SD = 1$. Similar to previous data for a Bulgarian sample (Mangalova,

Hancheva, 2021), in the pilot results the mean scores of girls were slightly higher than those of boys, but the difference was not statistically significant. At the end of the school year, a study of the same children with the methodology is planned. The obtained data reveal a debatable search in the direction of the importance of prosocial behaviour in the daily interaction and communication between children in the preparatory group and first grade.

Keywords: prosocial behaviour, socio-emotional competence, school, transition

Въведение

Периодът на преход към училищна възраст се определя от специалистите по детско развитие като „криза на седмата година“. Този нов етап от живота на детето и цялото семейство често е наситен с повишаване на тревожността и засилване на страховете пред неизвестността на предстоящите училищни години. Обзорът на изследвания и доклади сочи, че развитието на социо-емоционалните умения при децата в образователната сфера е актуална потребност със съществена значимост, водеща до различни положителни резултати (Koltcheva, Coelho, 2022, с. 5).

През училищните години от подрастващите се изисква да развият компетенции за по-добро разбиране на собствените си чувства и тези на другите, да проявяват емпатия, да регулират емоциите, вниманието и поведението си по подходящ начин и да демонстрират просоциални действия. Както споменават Richard и колектив, тези различни социо-емоционални умения работят в синхрон и трябва да бъдат усвоени, за да се помогне на децата да успеят в училище (Richard et al., 2019). Изготвянето и практикуването на т.нар. програми за социо-емоционално учене (Social-emotional learning (SEL)), от една страна, би подпомогнало процесите за по-лесна адаптация на децата към предизвикателствата на училището, а от друга, би осигурило превенция на социално изключване, агресия и тормоз, отпадане от училище, както и неблагоприятни рискови поведения. Липсата на достатъчно изследвания във връзка със социо-емоционалната компетентност на децата в България води до необходимостта от въвеждане на процедури за диагностика и превантивни интервенционни програми за работа.

В настоящата статия ще се спрем на основните характеристики на периода на преход към училищна възраст, като акцентът ще бъде поставен върху социо-емоционално развитие и по-конкретно просоциалното поведение при децата. Ще бъде разгледан процесът на усвояване на социо-емоционалната компетентност посредством общуването и взаимодействията между връстниците, както и с подкрепата на родителите и учителите. Представени са накратко няколко проучвания и практики у нас по темата, както и емпирично изследване за българска извадка, посветено на просоциалната ориентация на децата в прехода към училищна възраст.

1. Характеристики на периода на преход към училищна възраст при децата

Тъй като разглежданият период на развитие при децата е преходен, ще се опрема на теорията на Пиаже, че споменатата възраст на 6–7-годишните включва т.нар. втори дооперационален или предоперационален стадий и фазата на „интуитивната мисъл“ (4–5 до 7–8 г.), характеризираща се с недиференцирани интуиции и асимилация на собствената дейност. Следващият стадий Пиаже отнася приблизително към началната училищна възраст (7–8 до 11–12 г.) и го нарича „стадий на конкретните операции“ (Димитров, 2017, с. 21–22). В когнитивен план тази възраст се свързва с по-умело използване на логически съждения от децата и с постепенната раздяла с т.нар. детски егоцентризъм.

Както споменава Иван Димитров, един от видните български привърженици на теорията на Жан Пиаже, важно е да се вземе предвид, че „възрастовите рамки на посочените от Пиаже стадии и периоди са усреднени и приблизителни, т.е. те не изключват индивидуалните вариации в развитието, наличието на акселеранти и на ретардант в него“, а от друга страна, „тези възрастови рамки са в зависимост от влиянието на конкретно историческите и социокултурните условия, в които живее съответната генерация деца“ (Димитров, 2017, с. 23).

В психосоциално отношение развитийният период при децата между 6 и 7 години е определен от друг всепризнат учен, Ерик Ериксън, като постепенно преминаване от стадий „инициатива срещу вина“ (предучилищна възраст – 3 до 5–6 години) към стадий „трудолюбие срещу малоценност“ (училищна възраст – 6–7 години до пубертета). Чрез овладяването на основни знания и умения, които се ценят от учителите и обществото, децата постепенно имат възможност да градят все повече увереност и на база придобити в предходните етапи ключови умения да развиват качеството компетентност (Ериксън, 1996).

Добре е да се споменат и характерните специфики при децата на тази възраст, описани от руския изследовател Лев Виготски, а именно т.нар. загуба на детската непосредственост и свръхчувствителност към обкръжението през този период на развитие (Виготски, 2005).

2. Социо-емоционално развитие в периода на преход към училищна възраст

„Емоционалното развитие включва усложняващо се във времето взаимодействие между когнитивна, емоционална, физиологична и социокултурна система“ (Ханчева, 2019, с. 16). В процеса на изграждане на социо-емоционална основа като най-важни се смятат качеството на родителски грижи, формирането на привързаността, както и топлото и отзивчиво родителско-детско свързване. „Периодът до четиригодишна възраст се посочва като ключов по отношение на

развитието на нещо, което може да се нарече обща емоционалност и социална свързаност“ (Ханчева, 2019, с. 111).

Според един от най-известните изследователи в областта на емоциите, Карол Изард, опитът в младенческа възраст и периода на ранното детство обуславя социо-емоционалното развитие. От емоциите, които най-често изпитва или проявява детето, зависи успешната социализация и взаимодействието с обкръжаващите го хора (Изард, 2017).

В проучване сред 65 предимно бели деца на възраст 18 и 30 месеца Svetlova и екип откриват как ранното просоциално поведение се развива през втората година. Изследователите обръщат внимание, че едно и също поведение може да има различно значение в отделните периоди на детския растеж. Темата за помагането се променя през първите няколко години и включва помагане, което е инструктивно (основано на действие), емпатийно (основано на емоция) и алтруистично (изискващо от детето да даде нещо, което му принадлежи). Изглежда, че децата постепенно преминават от инструментална помощ към по-сложната способност да разбират и да действат според специфичните нужди на другите (Svetlova, Nichols, Brownell, 2010).

Усвояването и упражняването на социални умения се развива активно в предучилищна възраст и се случва най-често чрез общуването и играта сред връстниците в детската градина и училище. От друга страна, взаимоотношенията с родителите и учителите научават подрастващите на важни просоциални компетенции като споделяне, помагане, утешаване. В по-горните групи на детската градина способността за приемане на чуждата перспектива се засилва и бъдещите ученици постепенно започват все повече да проявяват емпатия, която служи като важен мотиватор за просоциалното и алтруистично поведение и като предиктор за благополучие. В емпирично изследване за оценка на емоционалната компетентност в предучилищна възраст Радостина Ширяев споменава, че на по-късен етап на развитие би могло да се очаква, че неразбирането и неразпознаването на емоциите в интеракциите с връстници може да бъде предпоставка за агресивно поведение (Ширяев, 2017).

2.1. Просоциално поведение

В психологическата литературата просоциалното поведение се определя като доброволни действия, целящи да облагодетелстват друг, и е свързано с психологическото благополучие, социалната адаптация и училищните постижения (Conte, Grazzani, Pepe, 2018a). Малките деца започват отрано да се ангажират с различни просоциални поведения като помагане, споделяне и утешаване. По този начин още от първите години от живота на детето се развива способността за разпознаване и разбиране на вътрешните състояния на другите. Просоциалното поведение играе централна роля в установяването и поддържането на социални взаимоотношения между връстници. Според Richard и колектив

малките деца, които откликват на емоционалните нужди на другите, споделят положителни афекти и реагират просоциално на чуждото страдание, е по-вероятно да управляват успешно взаимоотношенията с връстниците си (Richard et al., 2019).

Италианските учени Conte, Grazzani и Pepe предлагат дефиниция на просоциалното поведение като „многоизмерен конструкт, който обхваща помагане, споделяне и утешаване“ (Conte, Grazzani, Pepe, 2018a, с. 816). В използвания инструмент за пряко наблюдение на просоциално поведение на деца *Prosocial Behavior Observation Grid* авторският екип на Conte и колеги описва отделните видове поведение, което може децата да проявяват в контекста на детската градина. Така например поведението за оказване на помощ се разглежда като инструментално, когато детето помага на друго дете за постигане на определена цел (например да освободи крака си от въжето). Информиращата помощ може да се наблюдава, когато детето предоставя на връстника си необходимата информация или обяснява как да се извърши дадена дейност (например като показва на съученик, който се затруднява, как да се справи с дадена задача или да подреди пъзел). Поведението на споделяне включва доброволно отдаване на ценен ресурс на друго лице, когато детето дава материални неща като храна или играчка на връстник, който не разполага с този ресурс, а има нужда от него. Поведения на утешаване могат да се регистрират, когато действието има за цел да промени негативното вътрешно състояние на другото дете (напр. целуване на съученик, който плаче) или физическо утешаване, когато действието има за цел да успокои другото дете (напр. разтриване на гърба на кашлящо дете) (Conte, Grazzani, Pepe, 2018b).

По отношение на половите различия, отнасящи се до емоционалното разбиране при децата, се срещат смесени резултати. Някои изследвания показват, че момчетата постигат по-високи резултати от момчетата в уменията за познаване на емоциите, докато в други изследвания не са установени различия между половете (Conte, Grazzani, Pepe, 2018a). Подобни противоречиви констатации се появяват и по отношение на ролята на пола за просоциалното поведение. Някои проучвания не установяват различия между половете в просоциалното поведение, докато други показват, че момчетата проявяват повече просоциално поведение от момчетата в ранния предучилищен период (Conte, Grazzani, Pepe, 2018a).

3. Актуалност и значимост на проблематиката

Съвременните данни от проучвания относно ефектите от социо-емоционалното обучение на децата на територията на детските градини насърчават прилагането на ранни образователни програми, фокусирани върху емоционалното знание. Така например италианският екип на Veronica Ornaghi посвещават голяма част от своите изследователски търсения в посока на подкрепата

на просоциалното поведение между връстници с цел превенция на агресивно поведение (Ornaghi, 2016).

Според американската изследователка Denham социо-емоционалната компетентност може да служи като подкрепа и за училищната готовност. Тя споделя, че в последните няколко години се наблюдава разцвет на вниманието към тези области по време на ранното детство, което е от решаващо значение както за благополучието и психичното здраве, така и за ученето и училищния успех в дългосрочен план (Denham, 2006).

За съжаление все още са малко проучванията, които разглеждат приноса на разбирането на собствените емоции за социалното развитие в предучилищна възраст. В своя дисертационен труд, посветен на емоционалното разбиране при децата, канадската изследователка Lauren споменава факта, че липсват достатъчно инструменти за измерване, подходящи за деца в предучилищна възраст, което се явява пречка за по-нататъшни изследвания в тази област (Lauren, 2017).

3.1. Българският принос по темата за социо-емоционалното детско развитие

В българския контекст през последните години се повишава осведомеността относно значимостта на социо-емоционалната компетентност за подрастващите както сред научната общност, така и сред представителни организации на учители и родители.

Така например през 2022 г. се състоя научен форум в Нов български университет, организиран от Департамента за когнитивна наука и психология. На тази международна конференция на тема „Развитие на социални и емоционални умения в образованието и грижите в ранна детска възраст в Европа“ се даде гласност на актуалните научни изследвания в областта в Европа и страната. Представен бе и Европейският компедиум (Social and Emotional Development for Children aged 0 to 7 years old) със съставители Nadya Koltcheva и Vera Coelho. Този мащабен труд съдържа изключително ценна информация с обзор на различни практики и инициативи в европейските страни, посветени на социо-емоционалното развитие при децата до седемгодишна възраст (Koltcheva, Coelho, 2022).

Предвид доказаните ползи от социо-емоционалното инвестиране сред учениците в класната стая като разбиране и управляване на емоциите, поддържане на здрави взаимоотношения, формиране на умения за сътрудничество, проява на отговорност, емпатия и толерантност, все повече иновативни идеи и добри практики се споделят между учители в интернет платформи за преподаватели като *преподаваме.бг* (<https://prepodavame.bg>). Едновременно с това през последните години се провеждат и инициативи извън полето на научната общност като Пета национална конференция за социално-емоционално изучаване в

учебна среда и семейството, провеждани от частни организации, които акцентират на прякото приложение на социо-емоционалното изучаване чрез взаимодействието между учители, родители и деца.

Относно използването и адаптирането на инструменти за социо-емоционална оценка в български условия също се правят крачки. Така например младите изследователки Александрова-Тодорова и Маркова полагат първа стъпка към стандартизиране на две чуждестранни методики – АКТ (Affect Knowledge Test, Susanne Denham, 1986) и PSRA (Preschool Self-Regulation Assessment, Smith-Donald et al., 2007). Те представят пилотно изследване на територията на столична детска градина относно уменията за емоционална саморегулация, разпознаване и назоваване на емоции в предучилищна възраст. Авторките насочват вниманието и към факта, че „към момента в България се прилагат тестови методики за цялостното развитие на децата в отделни области: DP-3 Рейтинг скала за оценка на детското развитие (0–13 г.); Дортмундски скрининг тест на детското развитие (3–6 г.) – ревизирана версия (DESK 3-6 R); Скрининг тест за детско развитие Denver-II (0–6 г.), които включват скала за социално-емоционално развитие“ (Александрова-Тодорова, Маркова, 2022, с. 1102).

„Ранното откриване на проблеми в развитието с помощта на апробирана скринингова методика е предпоставка за навременна интервенция, активна подкрепа и успешна работа с децата. Това налага необходимостта от надежден инструментариум, който да отговаря на потребностите на съвременната практика в нашата страна“ (Атанасова-Трифенова и др., 2014, с. 2). С тези думи започва уводът към ръководството на друг актуален инструмент, обхващащ и социо-емоционалното развитие на децата в детската градина. Става въпрос за т.нар. Скрининг тест за тригодишни деца, който през последните десетина години служи като ориентир за специалистите, работещи с най-малките. Авторската методика е българска със съставители Мария Атанасова-Трифенова и колектив и дава ясни очертания за откриване на дефицити и трудности при децата от първите групи на детската градина. От лични наблюдения и употреба на Скрининг теста за тригодишни деца в практиката и споделен подобен опит на колеги специалисти именно социо-емоционалната и езиковата компетентност са двете сфери с най-често срещана липса на достатъчно развити умения сред малките деца.

„Във връзка с емоционалната компетентност специалистите в областта на психичното здраве често прилагат и картинни изображения на емоциите, които спомагат за разпознаването и назоваването им като първа стъпка в изграждането на добра саморегулация“ (Александрова-Тодорова, Маркова, 2022, с. 1102). Именно поднасянето на картинни стимули наред с игровия и преживелищния подход могат да бъдат ползвани в подкрепа на своєвременното откриване на социални и емоционални дефицити у децата. Така например отчетливо предим-

ство на Скрининг теста за тригодишни деца е съдържанието с богат илюстративен материал, което улеснява усвояването от първогрупниците.

Обогатяването на базираните на доказателства изследвания, ползването на подходящ инструментариум и създаването на превантивни програми, насочени към подкрепа на социо-емоционалното съзряване още на територията на детската градина, биха били полезен научен и практикоприложим ресурс за съвременната българска образователна действителност.

4. Емпирично изследване ¹

4.1. Цел и задачи на изследването

Представеното по-долу изследване си поставя две основни цели:

1. Оценка на просоциалната ориентация на децата на прага на първи клас чрез използване на българската версия на полупроективната методика „Довърши историята“ на Вероника Орнаги и колектив.

2. Проследяване на възрастови и полови различия в проявата на просоциална ориентация при децата между 5 и 7 години.

4.2. Извадка²

Представено е част от пилотно емпирично изследване в началото на учебната 2022/23 г., проведено индивидуално със 109 деца в гр. София (49 момчета, 60 момичета) на възраст между 5 и 7 години на територията на две детски градини и две училища. Периодът на изследване обхваща месеците октомври–ноември 2022 г. Учебните заведения, в които се е провело изследването, са съответно ДГ 28 и ДГ 188 и 84 ОУ и 132 СУ. В извадката са включени 109 деца от четвърта подготвителна група и първи клас. Спазени са всички етични изисквания за стартиране на изследването, като е взето съгласие на директорите на учебните заведения, както и родителско информирано съгласие за участие в изследването.

4.3. Използвани инструменти за изследването

Една от използваните методики е задачата за просоциална ориентация „Довърши историята“ (Ornaghi et al., 2015). Това е полупроективна методика, която е апробирана за първи път в България през 2021 г. от Мангалова и Ханчева. Методиката се състои от четири картинки с познати за децата сценарии, описващи различни ситуации (успокояване, разрешаване на конфликт, споделяне и

---

¹ Това изследване е част от дисертационен труд и е проведено с подкрепата на докторантска стипендия по програма „Сасакава“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

² Авторът изказва благодарност на всички деца, родители и учители, участвали в изследването, както и на директорите на ДГ 188 „Вяра, Надежда, Любов“, гр. София, ДГ 28 „Ян Бибиан“, гр. София, 84 ОУ „Васил Левски“, с. Герман, 132 СУ „Ваня Войнова“, гр. София за отзивчивото съдействие в процеса на провеждане на изследването.

оказване на помощ), като има версия за момиче и за момче. След представянето на всяка история детето е помолено да отговори на въпроса „Според теб как ще завърши тази история?“. Това дава интересен поглед върху индивидуалните прояви на просоциалната ориентация на децата между 5 и 7 г.

Процедурата на изследването включва индивидуално провеждане с всяко изследвано лице в обособен за процедурата кът на територията на детската градина или училище. Общата оценка по методиката „Довърши историята“ се изчислява като сборна сума от оценките на всяка от четирите истории. Отговорите на децата се анализират и се поставя оценка 0, 0,5 или 1 според критериите за анализ на методиката от двама оценители. Оценка 0 се приписва на отговори, които не показват разпознаване от главния герой (Лили/Жорко) на емоционалното състояние на другия, нито просоциални полезни действия или поведения. Същата оценка се поставя и на отговори, които показват антисоциално поведение. Оценка 0,5 се приписва на отговори, които показват от страна на главния герой признаване на емоционално състояние на другия, емпатийно отношение, но не и просоциално действие. В тази оценка попадат и отговори, в които главният герой се намесва, прави нещо, но не е задължително поведението да е насочено към подпомагане на другия или разрешаване на конфликт. Оценка 1 се поставя на отговори, които показват действие на главния герой от просоциален тип, насочено към облекчаване на страданието на другите или разрешаване на спор между двама.

4.4. Получени данни и анализ на резултатите

Общата оценка по методиката „Довърши историята“ е сумарна от четирите истории и е с общ бал 4. Получената средна стойност на общата оценка за цялата група е 2,42 (при максимум 4) със стандартно отклонение $SD = 1$. Анализът на надеждността на скалата показва коефициент на надеждност (алфа на Кронбах), равна на 0,723. Междуайтемните корелации варират между 0,281 и 0,546.

Таблица 1. Полово разпределение на резултатите според поредността на четирите истории на теста „Довърши историята“

Поредност на историята	Обща средна	Пол	Средна стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)
Първа история „Успокояване“	0,59	момичета	0,58	0,33
		момчета	0,60	0,35
Втора история „Разрешаване на конфликт“	0,54	момичета	0,51	0,34
		момчета	0,57	0,32
Трета история „Споделяне“	0,71	момичета	0,74	0,29
		момчета	0,66	0,31

Поредност на историята	Обща средна	Пол	Средна стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)
Четвърта история „Помагане“	0,59	момичета	0,61	0,38
		момчета	0,57	0,30
Общо	2,42	60 момичета	2,43	1,06
		49 момчета	2,41	0,93

Подобно на предишни данни за българска извадка (Мангалова, Ханчева, 2021), в пилотните резултати средните стойности на момичетата (2,43) са малко по-високи от тези на момчетата (2,41), но разликата не е статистически значима. Наблюдава се, че момчетата имат малко по-високи средни стойности при първата история, свързана с успокояване (0,60) и при втората, свързана с разрешаване на конфликти (0,57). При момичетата по-високи средни стойности има съответно в третата история (0,74), свързана със споделяне и история 4 (0,61), отнасяща се към просоциалната активност помагане. Прави впечатление, че двете групи имат най-високи средни стойности по история 3, отнасяща се до действието споделяне.

Получените данни по признак пол могат да се обвържат с други подобни резултати, например в цитираното по-горе изследване на Александрова и Тодорова, където по отношение на разпознаването и назоваването на емоции не се откриват статистически значими различия между момчета и момичета (Александрова-Тодорова, Маркова, 2022, с. 1107). Нашите резултати ни насочват и към съществуващите противоречиви тенденции в научната литература по отношение на половите различия, отнасящи се до просоциалното поведение на децата, разгледани от Conte и екип (Conte, Grazzani, Pepe, 2018a).

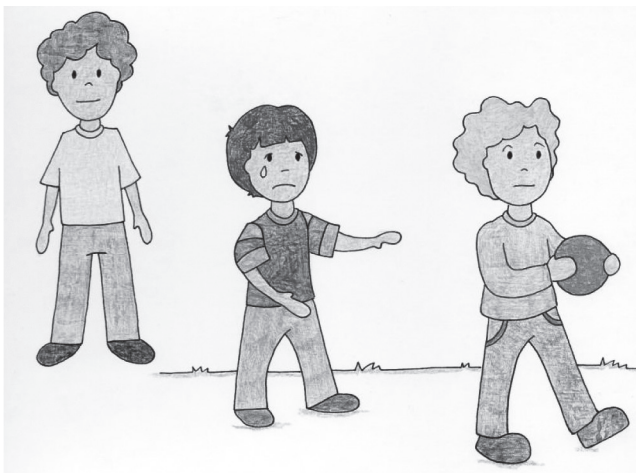
Ангажирайки се с тази проблематика, би било добре да се вземе предвид, че свързани с пола различия могат да бъдат в основата на културните очаквания и практиките на родители и учители. Както споменават Conte и колеktiv, половите стереотипи определят момичетата като грижовни, отзивчиви и услужливи, докато момчетата се очаква да бъдат по-независими и ориентирани към целите. Възпитатели на децата могат да насърчават поведение, което съответства на тези стереотипни роли, като по този начин социализират момчетата и момичетата по различни начини (Conte, Grazzani, Pepe, 2018a).

Таблица 2. Възрастово разпределение на резултатите от теста „Довърши историята“

Възраст	5-годишни	6-годишни	7-годишни	Общо
Бр. ИЛ	15	64	30	109
Средна стойност	2,13	2,53	2,35	2,42
Ст. откл.	1,12	1,01	0,91	1

Във възрастовото разпределение общият бал за цялата извадка е 2,42 (при максимум 4) и стандартно отклонение $SD = 1$. По отношение на възрастовите характеристики също не се откриват статистически значими различия. Прави впечатление, че най-високи средни резултати дават шестгодишните деца, които са и най-многобройни като извадка с 2,53 бал. Очаквано, във възрастов план при петгодишните общият бал е най-нисък, съответно 2,13, а при седемгодишните средният бал е 2,35, но трябва да се има предвид, че тук и броят на децата на седем години е два пъти по-малък от този на шестгодишните. Най-високи средни резултати и за трите възрастови групи имат на история 3 „Споделяне“ – $M = 0,71$. Предполагаме, че това може да се дължи на факта, че 65 ИЛ, или близо 2/3 от изследваните деца, имат сиблинги в семейството и споделянето вероятно е ценност, която се насърчава в семейната система.

Трета история „Споделяне“

„Жорко е на двора в детската градина/училище с другарчетата си. Жорко вижда, че Ангел е взел топката на Дидо и Дидо започва да плаче. Според теб как ще завърши тази история?“

Истории първа и четвърта, представящи умения като успокояване и помагане, имат сходни средни стойности $M = 0,59$ (таблица 3). Най-ниски средни стойности при децата общо за трите групи се наблюдават при история 2 „Разрешаване на конфликт“, $M = 0,54$. Това вероятно се дължи на факта, че подобни умения за разрешаване на конфликти в динамиката на социалната група са по-рядко упражнявани както у дома, така и в образователните институции. Предполагаме, че това наблюдение би могло да се отнесе като вероятна причина за повишената агресия и тормоз сред връстниците и недостатъчните

капацитет и познания за саморегулация на децата, които се наблюдават все повече в рамките на образователната система. Би било полезно да се обърне внимание на този факт и да се помисли за алтернативи в превантивен план, целящи запознаване на децата с конструктивни умения за справяне с конфликтни ситуации.

Таблица 3. Възрастово разпределение по отделните истории на теста „Довърши историята“

Възраст		История 1 „Успокоение“	История 2 „Разрешаване на конфликт“	История 3 „Споделяне“	История 4 „Помагане“
5-годишни	Средна	0,46	0,53	0,60	0,53
	Бр. ИЛ	15	15	15	15
	Ст. откл	0,39	0,39	0,28	0,39
6-годишни	Средна	0,60	0,58	0,71	0,62
	Бр. ИЛ	64	64	64	64
	Ст. откл	0,33	0,36	0,31	0,34
7-годишни	Средна	0,63	0,45	0,75	0,56
	Бр. ИЛ	30	30	30	30
	Ст. откл.	0,34	0,30	0,28	0,34
Общо	Средна	0,59	0,54	0,71	0,59
	Бр. ИЛ	109	109	109	109
	Ст. откл	0,34	0,35	0,30	0,35

В пилотното изследване при разглеждане на отделни индивидуални детски отговори прави впечатление, че има шестгодишни деца, които получават максимален бал за четирите истории, както и други деца на същата възраст, които много трудно се справят с поставената задача. Можем да предположим, че в ежедневен план неразбирането на емоцията на другите вероятно води до социално неадекватно действие. По-долу в таблица 4 сме извели примери на различни отговори от извадката на шестгодишните изследвани деца, оценени според заложените критерии относно история 1:

Таблица 4. Възрастово и полово разпределение по заложените оценяващи критерии на отговори към история 1 на отделни участници в пилотното изследване

Момиче (1 точка)	Момче (1 точка)	Момиче (0,5 точки)	Момче (0,5 точки)	Момиче (0 точки)	Момче (0 точки)
„Лили ще попита Мими какво е станало. После ще извика госпожата и ще ѝ сложат лепенка“ (ИЛ 84, Р., 6 г.)	„Като му помогне, Жорко ще залепи лепенка, а Сашко ще благодари, че му е помогнал“ (ИЛ 89, А., 6 г.)	„Лили може да помогне на Мими“ (ИЛ 95, Д., 6 г.)	„Ще му помогне“ (ИЛ 57, М., 6 г.)	„Лошо“ (ИЛ 31, Е., 6 г.)	„Ще плаче“ (ИЛ 58, Й., 6 г.)

5. Дискусия и препоръки

По време на провеждане на самото изследване направи впечатление, че използваната методика „Довърши историята“ е добре приета от изследваните лица. Повечето деца лесно разпознават предложените картинни сценарии и могат да създадат своя автентична интерпретация. Това наблюдение дава основание да смятаме, че подобен подход може да се разглежда като полезен инструмент, чието практическо приложение да предостави възможности за по-лесно оценяване на деца в тази възраст.

Получените данни разкриват дискуссионни питання в посока значимостта на просоциалното поведение в ежедневно взаимодействие и общуване между децата в подготвителна група и първи клас. Поставя се въпросът доколко децата в прехода към първи клас са способни да разчитат и интерпретират чувствата и потребностите на връстниците около себе си.

Относно предвидените бъдещи изследователски търсения и заложената концепция на цялостния дисертационен труд, към който е част представеното пилотно изследване на просоциалната ориентация при децата, се включват допълнителни измервания с различни инструменти. Към тях спадат Тест за разчитане на емоционалното състояние по очите на Барън – Коен (българска адаптация: Ханчева, Рачев, 2018), както и попълване на родителски и учителски въпросници относно емоционалната регулация при децата. В допълнение към цялостното изследване се предвижда провеждане на групова интервенция с експериментална група от същата извадка деца. Тя включва осем последователни сесии, разпределени в рамките на учебната година, с авторска програ-

ма със социо-емоционално съдържание „Домът на моите емоции“. В края на втория учебен срок се планува повторно замерване на същите деца, съответно разделени в експериментална и контролна група. Дали ще се отчете разлика в стойностите при децата в експерименталната група след провеждането на предвидената интервенция и какви са актуалните възможности за развитието на социо-емоционалните умения на територията на образователните институции, тези въпроси предстоят да бъдат проучени.

Заключение

„Основните тенденции в теориите за емоционалната интелигентност са да се използва подходът за екологичните системи на Bronfenbrenner при тяхното прилагане – поставяне едновременно на фокус върху развитието на емоционалната интелигентност на децата и възрастните, както и подобряване на учебния климат в училищата“ (Радославова, 2019, с. 5). Според актуалната информация за българския контекст по отношение на социо-емоционалното развитие при децата в България има много какво да се направи за подрастващите от всички възрасти. Тези умения дори не са признати като ключови компетентности от заинтересованите страни в областта на образователната политиката. Като лайтмотив на състоялата се международна конференция „Развитие на социални и емоционални умения в образованието и грижите в ранна детска възраст в Европа“ през 2022 г. в Нов български университет се открил липсата на систематично интегриране на развитието на тези компетентности на национално ниво, в различните образователните равнища, в програмите на специалистите, работещи с деца, както и по отношение на самата диагностика (Koltcheva, Coelho, 2022).

Съчетаването на подходящи интервенции за социо-емоционална компетентност на територията на детската градина и училището в комбинация с подкрепата на семейната среда би допринесло за развитието на социо-емоционалната грамотност при подрастващите. Предвид оскъдните данни от изследвания в български контекст е от изключителна важност да се събере актуална, базирана на доказателства информация за това какво се случва със социо-емоционалните умения при децата в начална училищна възраст. Именно в срещата между науката и практиката на територията на детската градина и началното училище би могло да се случи въвеждането на иновативни за нашата страна програми за социално-емоционално учене (SEL) и методи за диагностика. Тази среща би насърчила всички възрастни, ангажирани с образователната сфера – а именно учители, родители и специалисти, да разбират и практикуват свободно инвестиране в изграждането на „фини умения“ с цел по-лесна адаптация на децата към предизвикателствата на училището и повишаване на т.нар. емоционалната интелигентност.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Александрова-Тодорова, Ц., Маркова, Н.** (2022). Пилотно изследване на емоционалната интелигентност в предучилищна възраст. – В: Сборник научни доклади от юбилейна международна научна конференция по случай 50 години от създаването на специалност „Психология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 1–3 юни 2022, София, 1099–1109.
- [Aleksandrova-Todorova, C., Markova, N. (2022). Pilotno izsledvane na emocionalnata inteligentnost v preduchilishtna vuzrast. – V: Sbornik nauchni dokladi ot jubilejna mejdunarodna konferencia po sluchai 50-godini ot suzdavaneto na specialnost „Psihologia“ v Sofijski universitet „Sv.Kliment Ohridski“ 1–3 juni 2022, Sofia, 1099–1109.]
- Атанасова-Трифанова, М., Атанасов, Д. Пенева, Л., Андонова, Е., Мутафчиева, М., Колчева, Н.** (2014). Скрининг тест за тригодишни деца (ръководство). София: Булвест Принт. Достъпно на https://www.iphs.eu/n/images/knigi_snimki/Screening_test.pdf [онлайн] (посетен на 20.04.2024 г.).
- [Atanasova-Trifonova, M., Atanasov, D., Peneva, L., Andonova, E., Mutafchieva, M., Koltcheva, N. (2014). Skrininig test za trigodishni deca (rukovodstvo). Sofia: Bulvest Print, [onlayn] (poseten na 20.04.2024 g.). Dostapen na https://www.iphs.eu/n/images/knigi_snimki/Screening_test.pdf]
- Виготски, Л.** (2005). *Избрани психологически произведения*. София: ПСИДО ЕООД.
- [Vigotski, L. (2005). Izbrani psihologicheski proizvedenia. Sofia: PSIDO EOOD.]
- Димитров, И.** (2017). Какво подлежи на развитие в теорията на Жан Пиаже и какви са неговите фактори, механизми и критерии за периодизиране. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Психология, 107, 5–23.
- [Dimitrov, I. (2017). Kakvo podleji na razvitie v teoriata na Jan Pijae I kakvi sa negovite faktori, mehanizmi i kriterii za periodizirane. Godishnik na Sofijski universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Psihologia, 107, 5–23.]
- Ериксън, Е.** (1996). *Идентичност, младост и криза*. София: Наука и изкуство.
- [Eriksun, E. (1996) Identichnost, mladost i kriza. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Изард, К.** (2017). *Психология на емоциите*. София: ИК „Здраве и щастие“.
- [Izzard, K. (2017). Psihologia na emociiite. Sofia: IK „Zdrave I shtastie“.]
- Мангалова, А., Ханчева, К.** (2021). Емпатия и просоциално разбиране при деца в детската градина, *Българско списание по психология*. Доклади от Международен IX конгрес по психология, секция „Психология на развитието“, год. 4, бр. 2, 16–25.
- [Mangalova, A., Hancheva, K. (2021). Empatia I prosocialno razbiranepri deca v detskata gradina, *Bulgarsko spisanie po psihologia*. Dokladi ot mejdunaroden IX kogres po psihologia, sekcia „Psihologia na razvitieto“, god. 4, br. 2, 16–25.]
- Радославова, Л.** (2019). *Развитие на емоционалната интелигентност чрез процеса на обучение в начална училищна възраст* [онлайн] (посетен на 17.04.2024 г.). Достъпен на https://www.researchgate.net/publication/350116766_RAZVITIE_NA_EMOCIONALNATA_INTELIGENTNOST_CREZ_PROCEST_NA_OBUCENIE_V_NACALNA_UCILISNA_VZRAST
- [Radoslavova, L. (2019). Razvitie na emocionalnata inteligentnost chrez procesut na obuchenie v nachalna uchilishtna vuzrast. [onlayn] (poseten na 17.04.2024 g.) Dostapen na https://www.researchgate.net/publication/350116766_RAZVITIE_NA_EMOCIONALNATA_INTELIGENTNOST_CREZ_PROCEST_NA_OBUCENIE_V_NACALNA_UCILISNA_VZRAST

- Ханчева, К.** (2019). *Ментализация и ранни етапи на социо-емоционално развитие*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- [Hancheva, K. (2019). *Mentalizaciq i ranni etapi na socio-emocionalno razvitie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Христова, С.** (2023). *СЕУ игри за управление на класната стая* [онлайн] (посетен на 20.04.2024 г.). Достъпен на <https://prepodavame.bg/seu-igri-za-upravljenie-na-klasnata-staya/>
- [Hristova, S., (2023). *SEU igri za upravljenie na klasnata staja* [onlayn] (poseten na 20.04.2024 g.) Dostapen na <https://prepodavame.bg/seu-igri-za-upravljenie-na-klasnata-staya/>]
- Ширяев, Р.** (2017). Емпирично изследване за оценка на емоционалната компетентност в предучилищна възраст. – В: Сборник научни доклади от Национален конгрес по психология. София, 424–432.
- [Shiriaev, R. (2017). *Empirichno izsledvane za ocenka na emocionalnata kompetentnost v preduchilishtna vuzrast*. V: Sbornik nauchni dokladi ot Nacionalen kongres po psihologia. Sofia, 424–432.]
- Conte, E., Grazzani, I., Pepe, A.** (2018a). Social Cognition, Language, and Prosocial Behaviors: A Multitrait Mixed-Methods Study in Early Childhood, *Early Education and Development*, vol. 29, no. 6, 814–830.
- Conte, E., Grazzani, I., Pepe, A.** (2018b). Prosocial Behavior Observation Grid, *DISUF*, Università degli Studi di Milano – Bicocca 2018.
- Denham, S.** (2006). Social-Emotional Competence as Support for School Readiness: What Is It and How Do We Assess It? *Early Education and Development*, 17:1, 57–89, (accessed 03.01.2024). Available from <https://doi.org/10.1207/s15566935eed1701>
- Laurent, G.** (2017). *La compréhension de ses propres émotions et celles d'autrui chez les enfants d'âge préscolaire*. Québec: thèse, Doctorat en psychologie, profil recherche et intervention, Université Laval.
- Koltcheva, N., Coelho, V.** (2022). *Social and Emotional Development for Children aged 0 to 7 years old: European Countries Overviews Compendium*. EU-SELF Project.
- Ornaghi, V., Brazzelli, E., Grazzani, I., Agliati, A., Lucarelli, M.** (2017). Does Training Toddlers in Emotion Knowledge Lead to Changes in Their Prosocial and Aggressive Behavior Toward Peers at Nursery? *Early Education and Development*, vol. 28, no. 4, 396–414.
- Richard, S., Gay, P., Clerc-Georgy, A., Gentaz, E.** (2019). Évaluation d'un entraînement basé sur le jeu de faire semblant destiné à favoriser le développement des compétences socioémotionnelles chez les enfants de cinq ans : étude exploratoire. *L'année psychologique/ Topics in Cognitive Psychology*, no. 119, 291–332 (accessed 04.01.2024). DOI: 0.3917/anpsy1.193.0291.
- Svetlova, M., Nichols, R., Brownell, C.** (2010) Toddlers' prosocial behavior: from instrumental to empathic to altruistic helping, *Child Development*, 81:6, 1637–1640 (accessed 02.01.2024). DOI: 10.1111/j.1467-8624.2010.01512.x.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ
„3.3. ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“

ДОБРОТО УПРАВЛЕНИЕ ПРЕЗ ФОКУСА НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ДЪРЖАВА–ИКОНОМИЧЕСКИ СЕКТОР–ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО И В РАКУРСА НА АНАЛИЗ НА ПОЛИТИКИ

Кремена Лазарова Николова

Анотация. Целта на статията е да се представят две от възможните перспективи за анализ на доброто управление – като концепция за симбиозата между политическата власт, икономическия сектор и гражданското общество и като резултат от процеса на създаване и провеждане на конкретни политики (анализ на политики). Двата изследователски фокуса се пресичат и не следва да се разглеждат изолирано един от друг, тъй като споделят общи характеристики от позицията, на които същите са анализирани. Предмет на изследване е доброто управление, оценено като функция на оптималното състояние на взаимобвързаност между държавата, пазара и обществото, в която всеки един от елементите може да осъществява функциите си качествено и ефективно и да упражнява правата и задълженията си без ограничения и без вредна намеса на някой от тях във функционирането на другите. На проучване е подложен и анализът на политики, който също предполага баланс между държавата, бизнеса и обществото и по този начин дава принос за доброто управление във връзка с формиране и изпълнение на ефективни публични политики, предложени от извършването на обстоен анализ. Поставен е изследователски акцент върху политическото съдържание на доброто управление от стратегическа гледна точка, както и върху неговата ефективност и ефикасност от оперативното и тактическото равнище на управление. За постигане на гореизложеното са избрани и използваните методи на изследване – кабинетно проучване и анализ на съдържанието.

Ключови думи: добро управление, взаимодействие, анализ на политики, конкретни политики

GOOD GOVERNANCE THROUGH THE FOCUS OF STATE–ECONOMIC SECTOR–CIVIL SOCIETY INTERACTION AND IN THE PERSPECTIVE OF POLICY ANALYSIS

Kremena Lazarova Nikolova

Abstract. The purpose of the article is to present two possible perspectives on good governance analysis – as a concept of the symbiosis between political power, the economic sector and civil society and as a result of the process of creating and implementing specific policies (policy analysis). The two research focuses intersect and should not be considered

in isolation from each other, as they share common characteristics from the position on which they are analysed. The subject of the study is good governance, assessed as a function of the optimal state of interdependence between the state, the market and society, in which each of the elements can perform its functions qualitatively and effectively and exercise its rights and duties without restrictions and without harmful interference of any of them in the functioning of the others. Policy analysis, which also implies a balance between the state, business and society and thus contributes to good governance, in relation to the formulation and implementation of effective public policies preceded by thorough analysis, is also subject to research. Research emphasis is placed on the political content of good governance from a strategic perspective, as well as on its effectiveness and efficiency from the operational and tactical levels of governance. In order to achieve the above, the research methods used were chosen – desk research and content analysis.

Keywords: good governance, interaction, policy analysis, specific policies

Увод

Разбиранията за добро управление (Good Governance) водят началото си от 80-те години на XX век, като и до днес неговото смислово съдържание не е оформено като ясна и категорична дефиниция. Нерядко използването на определението „добро“ (или „лошо“) насочва към фриволност в интерпретацията на смисъла му и внася субективизъм в тълкуването, когато се анализира от неспециалисти и извън политическата, икономическата и юридическата сфера на обществения живот. Нещо повече, върху него всеки има право да прилага аналитичните си умения, пречупвайки ги през призмата на собствените си морални ценности и разбирания за добро и лошо, отнасяйки ги към най-различни аспекти от социалната действителност.

Независимо от горното, доброто управление отбелязва своята принадлежност към политическите, икономическите и юридическите науки. В смислово и концептуално отношение при възприемането му се разграничават няколко гледни точки. Икономическата школа извежда на преден план елемента ефективност, заложен в основата на доброто управление – постигнатите резултати от социална, икономическа, политическа гледна точка, и акцентира върху държавно управление, чийто потенциал гарантира безпрепятствено функциониране на пазара. Юридическата школа приоритизира законосъобразността и спазването на човешките права в управлението и подчинява доброто управление на върховенството на закона. Не на последно място, понятието *добро управление* е изпълнено с политически заряд, обвързвайки го с демокрацията, демократичната стабилност и устойчивото развитие.

В настоящото изследване са обособени само два от различните съществуващи подхода за анализиране на доброто управление, всеки от които служи като самостоятелна отправна точка и допринася за утвърждаването на единна дефиниция. Те далеч не изчерпват всички възможни перспективи, но поставят собствен изследователски фокус върху оценяването на доброто управление и

представяват опит за систематизиране на академични виждания и възможност за допълване на профила на това многолико понятие.

Доброто управление през фокуса на взаимодействието държава–икономически сектор–гражданско общество

Изходна позиция за разбирането за доброто управление представлява концепцията за *симбиозата между политическата власт, икономическия сектор и гражданското общество и оптималното равновесие между тях*. Допирната точка между правителството, икономическия и гражданския сектор и умелият баланс между трите може да се разглежда като критерий за добро управление (Танев, 2007, с. 29–52). Основна характеристика на доброто управление е антимонополната му същност (пак там). Всяка прекомерна власт нарушава баланса в „триъгълника“ и установява монопол над другите два. Добро е това управление, което не позволява упражняване на господство и злоупотреба – на политическата власт с пазарните отношения, на държавата с обществения интерес, на икономически субекти с гражданския сектор. Доброто управление не следва да създава вредни зависимости между трите елемента. Взаимодействието между тях трябва да съществува в оптимален баланс, който да поддържа здравословно ниво на зависимост и корелация, доколкото същото единствено по този начин може да гарантира доброто управление. Определянето на нивото, до което зависимостта е здравословна, е до голяма степен заредено с абстрактност и субективизъм, но може да се обвърже с онова състояние на взаимнообвързаност между държавата, пазара и обществото, в което всеки един от компонентите може да осъществява функциите си качествено и ефективно, балансирайки с тези на другите участници, да упражнява правата и задълженията си без ограничения, без да е налице вредна намеса на някой от тях във функционирането на другите или прекаляване в посока на установяване на монопол. В този смисъл да не е застрашена законността в държавата в полза на бизнес интереси, на риск да не е подложено общественото добруване в името на постигането на икономически растеж, гражданският активизъм да не е за сметка на правовия ред в държавата.

„Пазарът (икономиката), йерархията (държавата) и общността (гражданското общество) са конкуриращи се, но взаимно зависими субекти, основани на човешката воля и избор, чиито граници невинаги са очаквани, тъй като те са мрежи с различна степен на гъвкавост и промяна“ (Özler, Aktan, 2009, с. 226). „Основната теза на съвременния принцип на доброто управление е, че стабилният просперитет може да се гарантира само чрез укрепване на органичната връзка между свободната пазарна икономика, държавата и гражданското общество“ (Петров, Танев, 2018, с. 130). В основата на доброто управление стои антимонополното равновесие в провежданите пазарни, полити-

чески и социално ориентирани политики. „Добре произвеждащата икономика и добре функциониращото правителство поддържат здравето на гражданското общество; добре функциониращото правителство и крепкото гражданско общество ще създадат устрем на икономическото развитие; силната и ефикасна икономика и добре организираното гражданско общество ще допринесат за ефикасното управление“ (Archer, 1994, цит. по Петров, Танев, 2018, с. 130). Политиките обединяват трите сфери – публична, частна и обществена, и регулират отношенията между държавните институции, икономическите и социалните актьори, като тези отношения се намесват и в цикъла на публичните политики. В контекста на анализа на публичните политики политиките са ориентирани към решаване проблемите на конкретни обществени групи, независимо дали те заемат място в определена властова структура в обществото. В тази връзка се говори за осъществяване на публичен, а не политически интерес, доколкото в „публичната сфера проблемите, целите, критериите за оценка и т.н. са публични“ (Петров, Танев, 2018, с. 135).

Неправилно е едностранчивото възприемане на доброто управление, а прокарването на връзки между държавата, пазара и гражданите е необходимост, осигуряваща по-стабилно развитие. Наложените по линия на международни организации като Световната банка, Международния валутен фонд и Организацията за икономическо сътрудничество и развитие принципи на управление, базирани предимно на свободния пазар и конкуренцията, икономическия растеж и др., получават качествено нова преориентация в посока на подкрепа на икономическите отношения с политически мерки. „Разбирането за доброто управление все още най-често имплицитно се основава върху сравнението между неефективни икономики, съчетани с недемократични политически институции, от една страна, с жизнеспособни икономики, кореспондиращи на демократични политически системи, от друга“ (Танев, 2011, с. 86). Това по категоричен начин отъждествява управлението с политиката и икономическата стабилност. С навлизането на организации като ЮНЕСКО, Организацията на обединените нации и др. място в концепцията за добро управление намират и фактори като гражданско общество и неправителствени организации, които придават по-социална насоченост на визията за добро управление.

От гледна точка на *оперативно-тактическото управление* доброто управление е това, което „има за свое основно предназначение създаването, поддържането и развитието на организацията като интегрален ресурс“, опосредстващ процеса на използване на ресурси за справяне с обкръжаващата среда, за да функционира общественият механизъм – т.е. „да създава ред“ (Ставрев, 1999, цит. по Танев, 2011, с. 80). От *стратегическа гледна точка* за доброто управление следва да се разсъждава като за *управление, свързано с политическите отношения*. В контекста на последното „политизацията на понятието е неизбежна“ (пак там), но „политическото му съдържание трябва да се държи в оптимални граници“ (пак там, с. 85). Доброто управление е управление, основано на

демократичността и на политиката на съгласие – по отношение на различните позиции, търсещи пресечна точка, по отношение на необходимостта от диалог и от участието на субекти, които да го провокират в процеса на решаване на обществени проблеми. Подчертано политическият характер на понятието намира израз във виждането, че доброто управление трябва да осигурява спазването на човешките права, демократична стабилност и устойчиво развитие.

Икономическата наука служи като отправна точка за разбиране на понятието „добро управление“, базирайки се на неговата *ефективност и ефикасност*. Танев отнася това измерение на доброто управление към оперативното и тактическото равнище на управление. Отделно от последното, управлението се свързва и с развитие на свободната конкуренция и пазара, подпомагане на икономическия растеж и икономическа стабилност – „за да квалифицира едно държавно управление като добро, класическата икономическа школа например би акцентирала върху това доколко то спомага за гладкото функциониране на свободния от вмешателства пазар“ (пак там, с. 79).

На доброто управление се гледа и като на справедливо и *насърчваващо гражданското участие в процеса на вземане на решения*, което се окачествява като характеристика на стратегическото мислене (пак там). Справедливостта като израз на доброто управление намира приложение в отношението на управляващите към гражданите, равнопоставянето на уязвимите членове на обществото с другите социални групи, балансиране на интересите в обществото.

Доброто управление следва да представлява симбиоза от моделите за обозримото бъдеще, създадени от тактическото и стратегическото управление (Танев, 2018, с. 45 и сл.). Двата модела на управление са насочени към обозримото бъдеще с поставени крайни цели, като се различават по източниците, от които произхождат, и по характера на крайните цели. Тактическото управление създава модел на обозримото бъдеще, който произтича и тръгва от миналото и от настоящето. Този модел е ситуационно реактивен, не включва дългосрочни цели и създава прогноза за обозримото бъдеще. От своя страна началната позиция на стратегическото управление е далечното бъдеще, създава сценарен модел на обозримото бъдеще и обхваща по-далечна перспектива за явленията. В сравнение с тактическото стратегическото управление не отбелязва съществуването на фактори със ситуационен характер, които влияят върху формулирането на крайните цели и покрива дългосрочен хоризонт въз основа на вижданията за последващи действия. В този смисъл могат да бъдат обобщени аспектите от оперативната, тактическата и стратегическата сфера, чието системно прилагане придава на доброто управление относителна определеност и завършеност: техническа и управленска компетентност; организационен капацитет; надеждност и законосъобразност; отговорност; прозрачност и откритост; справедливост, демократичност и участие.

В смисъла на изложеното се отбелязва необходимост от обособяването на нов подход за дефинирането на доброто управление, „считаващ в системен

модел политическите и икономическите аргументи при вземането на управленски решения“ (Танев, 2011, с. 106 и сл.), който „не само, че забелязва и може да се справи с единството на социални, икономически и политически измерения на социалния проблем, който трябва да се реши, но и много по-ясно вижда как те могат позитивно да си взаимодействат и взаимно да се допълват“ (пак там). Този подход е изведен на основата на функциите и спецификите на държавната власт, икономическия пазар и гражданското общество, синтезирани до степента, в която взаимно преодоляват недостатъците си и увеличават ефективността на управлението. В тази връзка „колкото и да е бил доминиращ всеки един от тези три в даден момент и/или за даден набор от участници, почти всеки би признал, че съвременните общества/политики/икономики могат да бъдат анализирани само като комбинация от тях“ (Streeck, Schmitter, 1985). При съществуващите предимства на трите сектора нито един от тях не може изолирано от другите да упражнява такава степен на влияние, което самостоятелно да доведе до постигането на добро управление. Трябва да се признае също и че въпреки наличието на немалко доказани неуспехи, нито един от секторите не проявява индиферентност и безучастност към доброто управление. Провалите на всеки от тях, свързвани предимно с установяването на монополи, биват взаимно компенсирани с предимствата на другите и по този начин уравновесяват отрицателните с положителните резултати от тяхното функциониране и упражнявайки смесено въздействие, допринасят за доброто управление.

В подкрепа на изложеното триединство като критерий за добро управление следва да се спомене и терминът „хуманно управление“ (Mahbub ul Haq, 1999, с. 28). Хуманното управление инкорпорира в управлението трите елемента – държава, икономически и граждански сектор. Включва процеси, които подкрепят създаването на отзивчива, отговорна политика и политика на участие, които се отъждествяват с добро политическо управление. Същата, вградена в конкурентна, недискриминационна и справедлива икономика, се идентифицира с добро икономическо управление. Това изисква ресурсите – принос на хората, да бъдат впрегнати да служат на собствените им основни човешки потребности, което от своя страна да разшири възможностите, отворени за тях. На хората трябва да бъде дадена възможността за самоорганизиране, което се обозначава като добро гражданско управление. „Ограничени заедно с такива принципи като *собственост*, *приличие* и *отговорност*, компонентите на хуманното управление са неразривно свързани (Mahbub ul Haq, 1999, цит. по Weiss, 2000, с. 805).

Управлението на национално ниво имплицитно се свързва с правителството, което го прилага – *Доброто* (т.е. отговорно, ефективно, законосъобразно, представително и прозрачно) правителство обикновено води до добро управление, докато *лошото* управление е тясно свързано с видимо лошо правителство“ (Weiss, 2000, с. 808). Weiss прави задълбочен анализ и паралел между понятията „управление“, „добро управление“ и „глобално управление“, прос-

ледявайки тяхното възникване и развитие от 80-те и 90-те години на ХХ век. Подчертава важността на идеите, които именно са генераторът, довел до преориентация на приоритетите в мисленето и политиките, изпълнявани от зараждането на идеята за добро управление до наши дни. Конкретно разглежда съществуващите разбирания, като проследява прехода в развитието на дебата за добро управление от идеята за постигане на икономическо и социално развитие и растеж до тезата за създаване на публични политики, които в най-висока степен насърчават демокрацията, човешките права, основните свободи и проучват възможности за по-активно включване на недържавни участници. Weiss поставя фокус върху необходимостта от създаването на правила за вземане на решения, на чиято основа се предприемат действия в защита на обществен интерес, а не в негов ущърб. Властта на правителствените органи трябва да бъде балансирана чрез икономическия пазар, а разширяването на пазара да се овладее чрез подходящи държавни регулации, които да разпространят ползите от него. От друга страна, политиките ще произведат по-добър обществен ефект чрез приноса не само на държавата, но и на неправителствените институции. С други думи, управлението се отнася до „формирането и управлението на официалните и неформални правила, които регулират публичната сфера, арената, на която държавата, както и икономическите и обществените субекти си взаимодействат, за да вземат решения“ (Hyden et al., 2004, с. 265). Аргументира се виждането, че управлението не трябва да се възприема като резултат от изолирани действия на държавата от мерките, предприемани от икономическия пазар и гражданското съсловие в полза на обществен интерес, а като следствие от процеса на компенсация на недостатъците на единия сектор с механизмите на влияние и контрол на другите два. „Доброто управление е система от ценности, политики и институции, чрез която едно общество управлява своите икономически, политически и социални дела чрез взаимодействие вътре и между държавата, гражданското общество и частния сектор. То функционира на всяко ниво на човешката дейност“ (Potucek, 2006, с. 396).

Държава и граждански сектор

В дебата за доброто управление се включва и Борислав Цеков (2009), който обобщава „тенденцията в определенията на добро управление, дадени от Световната банка, Европейската банка за възстановяване и развитие и Резолюцията за правата на човека, демокрацията и развитието от 28.11.1991 г. на ЕО“, като посочва, че „икономиката върви в единство с политиката и гражданския сектор и цялата тази комбинация представлява „доброто управление“. Цеков акцентира върху правата на човека и тяхната взаимнообвързаност с държавната политика и доброто управление, като насочва, че „ако гражданските и политическите права отговарят на въпроса какво се гарантира на индивида във функционирането на системата, то правото на добро управление отговаря на въпроса как това може да се постигне“ (пак там).

Аналогично на Weiss, който анализира реципрочните отношения между управлението и правителството, Гиньо Ганев поставя виждането за връзката между управлението и съответстващото на него ниво на администрацията като компетентности и обслужване и констатира, че „не може да има добро управление в държавата, а администрацията да е лоша, както и обратното – администрацията да е добра като поведение, а управлението да е незадоволително и да предизвиква критики“ (Ганев, 2007, с. 16–17). В този смисъл Ганев посочва *администрацията и равнището на административно обслужване като критерий за добро управление*. Отделно от последното, излага, че доброто управление и добрата администрация са основни граждански права и поставя знак за еквивалентност между правото на добро управление и на добра администрация – „Правото на добро управление и на добра администрация е израз на принципа на народния суверенитет“ (пак там, с. 17). В основата на разглежданото разбиране стоят гражданите и доверието им в публичните институции – „от поведението на администрацията в най-голяма степен зависи усилието да се съкращава разстоянието между управлението и обществото...“ (пак там). Идеята за доброто управление трябва да стане по-достъпна на хората, да бъде по-близка до тях и разбиранията им, за да може те да упражняват своето „право на правата“ (Ганев, 2007, с. 35). В ракурса на изложената теза за еквивалентност може да бъде изтъкнато, че гражданите имат правото да отправят изисквания към администрацията и в този смисъл да претендират за добро управление чрез качество и ефективност при администрирането на публичните услуги от страна на институциите, които прилагат публичните политики. В този контекст гражданите задължават институциите към добро управление и когато е постигнато, същото в определена степен може да се оценява като закономерен отговор на отправените очаквания на обществото. Доброто управление е и заслуга на гражданската високостепенност към качествено административно обслужване, а това подчертава за пореден път значимия принос на гражданския сектор за осъществяването на добро управление. От своя страна обществените очаквания за добро управление следва да представляват основателен аргумент за администрацията непрекъснато да повишава своя капацитет, за да подобрява качеството на управлението. По този начин *административният капацитет се превръща в критерий за добро управление*.

Morten Wøas допринася за разбирането за доброто управление, като извежда: „Световната банка операционализира „лошото управление“ като персонализиране на власт, липса на човешки права, ендемична корупция и неизбрани и безотговорни правителства ... доброто управление трябва да бъде естествената противоположност. Следователно призивът за добро управление... е най-малко имплицитен, ако не и изричен призив за политическа и икономическа либерализация, демократизация, отчетност и зачитане на основните индивидуални права на човека. Съответно въпросът за (доброто) управление е преплетен и вграден в отношенията между държавата и гражданското общество“ (1998,

с. 119). Вѳас поставя фокус върху ролята на гражданското общество, в която същото може да се разглежда като посредник между правителството и обществото; като представител на определени интереси; като обединител на групите с политически интереси; като регулатор на процеса на участие в общественото нормотворчество (Harbeson, 1994, с. 22, цит. по Вѳас, 1998, с. 119). Независимо от качеството, в което се възприема, гражданското общество не може да се изследва извън възприятието за държавата, с която се намират в повтарящо се взаимодействие. В този смисъл управлението като част от публичната сфера е следствие от тези отношения и е вградено във взаимоотношенията между държавата и гражданския сектор. Връзката между управлението и правителството установява споделена ориентация към постигане на цели. Разликата е в подкрепата, която получават за реализацията им – правителството разчита на държавната власт при създаването на политики, а управлението е насочено към общи цели, които може и да не произтичат от официалната власт. Управлението включва правителствени и неправителствени институции и трябва да бъде прието от мнозинството. Вѳас обобщава, че „доброто управление не само гарантира легитимността на режима, който управлява публичната сфера, но и придава легитимност на действителните лица, вземащи решения“ (пак там). Посочвайки неправителствения сектор като участник в управлението, Вѳас признава, че като такъв упражнява легитимна власт в обществената сфера.

В подкрепа на участието на гражданското общество се обявява и Стойчев (2007), според когото доброто управление следва да включва и гражданския сектор, като се институционализират механизмите на включването му в провежданите политики, изхождайки от разбирането, че гражданите съблюдават законите в по-висока степен, когато са участвали в процеса по създаването им. По този начин се формира у тях мислене и поведение на съпричастност в спазването на обществените приоритети, при чието установяване са взели участие. Подкрепяйки това становище, следва да се допълни, че по този начин доброто управление придава легитимност на гражданския сектор и го овластява с легитимно влияние за постигането на добро управление. Последното излиза извън съществуващата държавна система за регулация и организация на управлението, все повече изисква промяна на формализираните правила и процедури в процеса на създаване на политики и налага включването в тях на общественения сектор за постигане на ефективно публично управление. „Концепцията за добро управление включва диалог и компромис. Несъмнено не е достатъчно да имаме комуникация (политическо участие) между обществеността и нейните представители за демокрацията. Хората трябва да имат и правото да контролират дали решенията и действията на представителите са в съответствие със закона. Парадигмата на доброто управление настоява за разработване на публични политики и институции,

които насърчават общественото, кооперативно поведение, основано най-вече на базата на обществените норми“ (Streeck, Schmitter, 1985, цит. по Özler, Aktan, 2009, с. 227).

„Гражданите, които оказват влияние върху формата на регулиране в ранен етап на създаването му, е по-вероятно да бъдат включени в неговото прилагане“ (Długosz, Wygański, 2005, с. 12, цит. по Zakrzewska et al., 2017, с. 532). Именно така определена инициатива може да създаде подкрепяща коалиция и да привлече съюзници за своята реализация или напротив – за нейното отпадане (Długosz, Wygański, 2005, с. 12). Може да допълним, че по този начин се изпълва със смисъл понятието „социално участие“, в което следва да се вложи освен „участието на гражданите в управлението на делата на общността, на която те са членове“ (Hausner, 1999, с. 41, цит. по Zakrzewska et al., 2017, с. 532), но също така и лична ангажираност (в т.ч. и морална), доколкото последната осмисля и придава стойност на включването на обществения сектор. Участието на гражданите и граждански организации в процесите на вземане на решения постига основната си цел, като прави публичните политики по-близки до тях, техните проблеми и удовлетворяването на нуждите им. В този смисъл привличането на гражданския сектор придава необходимия социален оттенък на публичните дейности, като приближава обществеността до държавата и разпознава в нея партньор за решаването на социалните проблеми чрез държавни механизми. Обликът, който държавата изгражда по този начин, е на по-отзивчива и благоразположена към обществените проблеми и по-отворена към перспективи за сближаване за сметка на консервативния образ на социално дистанцирана и строга бюрократична машина, лишена от чувствителност към трудностите на хората. От друга страна, администрацията може да разчита да получи от гражданските организации предложения, които да дефинират с точност социалните проблеми, тъй като представляват отражение на реално съществуващи такива.

Комуникацията и участието на обществеността са важен елемент от публичните политики, които прави публичното управление ефективно (Hausner, 1999, с. 7). Социалното участие представлява фактор, подпомагащ провеждането на публични дейности и обуславящ успеха на резултатите от тях, тъй като предлага работещи мерки и инициативи, произхождащи от реални проблеми. Hausner счита, че обществените цели могат да бъдат постигнати сполучливо чрез изграждането на партньорство между държавата и гражданския сектор. „С други думи, ефективното гражданско общество действа като доставчик на интереси в отношенията между държавата и обществото“ (Zakrzewska et al., 2017, с. 530). В духа на доброто управление обществеността се разглежда вече като партньор, а не като клиент (Sakowicz, 2009, с. 5), а социалното участие „в по-тесен смисъл се отнася до прякото участие в политическите решения, в по-широк смисъл то обхваща и различните форми на участие на

гражданите и други участници от гражданското общество при изпълнението на задачи на публичната администрация“ (пак там).

„Прилагащите практики“ и общностите, за които е предназначена политиката, могат да имат съществен принос за по-правилното решение къде искаме да отидем и как най-сигурно да стигнем дотам“ (Маринов, 2011, с. 101). Участието на гражданите, които са реалните „ползватели“ на публичните политики, предполага „легитимния резултат от политиката“ (пак там, с. 103), тъй като въвличането им на етапа на планиране на политиките служи като гаранция за признаване на резултатите от тяхното прилагане, дори и последните да не са очакваните и/или да са негативни. Нещо повече, в хода на дискусиите за политики гражданският сектор може да се оформи като генератор на по-добри идеи предвид факта, че тяхното изпълнение касае пряко битието на гражданите. С оглед на последното сътрудничеството на тези групи би било по-мотивирано и обосновано за постигане на желаните цели. В този контекст Маринов се обявява за обективно „отваряне“ на процеса на формулиране на проблемите и разработване на политиките за участие на реално засегнатите страни“ (пак там, с. 103).

За ефективност на публичното управление може да се говори само ако за целите на политиките се използват „широки мрежи от организации“ (Bourgon, 2011, с. 122), в които се включват и граждански организации с оглед на постигане на резултати с „висока публична стойност“. Bourgon поставя фокус върху необходимостта резултатите от публичното управление да се разглеждат през призмата на ефекта им върху обществото. Поставя като критерии за оценка на постиженията в управлението такива, които претеглят стойността на приноса към развитието на обществото като цяло. Публичните органи следва да планират и осъществяват публични дейности като „интегрална част от верига резултати, носещи добавена публична стойност“ (пак там) чрез ангажирането на представители на публичния, частния и гражданския сектор. Правителствените органи не трябва да се стремят към частичен ефект в една област, а следва да държат в ползрението си цялата система на публичното управление чрез проследяване в цялост на съвкупните резултати от него.

Bourgon (с. 125) извежда основните параметри, по отношение на които намесата на гражданите има по-съществено значение за управлението, както следва:

- прозрачност и отчетност – разширяване на публичната отчетност за резултатите в системата на управлението като цяло;
- достъп – улесняване на достъпа на гражданите до управлението;
- чуваемост – разширяване на възможностите за достигане на мнението на гражданите до различните нива на управление;
- възможност за избор – осигуряване на възможност на гражданите да упражняват „дискреционна власт от свое име“;

– действие – поощряване на активността на гражданите в управленския процес като генератори на идеи и създатели на публична стойност.

Към идеята за добро управление с намесата на гражданското общество се присъединява и Георгиев, който акцентира, че „именно върховенството на закона е средоточието, където се срещат интересите на гражданското общество и администрацията за постигане на добро управление“ (2007, с. 139). Отбелязва, че легитимното управление е добро, когато е установено от общоприет авторитет и е подчинено на обществения интерес. Според Георгиев усилията на гражданското общество следва да се насочат, от една страна, към използването на граждански натиск и съдебен контрол „администрацията да съблюдава върховенството на закона и така да се стигне до добро управление“ (пак там) и от друга – към подобряване на законодателството и съответно политиките. Следва да допълним, че допускането, че администрацията не съблюдава върховенството на закона, е знак за изначално недоверие в публичните органи. Задължение на администрацията е да се води от върховенството на закона и упражнявайки дейността си, да носи съответната отговорност, ако излезе извън него. Съблюдаване спазването на този принцип на демокрацията от администрацията е административният минимум, под който публичните действия не трябва да остават, а отъждествяването на доброто управление със законово регламентирани действия и законово отговорно поведение е несправедливо и неправилно занижаване на обществените изисквания към администрацията и управлението. Доброто управление трябва да надгражда минималните очаквания на обществото за съблюдаване върховенството на закона от администрацията, което следва да е гарантирано на гражданите чрез законодателството. В този смисъл участието на гражданското общество в контрола и проследяването при упражняването на тези минимални административни функции и отговорности говори за подценяване на обществените изисквания към работата на администрацията и подчиняването ѝ на закона.

Гореизложеното ни обединява около виждането, че обществото моделира управлението до състоянието, което е функционално и полезно за хората, а не за управляващите. Тръгва се от изначалното схващане, че администрацията, съответно управлението, служи на обществото за защита на неговите интереси, права и свободи, съблюдаване достъпа до обществените блага и ресурси и създаване на публични политики, които са ориентирани към даването на такива гаранции. Доколкото потребностите на хората и свързаните с тях повишаващи се изисквания към управляващите се изменят с времето, това определя и необходимостта от промяна в системата за добро управление, за да бъде адаптивно същото да отговори на техните нужди. В подкрепа на последното Стойчев извежда, че не може да бъде изграден модел на добро управление, който да служи завинаги, тъй като доброто управление „не е статукво“, а „динамична, противоречива, но отворена, гъвкава, усъвършенстваща се и адаптивна система“ (2007,

с. 51). „Няма най-добро универсално управление и всяка ситуация е уникална и следователно изисква уникална комбинация от механизми за управление и местни ценности, стига те да се придържат към универсалните принципи на доброто управление...“ (Özler, Aktan, 2009, с. 226). В допълнение, най-естественото очакване е управлението да се променя спрямо променящите се потребности и изисквания на обществото, за да бъде управлението непрестанно тяхно отражение. С последното се аргументира и растящата обществена възискателност за добро управление, доколкото тя отразява именно тези промени.

Държава и бизнес

Подчертаването на взаимодействието между държавата, бизнеса и обществото като механизъм на управление придава на концепцията за управлението степен на неутралност (Drechsler, 2004). „От друга страна, доброто управление съвсем не е неутрално, по-скоро то е нормативна концепция, която възплъщава силна ценностна преценка в полза на ограничаването на държавата, която трябва да отстъпи пред бизнес стандартите, принципите и не на последно място – на интересите“ (пак там, с. 388). В този смисъл доброто управление дава предимство на бизнес сектора пред държавния.

Успехът на публичните политики е резултат колкото от действията на държавната власт, толкова и от действията на субектите от частния сектор. Ролята на държавата при създаването и реализацията на политиките е безспорна, но следва да се подчертае значимостта на бизнеса като участник в този процес във връзка с традиционното му включване в обществено ориентирани дейности. Безспорна е мотивацията на бизнеса, свързана с икономически интереси, което „прави включването му в процеса на постигане на публичните цели лесно на входа и трудно контролируемо на изхода“ (Томова, 2011, с. 27). Очакванията към икономическите актьори в качеството на доставчици на публични услуги се изразяват в предлагане на услуги с по-високо качество на по-ниска цена и това се свързва с *пазарната конкуренция и правилата на свободния пазар*. Получаването на добро съотношение между качество и цена допринася за постигането на *обществени ползи*, за което работят и публичните власти в процеса на създаване на политики. Томова застъпва тезата, че ако не е налице конкурентоспособен бизнес, не е възможно постигането на публичните цели чрез него и само конкурентни организации с добро икономическо представяне могат да създават публична полза. Икономическите субекти стъпват на конкурентния пазар, разчитайки на икономическите резултати, които са постигнали, и при наличие на положителни такива се предполага, че ще бъде постигната обществена полза. Успешното икономическо представяне представлява критерий за предварителна оценка пред публичните власти. Логиката, която се следва, е, че предоставянето на публични средства на дружество с неразвит и/или неконкурентен бизнес е обречено на неуспех – предос-

тавя се некачествена услуга, средствата са изразходени неефективно, обществената оценка за услугата е ниска, пораждат се съмнения за корупция и като обобщение – не е постигната публична полза или същата е незабележима. Положителен развой би могъл да се допусне при паралелно насърчаване на бизнеса и постигане на публична полза, с което се наблюдава едновременно реализиране на частен и обществен интерес.

Освен конкурентоспособността друг фактор, подпомагащ публичната полза, Томова обвързва с *ценностите и нагласите на бизнеса*. Като цяло може да се говори за обществена полза, когато публичните действия са насочени към обществото и хората усещат ефекта от тях чрез повишаване на доходите, заетостта, качеството на живот, подобряване достъпа до услуги. Липсата на последните обезсмисля активността на бизнеса по отношение на публичните услуги и го превръща единствено в търговец, преследващ собствената си печалба и икономическо израстване. Ако последиците са неосезаеми и неуловими за обществото, целта за постигане на публични ползи (по каквато причина са били възложени публичните услуги на съответния частен доставчик) е претърпяла провал. В тази връзка единствено бизнес, чиито ценности и ориентация са с действителна насоченост към постигането на ползи за обществото, успоредно с удовлетворяването на частните си интереси, може да благоприятства за рационализиране на публичните политики. В същото време Томова определя като неприложимо в публичното управление очакването бизнес, показал добри финансови резултати и развиващ се успешно (не заради постигането на публични ползи) да доведе до повишаване благосъстоянието на обществото.

Като се разглеждат отношенията между държавата и бизнеса, се обръща внимание, че „прехвърлянето на публични функции към недържавни субекти...“ „...имитира пазарната конкуренция“, „...защото конкуренцията в този случай обаче не е за конкурентни предимства, а за доказване на предимства пред публичните власти“ (Томова, 2011, с. 24). Квазиконкуренцията, която се създава, поставя под въпрос постигането на публична полза. От гледна точка на икономическите актьори при липса на печалба или конкурентни предимства за тях участието в този процес лесно може да приключи, като те сами се оттеглят. За осигуряването на публичния интерес от страна на държавните власти обаче следва да се прилагат „методи за изработване и осъществяване на политики“ (Танев, 2008), посредством които да се контролират конкурентните отношения. По този начин с внасянето на регулация прехвърлянето на публични функции към субекти от частния сектор придобива смисъл на конкурентно предимство за тях.

Противопоставянето на частния и публичния интерес не е новост – първият е свързан основно с икономически ползи на членовете на съответните групи, които го прокарват, вторият е насочен към постигане на максимална

публична полза и към нейното справедливо разпределение. „Публичният интерес не е продължение на частните интереси“ (Томова, 2011, с. 25), нито частният интерес е част от и се съдържа в публичния, но двата безспорно се пресичат. По отношение постигането на справедливост при разпределението на публичната полза се намесват фактори като ценностите, които обуславят разбиранията за това кое е справедливо, т.е. носител е на субективен заряд, и отговорът не е еднозначен. Във връзка с някои съществуващи теории ползата се разпределя „справедливо“ по начин, който осигурява предимства на пазара за общността занаяпред, има резултат за общността в бъдещето. Според други теории ползата е разпределена справедливо в зависимост от дела на участие в създаването ѝ, по-високият дял на участие означава по-висок дял при разпределението.

При квазиконкуренцията взаимоотношенията между публичните и частните партньори следва да се изграждат на основата на умерен баланс, който да препятства риска от влизане в колизия или несъвместимост между обществен и частния интерес. Дори и базирана на определени правила, рационалността на публичните дейности не зависи само от тях, но и от условия, свързани с излагането на аргументи с оглед приближаване на гледните точки, умението да се отстоява позиция и защитават интереси (Salamon, 2002, цит. по Томова, 2011, с. 25). Следейки за гарантирането на обществен интерес, публичните власти прилагат методи за изработване и осъществяване на политиките, чрез които се прецизира достъпът на икономически субекти на квазиконкуренцията пазар. С метода на предшестващата или предварителната оценка (ex-ante) се установяват критерии за избор на извън правителствения партньор, на когото ще бъде възложено да предоставя дадена публична услуга. Томова ги определя като „ситуационни норми, които създават предварителни гаранции за рационалността на публичното действие“, тъй като тези критерии не заместват правилата и нормите, по които протича публично-частното взаимодействие, а ги допълват и поставят в рамки политическия волунтаризъм в публичното управление. Предшестващата оценка се свързва със съпоставка на конкурентни субекти при предоставянето на публични услуги, вследствие на което въз основа на постигнатото от тях най-добро съотношение качество–цена и създадените доказателства публичният орган взема решение за избор на доставчик. Оценката позволява да се разгледат различни възможности за реализацията на конкретно публично действие, от които се пресяват тези, които са най-удачни и рационални от гледна точка на обществената полза. Ползите за избрания доставчик се изразяват в получаването на конкурентни предимства и реализирането на икономически ползи.

Значимостта на методите за изработване и осъществяване на публичните политиките в процеса на тяхното формулиране и прилагане е решаваща. Те подпомагат организирането на интеракцията между публичните власти и

обществените групи и балансираното ѝ протичане. Прилагането на методите обаче не променя факта на размяната на интереси в диалога между участниците и поставя под съмнение успешното постигане на обществена полза, но превръща упражняването на влияние в по-приемливо обстоятелство, тъй като както се отбелязва по-горе, методите за изработване и провеждане на политиките представляват форма на регулация на публичните действия от страна на държавата.

Обозначаването на публичните политики като „партньорски“ е аргументирано – те зависят както от публичната власт, така и от обществените групи, в т.ч. и бизнеса (Томова, 2011, с. 18). Те се развиват съобразно концепцията за плурализма, като е подчертана важноста на консенсуса в риториката за публичните политики. При наличие на колизия в гледните точки относно постигане на публичните цели формирането на държавно-обществен консенсус между заинтересованите участници е необходимост, гаранция за обединяване около споделени цели и индикатор за стабилност на публичното управление. При плуралистичния модел политиките се разработват от долу нагоре, т.е. обществени групи с разнообразна принадлежност, интереси и сфера на дейност прокарват идеи и решения с публична насоченост и инициират дискусия с публичната власт и други обществени сформирания за тяхната реализация. Посоката от долу нагоре е неслучайно дефинирана – тя отразява съответствие с посоката на влияние от гражданите и организациите, представляващи техните права и интереси, към публичните органи, които притежават властовите механизми и ресурси за формулиране на публичните политики за осъществяване на обществените очаквания и получаване на обществена полза.

Разбирането за плурализъм навлиза в науката за публичната политика, като под негово въздействие се оформя виждането, че същата е „продукт на влиянието и натиска на обществените групи върху политическата власт“ (Anderson, 2000, с. 3–7, цит. по Томова, 2003, с. 64). В контекста на тази позиция в процеса на формиране на политиките се утвърждава политическото взаимодействие между група субекти, като в основата на политиката стои натискът на неполитическите актьори върху политическите такива. Елементът на натиск върху политическата власт е ключов за възприемането на публичната политика и ѝ придава положителна или отрицателна конотация в зависимост от успеха или неуспеха на упражняването на влияние.

Партньорството в политиките е полезно и за представителите на частния сектор, и за представителите на публичната власт, тъй като то води до рационалност в действията и за двете страни (Olson, 1965, цит. по Томова, 2011, с. 21). Взаимодействието между тях е линейно, не се основава на субординация и подчиненост и в този смисъл може да говорим за равнопоставено участие в процеса на създаване на публични дейности. Рационалността се обосновава посредством преимуществата, които носи разглежданата интеракция за

всяка заинтересована страна и които стоят в основата на дълготрайността на взаимоотношенията. Линейният характер на последните съпровожда целия цикъл на политиките (Howlett, Ramesh, 1995, цит. по Томова, 2011, с. 21), тъй като взаимодействието между различните играчи е важно по време на всички стъпки от процеса и те са взаимосвързани. Томова отграничава концепцията за публичните политики от концепцията за публичното управление. Първата се свързва с крайния резултат и постигнатата обществена полза. Според тази концепция важен е не процесът, а резултатът от публичните действия. Томова не приема за маловажен и незначителен пътя до постигането на търсения резултат, като отбелязва, че „политиките са цялото публично действие – от плана до оценката за него“ (пак там). В ракурса на последното публичното управление представлява политическа мрежа, в която принадлежност отбелязват участници от публичната власт и обществения сектор, обединени от стремежа към постигане на споделени цели. Следва да се разграничат характеристиките, присъщи за публичното управление (Rhodes, 1997, цит по Томова, 2011, с. 22), които са взаимнообвързани и произтичащи една от друга: 1) публичното управление не притежава йерархична структура и трансформира всяко равнище на управление (местно, регионално, държавно, европейско) в равнопоставено и независимо; 2) вследствие на липсата на субординация (1) публичното управление прави участниците равностойни в процеса; 3) в следствие от наличието на равнопоставеност на участващите играчи (2) публичното управление приема, че важност и значимост за процеса следва да се отдаде и на публичните органи, и на обществените организации; 4) вследствие от горното (1, 2 и 3) политиките не упражняват власт над актьорите.

Публичното управление произвежда като последица формулирането на публични политики, които са естествено следствие от колаборацията между държавния и частния сектор и поради това отразяват търсенията, интересите и проблемите на групите, които са излъчили свои представители в общността от политики. Размяната на влияние и интереси е обусловена от търсената по-висока ефективност на публичните действия, което от своя страна носи полза и за държавата, и за пазара, и за обществото. В контекста на линейното взаимодействие между публичната власт и обществените групи Томова обръща внимание на промените през периода на 80-те години, след които нараства ролята на свободния пазар и свободната конкуренция. Отбелязва появата на теорията за минималната държава и липсата на необходимост от нейната намеса с оглед постигането на проспериращо свободно пазарно общество. Отдава се значение на пазарната саморегулация, свободния пазар, икономическата власт. „С концепцията за минималната държава на нея и на дейността ѝ е отнето всичко политическо“, целта е постигането на ефективно управление (2003, с. 21). Концепциите за публичните политики и публичното управление се вписват в новото явление именно поради описаните промени във взаимодействието на държавата с организации, произхождащи от различни сектори

на обществения живот и линейния и неформален характер на взаимоотношенията им.

В изложената парадигма на оценка на управлението Давидков счита, че за доброто управление може да се разсъждава чрез отнасянето на управленските дейности към различни организационни модели и контекст. Доброто управление следва да се измерва чрез *оценяване качеството на управлението* (2011, с. 69). Последното може да стане посредством следните критерии за оценка:

– оценка на управлението от гледна точка на поставените цели – добро е управлението, което води до постигане на желаните (публични) цели и се изследва целевата му обусловеност. Същевременно се поставя фокус и върху недостатъците на този критерий, като се обръща внимание, че нерядко заложената цел се реализира на по-висока от предварително определената цена, което не оправдава смисъла на управленските действия, тъй като е нарушен балансът разходи–ползи. Също така съществува хипотеза, при която не е налице резултатност на действията, но са вложени усилия за постигане на поставените цели. Давидков изтъква значимостта на факторите ефективност и ефикасност на управлението и отбелязва спецификата при тях в зависимост от това, което се търси – отношение към поставените цели или съотношение между поставените цели и вложените ресурси.

– оценка на управлението от гледна точка на критерия „минимакс“ – поставя се акцент върху рационалността на публичното управление и търсенето на максимален резултат при икономично разходване на средства и ресурси. Преследва се постигане в най-голяма степен на поставените цели спрямо минимално вложение на ресурси.

– оценка на управлението от гледна точка на това целите да бъдат осъществени в максимална степен при наличните условия и ресурси – последното предполага добра организация както на индивидуалните умения и способности на всеки служител, така и като цяло на структурата, в която се осъществява дейност. Управлението се разглежда като „интегративно действие“ (2011, с. 72), „мениджмънтът е процес, при който един или повече индивиди координират дейността на останалите с цел да постигнат резултати, които е невъзможно да бъдат постигнати от всеки, ако действа сам“ (Донъли, Гибсън, Иванчевич, 1997, с. 5, цит. по Давидков, 2011, с. 72). Вниманието е насочено върху отделните части, обединени в едно общо, върху интегрираните усилия и съгласуваните действия и правилното им организиране за постигане на целите. По този начин се очертава системният ефект на управлението и синергия в смисъла на „резултатът, който „частите“ могат да произведат заедно, надхвърля простата сума от резултатите, които произвеждат „частите“ поотделно“ (пак там).

Давидков изтъква и друга важна характеристика на управлението като „подреждащо въздействие“. Управлението презюмира привеждане на кон-

кретната ситуация във вид, който е познат за успешното ѝ решаване и/или подреждането ѝ по начин, за който управленските субекти имат ясна визия как да бъде решена. Обобщено, управлението позволява систематизирането и подреждането на поведението до постигане на конкретно желано състояние и вид на организацията.

– оценка на управлението от гледна точка на управленските решения – изборът на управленско решение свидетелства за качеството на управлението и процесът на вземане на решения представлява умален модел на процеса на управление, доколкото „същността на управлението е да „произвежда решения“ на проблемите, съпътстващи функционирането на организацията и реализирането на целите чрез нея...“ (Бънкова, 2004, с. 41, цит. по Давидков, 2011, с. 73). От тази позиция за управлението следва да се мисли като за съвкупност от управленски решения, ориентирани към постигане на поставените цели. Съдържанието на решенията и резултатът от тях придават на управлението квалификацията *добро* или *недобро/лошо*.

Доброто управление в ракурса на анализ на политики

Определянето на доброто управление едновременно като ефикасно, ефективно и кооперативно изисква въвеждането на механизъм, който „да гарантира едновременната ефективност, ефикасност и кооперативност... Произходът му е в характеристиките на самите конкретни политики, които трябва да се управляват добре“ (Танев, 2007, с. 37). Разбирането за конкретни политики (policies) се различава от понятието за политика въобще (politics). Първото е „доста по-конкретно – общественият проект на дадена група, заинтересована от него, специфично решение на обществен проблем в интерес на разполагащи с власт хора“ (Танев, 2008, с. 11). Второто „се разполага на най-високото, общественото равнище“ (пак там, с. 42) и се обвързва с политическа дейност. „Politics се разглежда като сфера на нормативно, ценностно, властово и субективно вземане на решения“ (Snider et al., 2008, с. 312). С времето в съвременната теория се видоизменя позицията, от която се възприемат конкретните политики – от статута им на обикновен резултат от политическите решения на съществуващи обществени въпроси конкретните политики се превръщат в активен субект на политическите процеси. „Политиките се очертават като „политизирани“ обществени проекти“ (Танев, 2008, с. 25) с включени политически елементи в процеса на създаването им. Танев дефинира конкретните политики като план за действие, чрез който се решават обществени проблеми, което, от една страна, придава политически характер на процеса на решаването им, а от друга, обвързва конкретните политики с държавата, в чието лице политиките най-често се инициират и изпълняват. Следователно за конкретните политики може да се разсъждава като за линия

на поведение за постигане на обществените цели във връзка с посоката на действие и обекта на резултатите, към които са ориентирани.

От друга страна, смислово politics и policy „изразяват различни акценти и предполагат различен тип поведение от страна на „правещите политика“ индивиди и общности“ (Велчев, 2018, с. 14). В логиката на politics се съдържа поведението на политически субекти, ориентирано към получаването на власт, т.е. фокусът е върху политическите дела, процеси и избор. В смисъла на policy се влага проект за реализация на обществени цели, в чието създаване участват различни заинтересовани страни, т.е. акцентира се върху насоки за действие за решаване на обществени въпроси. Различен е фокусът, който двете политики поставят.

Промяна се отбелязва и по отношение възприемането на субекта на конкретните политики. Трансформира се продържавното схващане, при което на държавата традиционно се отрежда централно място в процеса на създаване и провеждане на конкретни политики. Редица примери от практиката допринасят за налагане на становището, че за формирането на политики по-естествено е да се търси участието не само на държавните органи, а и на заинтересованите страни като бизнеса и граждански групи, към които политиките реално са насочени. На тази основа се образуват формирания, наречени мрежи на политиките, в които се срещат позициите на субекти от различни области и с различни влияние и интереси. На въпроса за политическите мрежи ще се спрем по-обстойно по-нататък.

Конкретните политики се явяват *пресечна точка за политиката, управлението и частния интерес*, предвид което в тях се обединяват политически, административни и стопански елементи. Последното може да бъде онагледено по следния начин (Танев, 2008, с. 42–43):

1) Политиките притежават точната определеност да осъществяват публичния интерес, а не политическия чрез решаването на проблеми на конкретни обществени групи. Въпреки това резултатите от отделните политики дават отражение върху реализацията на прокарания от политиката общ интерес, в който са концентрирани политическите отношения в обществото. Може да се говори за обвързаност на конкретните политики като съдържание, цели, резултати (целящи публичен интерес) с общия интерес и те не следва да си противоречат. Търсеният от отделните политики обществен интерес допринася за постигането на общия, политически наложения интерес независимо от опитите за дистанциране на конкретните политики от политическата власт;

2) Конкретните политики са насочени към облекчаване на проблемните области на определени групи от обществото без оглед на политическите пристрастия на тези общности. В този смисъл политиките са ориентирани към благополучието им и преследват публичния интерес, а не политическия. Политиките се свързват повече с публичната администрация, която прилага

отделните политики, отколкото с политическите партии и групи от частния сектор;

3) Конкретните политики се явяват отзвук от допирните точки и отношения в политическите мрежи, в които се включват държавата, икономически субекти и граждански групи. В тази връзка постиженията от отделните политики в определена степен се дължат и на сътрудничеството на държавата с частния сектор, въпреки че последният не е обект на политиките и с тях не се търси удовлетворяване на частния интерес.

Описаната връзка на конкретните политики с политическия, административния и икономическия сектор следва да се поддържа в степен, която позволява балансирано и равномерно въздействие с оглед постигането на търсената ефективност и ефикасност на политиките. Конкретните политики изискват равновесие между трите елемента, за да може всеки от тях да реализира функциите си пълноценно за обслужване на обществените интереси, което се доближава до визията за добро управление. Упражняването на монопол на един от секторите върху другите два при формирането на политиките би обрекъл на неуспех реализацията на публичните цели, поради това те следва да упражняват умерено влияние. Последното не означава задължително влиянието на трите сектора да е равнопоставено, тъй като всяка конкретна политика изисква приоритетно поставяне на един сектор пред другите два. Това задължава от своя страна създателите на политики да са добре запознати с характеристиките на държавния, икономическия и гражданския сектор, включващи положителните и отрицателните им страни, за да приложат в процеса на формиране на конкретни политики в правилното съчетание онези сектори, които съответстват на желаните цели.

Анализът на конкретни политики изисква отнасяне към бъдещето във връзка с изследване на предстоящи политики и избора на онази от всички алтернативи, която е най-приложима към актуалната ситуация и спомага за постигането на обществените цели (Танев, 2008). Анализът очертава хоризонта на действие и перспективите пред създателите на политики в процеса на формирането им с цел провеждане на точен и прецизен подбор от възможните варианти, който в най-висока степен съответства на конкретното състояние и отразява очакваните резултати.

„Анализът на конкретни политики е преди всичко политически по своя характер...“ (Танев, 2008, с. 13). Последното се обосновава с обстоятелството, че концентрацията на ресурси за формиране и изпълнение на политики е съсредоточена в политическите органи, предвид което анализът придобива политически облик. Отделно от горното, тълкуването на значимите публични въпроси изисква гледна точка, която да умиротворява различните, често противоречащи си позиции на заинтересованите групи. Тази отговорност се вменява на политическата власт, която следва да систематизира обществе-

ните приоритети. В тази връзка е немислим неутрален анализ на политики, доколкото същият се явява резултат от политически интерпретации и те му придават съответния политически оттенък. На следващо място, всяка конкретна политика има морални измерения, които придобиват различно, а не общовалидно значение за обществените групи. В конфигурацията от различни ценностни тълкувания решаването на обществените проблеми изисква въвеждането и прилагането на „политически морал“, относим към конкретната ситуация, който е приемлив за обществото. В този смисъл „кое е добро и защото е добро, няма универсален отговор, а се определя и налага политически, с политически средства и от политическата власт“ (пак там, с. 15). Също така отдаването на публична значимост на конкретен въпрос придава на същия политически характер. Увеличаването на обществената стойност на конкретните политики чрез отнасянето им до по-голяма общност е подход, който оцветява в политическа окраска анализа на политики.

Анализът на политики подпомага постигането на съгласие и баланс между държавата, пазара и обществото и по този начин дава принос за доброто управление, тъй като последното предполага формиране и изпълнение на ефективни публични политики, предхождани от извършването на обстоен анализ. Анализът на политики е пряко свързан с административния капацитет, а той от своя страна стои в основата на доброто управление. По този (ин)директен начин анализът предопределя нивото на публичното управление, доколкото управлението изисква отговорна администрация с добър административен капацитет, която да създава и прилага политики. Променената роля на администрацията, възприемана преди единствено като изпълнител на публични дейности в управлението, вече се изразява и в участието ѝ в изработването на конкретни политики. В контекста на изложеното се налага обобщението, че анализът на конкретните политики е необходимост в публичната сфера и успешното му провеждане обуславя в голяма степен наличието на добро управление. Публичното управление стъпва на варианти за решаване на обществени и социални въпроси и правилният избор на най-подходящия вариант на политика при отчитане на всички свързани проблеми и действащи актьори е предпоставка за определянето на публичното управление като добро.

Пазарът и политическата система изискват да бъдат управлявани от държавата, а гражданските структури следва да бъдат коректив и да упражняват контрол върху тяхната работа. Съществува преплитане на отношенията между правителството, свободния пазар и гражданското общество и споделяне на упражняваните роли, оформящи „триъгълника“, който стои в основата на политиките и управлението. Последното реално означава регулация в действието на трите сектора в ситуации, когато това се налага – държавата и гражданското общество коригират недостатъците на пазарните отношения и процеси, пазарът получава подкрепа чрез държавни и граждански механизми,

а от друга страна, допринася за или вреди на публичното управление. Функции, присъщи за конкретен елемент от триъгълника, се възлагат на друг/и, оформяйки нов модел на отношения, повишавайки качеството на управлението. Влиянието е взаимно, тъй като всеки компонент в посоченото взаимодействие разчита на регулаторните способности на другите два, за да произведе по-висока ефективност за обществото. Конкретните политики в контекста на доброто управление следва да вземат най-доброто от резултата от регулиращите роли и да се разполагат в онази точка от разглежданото взаимодействие, в която не се допуска упражняването на монопол – икономически монопол, политическа диктатура, граждански натиск. Утвърждава се концепцията за връзката на доброто публично управление с равновесието между трите фактора, определящи конкретните политики, с мотива, че именно начинът, по който се управлява процеса на формиране и осъществяване на конкретни политики, определя нивото на публично управление и го дефинира като добро (Archer, 1994).

Като обобщение, „управлението е „добро“, т.е. обществено необходимо до един праг“ (Танев, 2008, с. 67). Преминавайки тази граница, управлението приема позиция, подчинена на външни интереси, което го прави вредно за обществеността и обрича на неуспех публичните цели. Доброто управление изисква координация и овладяване нивата на влияние на факторите в триъгълника до степента, която е взаимно здравословна помежду им и полезна за обществените интереси. В този контекст доброто управление вече не се възприема ограничено и едностранно, единствено през погледа на държавата, икономическия пазар или гражданския сектор и ефекта, който създава за тях поотделно, а се дефинира комплексно, тъй като стъпва върху „баланса на икономическа, политическа и морална власт; баланса между недостатъчност и прекомерност на всяка от тези три власти; баланса между прилагане на власт и човешки права“ (пак там, с. 68).

Между понятията „конкретни“ и „публични политики“ не може да бъде сложен знак за равенство. Конкретните политики могат да бъдат отъждествени с публични (макар да включват и други характеристики), когато са ориентирани към решаването на проблеми на конкретни „публики“ от обществото, проблеми в публичния сектор. *Публично* означава донякъде *обществено*, но с много по-голяма степен на субектност – публичното се отнася до съвсем конкретни общности, а не обществото като цяло“ (Танев, 2008, с. 48). Конкретните политики са публични, когато резултатът от тях касае членовете на определена група от обществото, а не всички обществени групи. В този смисъл говорим за здравни, образователни, социални и др. политики, в които обект на решенията са специфичен кръг от хора, върху които оказват влияние последиците от провежданите политики.

От друга страна, „не е толкова лесно да отграничим науката за публичната политика в рамките на политическата наука като цяло“ (Томова, 2003, с. 58).

Науката за публичната политика извоюва своя собствена територия. Свързва се с изучаване на процеса на създаване на политиката – анализира проблема, възникнал пред политическата власт, и очертава пътя за решаването му. Науката за публичната политика е „мултидисциплинарна, решаваща проблеми и експлицитно нормативна“ (Lasswell, Lerner, Fisher, 1951, с. 3–15, цит. по Томова, 2003, с. 58). Възприема се като „политическо планиране“ (пак там, с. 64), политически системен подход от действия на политическите власти, насочени към решаването на конкретни проблеми на обществото. Последното я дефинира като „силно нормативна“ (пак там), стъпва на законите и легитимната власт.

Науката за публичната политика формулира правила, които следва да се спазват при реализиране дейностите на властите, за да бъдат постигнати успешно публичните цели. Тя трябва да създава необходимия капацитет в държавните органи, въз основа на който се вземат решения, водещи до такъв резултат. В този контекст науката за публичната политика възниква „като част от усилието за търсене на по-добро обществено управление“ (Томова, 2018, с. 8). В науката за политиката се разграничава изследването *на* политиката (Policy study) с фокус към анализ на политическите процеси и изследването *за* политиката (или анализ на политиката – Policy analysis), акцентиращо към насоки за бъдещо развитие. „Изследването на политиката няма за цел да повлияе на реалния процес на взимане на решения“ (Haas, Springer, 1998, цит. по Томова, 2003, с. 100). Създава знания за общностите на политиката, за целите, инструментите и резултатите от тях. Анализът на политиката от своя страна е нормативно ориентиран и „силно персонифициран – въвежда институционалните или личностните цели на този, за когото се прави“ (пак там). „Ориентацията към политиката (policy orientation) придава на науката предписващо значение и я превръща в елемент на управлението“ (Lasswell, Lerner, Fisher, 1951, цит. по Томова, 2018, с. 6). Томова извежда, че науката за политиката е „ориентация към инструментална рационалност“, като последната е насочена към използването на подходящите средства за постигане на поставените цели. Рационалността се обвързва със система от действия на публичните власти за осъществяване на целите при очакване за максимално висока резултатност, т.е. в центъра се поставя търсенето на ефективност на публичните цели. Разграничава инструментална рационалност от ценностна рационалност, като последната свързва с различен избор на цели, продиктуван от фактори като морал, личен интерес и др., формиращи ценностната система на субекта или публичните ценности.

В дискурса на публичните цели Томова посочва три определения за публичните политики и обобщава, че последните представляват публични действия, произведени в резултат на решения, взети от политически актьори, които съдържат цели и средства за осъществяването им, съобразени с конкретния

възникнал проблем. На тази основа извежда, че политиките са „логически обосновани и затова рационални действия на публичните власти“ (2018, с. 8). С други думи, фокус се поставя, от една страна, върху избора на действие измежду много и различни съществуващи варианти на действие. От друга страна, се акцентира върху комплекс от решения за изпълнението, на които се планират относимите средства спрямо поставените цели, както и върху политическите участници в процеса, в чиито правомощия са съответните решения. Не на последно място Томова посочва като характеристика на публичните политики обстоятелството, че същите се разработват в отговор на съществуващ проблем и точно определена ситуация.

В контекста на целеполагането в публичните политики следва да бъде въведено понятието „общност на политиката“, което е представено като „общност от обвързани помежду си заинтересовани страни, които формулират целите на политиките“ (пак там, с. 16), като в нея се включват представители на публичните органи, общественения сектор и международни организации. Подчертан е равнопоставеният характер на взаимоотношенията в процеса на целеполагане извън формите на власт, които притежават и упражняват, и равностойният принос на всяка от страните при формулиране на целите и определяне на инструментите за постигането им. Водещо е взаимодействието в приближаването до общи възгледи при създаването на политиките до степен, в която те са приемливи за всички страни и отразяват допирните точки между тях. В изследване на причините за съществуване на посоченото взаимодействие (Knill, 2005) Томова насочва върху наличието на форми на зависимост и взаимна изгода между страните в процеса по изработване на политиките. Нещо повече, извежда като основна характеристика на общността на политиката „зависимостта и обвързаността между участниците във формулирането на публичната политика“ (2003, с. 25). Държавният апарат постига публичните си цели, като взема под внимание интересите на бизнес организациите, а последните допринасят за постигането им, като реализират приходи в държавната хазна. Обществените организации разполагат с доверието на обществото, което изначално не притежават публичните институции, но го печелят чрез влиянието на обществените групи. Разглежданата зависимост се основава на ресурсите, които обменят участниците по време на взаимодействието – нормативни, организационни, финансови, информационни ресурси и ресурси, свързани с политическото влияние. В процеса на размяна на ресурси, в т.ч. и контрол, участниците увеличават властта си. В този модел на политическа размяна и растяща власт при упражняване от определен актьор на контрол върху резултат от политиката, дори и в конкретния случай да не удовлетворява пряко интереса му, а друг актьор се явява повече заинтересован от него, „размяната на контрола ще удовлетвори и двамата“ (Coleman, 1986, цит. по Томова, 2003, с. 27).

Може да се мотивира заключението, че всички страни печелят в този процес и доколкото публичните цели са изпълнени, да се дефинира сътрудничеството между тях като успешно. В този смисъл при публични дейности, изпълнени съотносимо към поставените цели, разположени в „триъгълника“ държава–бизнес–общество, са налице предпоставки за определянето на публичното управление като добро.

В ракурса на изложеното взаимодействие се обособява особен вид общност на политиката – мрежата от политики, която се отличава с дълготрайност на влиянието си и затвореност на общността. Първоначално се появява с негативна конотация като знак за преплитаните се влияние и интереси на участниците в мрежата и монополизирани на позициите. Впоследствие политическата мрежа придобива характер на „начин на взаимодействие в процеса на постигане на публичните цели“ (Томова, 2011, с. 20). В посочената интеракция участват само определен брой актьори, упражняващи иначе различни роли в обществения и политическия живот, като същите приближават идеите си, обединени от общи цели. По този начин мрежата „има предимството да осигурява приемственост, стабилност и дори рационалност на публичното управление в резултат на сплотяването на влиятелните публични и частни интереси“ (Marin, Maunzt, 1991, цит. по Томова, 2011, с. 20). Отправна точка е постигането на публичните цели, а търсеният резултат е ефективност на управлението, благодарение на взаимната размяна на влияние и интереси между участниците.

Политическата мрежа произхожда от и битува в практиката и не почива на нормативна основа (Marsh, Rhodes, 1992), но това не отслабва влиянието ѝ. Тя притежава характер на линейно, а не йерархично взаимодействие, отразява пресичащи се държавни и частни интереси, чието преплитане води до оформянето на държавно-обществен консенсус за реализация на публичните цели. Посредством последния публичните политики се приближават до групите, за които са предназначени, и възпроизвеждат обществените търсения. Политическата мрежа обединява актьори от публичния и частния сектор, достигащи до споделени виждания за формиране на политиките, които не се намират в йерархична зависимост помежду си заради несходния властови капацитет, който притежават. В този смисъл не може да се говори за субординация и подчиненост на отношенията, а за взаимно допълващи се генератори на идеи и достигане до единомислие по пътя към постигане на общите цели. Разграничаването от йерархията и конкуренцията поставя политическата мрежа в различното качество на нов регулатор (Williamson, 1975, цит. по Томова, 2011, с. 20), който се отличава от властта предвид липсата на йерархична структура и от конкуренцията поради ограничения брой участници в мрежата, всеки със собствени възможности за упражняване на влияние и власт. Мрежите се дефинират като взаимоотношения между равнопоставени партньори, които се поддържат по силата на неформално обвързване и се различават от икономи-

ческите отношения, основани на печалбата (Fukuяama, 2016, с. 95). Мрежите „могат не само да наблюдават поведението на правителствата, но и активно да си партнират с тях за предоставяне на услуги, които преди това са били изключителна сфера на действие на държавата“ (пак там).

На администрацията е отредено мястото на организатор в процеса на обмяна на интереси и влияние (Томова, 2018, с. 19). Тя следва да направлява участващите групи в посока на уеднаквяване на гледните точки, примиряване на различията в позициите и умереност в налагането на влияние, а не да ги управлява посредством способите на легитимната власт. В този контекст в мрежата от политики не става дума за управление от страна на държавата, а може да допълним за упражняване качеството ѝ на водещ партньор в посоченото взаимодействие чрез насочване на комуникацията в посока на приближаване на вижданията с цел постигане на рационалност на публичните политики.

Следва да се допълни, че в политическата мрежа съществува постоянен риск от наклоняване на влиянието в посока, която преимуществено удовлетворява частни интереси пред перспективата в максимална степен да бъдат постигнати обществени ползи. Поставя се въпросът за баланса във въздействието, което бива упражнявано в мрежата, което не е резултат от йерархична структура. От една страна, липсата на субординация в мрежата подпомага процесите в нея да протичат относително равностойно и целенасочено, задвижвани от споделеното намерение за реализация на публично значими цели. От друга страна, именно липсата на легитимност във взаимоотношенията между публичните и частните играчи крие опасност от нарушаване на равновесието в силите и вероятността частните влияния да вземат превес над обществено и морално допустимото в разглежданото взаимодействие. Възниква и въпросът – при постигане в желаната степен на публичните цели укоримо ли е, ако частните интереси са били преобладаващи в интеракцията, и служи ли това за предпоставка получената обществена полза да бъде „изтъргувана“ в диалога с държавата при обсъждането и решаването на следваща конкретна политика. В случай на последната хипотеза и повтарящи се такива, не говорим ли вече за липса на баланс във взаимодействието в мрежата и за наличие на неофициален лидер в комуникацията, налагащ продължително влияние и диктуващ правилата в политическата мрежа, и не се ли променя смисълът от съществуването ѝ, а именно постигането на публичните цели? В контекста на последните въпроси бихме добавили, че е наложително държавата чрез своята администрация да бъде преди всичко движеща сила в тристранния диалог и да се стреми да поддържа „антимонополния“ (Танев, 2011) характер на това взаимодействие, което от своя страна е отправна точка за осъществяването на добро управление. В ракурса на последното, може да се съгласим, че „в реалната практика държавата, представена от своите бюрократични институции, остава „първа сред равните“ (Томова, 2003, с. 27).

Заклучение

Десетилетия след възникването на дискусиата какво е добро управление, напредъкът в извеждането на критерии за оценка на доброто управление е значителен. От силно обвързване с икономическото развитие на държавата в миналото до неизбежното политизиране и ангажиране с политическите отношения днес, във всеки момент от дебата през годините в основата на разбиранията за доброто управление се поставя обществената и институционалната визискателност. Визискателност на обществото и (само)визискателност на публичните институции към управлението, управляващите и управленските решения, към създаваните политики и начина, по който се провеждат. Тази визискателност е и основоположник на взаимодействието държава–бизнес–граждански сектор, доколкото същата олицетворява движещата сила на всеки от участниците в триъгълника да постави, отстоява и реализира очакванията си за добро управление пред другите участници в него.

Позициите, през които се анализира доброто управление в настоящата статия, насочват към извеждането на няколко основни заключения:

1. За доброто управление не следва да се разсъждава изолирано като въпрос от политическо естество, който е прерогатив и отговорност единствено на управляващите и на публичните органи; нито отделно като икономически въпрос, който се свързва предимно с икономическата стабилност; нито като въпрос главно със социална ориентираност към решаване на проблеми на конкретни обществени групи. Независимо че последните са цели на публичното управление, самостоятелното им осъществяване не може да бъде критерий за наличието на добро управление. В този смисъл за постигането на добро управление се изисква тристранно взаимодействие между публичната власт, бизнес организациите и обществените структури.

2. Към анализа на доброто управление трябва да се подхожда многостранно и широкопектърно – от позицията на отношенията между актьорите от държавния, икономическия и гражданския сектор; от гледна точка на анализа на политики и умелото съчетаване на политически, икономически и социално насочени политики при тяхното планиране и провеждане; през фокуса на стратегическото и тактическото управление; през призмата на конкретните политики, които следва да се управляват.

3. Разгледаните в статията *критерии за наличие на добро управление* може да бъдат обобщени по следния начин:

3.1. Пресечна точка между правителството, икономическия и гражданския сектор и умелият баланс между трите (Танев, 2007; 2011; 2018; Mahbub ul Haq, 1999 и др.)

3.2. Симбиоза между тактическото и стратегическото управление (Танев, 2018)

3.3. Наличие на добра администрация и високо равнище на административно обслужване (Ганев, 2007; Георгиев, 2007)

3.4. Принос към развитието на обществото и добавена публична стойност (Bourgon, 2011)

3.5. Постигане на публични ползи чрез пазарна конкуренция и обществено ориентирани ценности на бизнес организациите (Томова, 2011)

3.6. Партньорски публични политики и създаване на политически мрежи (Томова, 2011)

3.7. Оценка на качеството на управлението (Давидков, 2011).

Дебатът за доброто управление продължава да е отворен и до днес и не престава да предоставя възможности за допълване с нови критерии за наличие на добро управление и различни гледни точки за неговото постигане. Предвид последното темата остава актуална и достатъчно мотивираща за автора за продължаващо изследване на това многолико понятие.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бънкова, А. (2004). *Организационната теория и проектирането на организацията*. Пловдив.

[Bankova, A. (2004). *Organizatsionnata teoria i proektiraneto na organizatsiyata*. Plovdiv.]

Велчев, А. (2018). *Управление на комуникациите при публичните политики (Изграждане и поддържане на обществена съпричастност)*. София: Иврай.
[Velchev, A. (2018). *Upravlenie na komunikatsiite pri publichnite politiki (Izgrazhdane i poddarzhane na obshtestvena saprichastnost)*. Sofiya: Ivray.]

Ганев, Г. (2007). Въведение към дискусията. Омбудсман на Република България. Между свободата и подчинението: правото на добро управление и добра администрация. – В: *Материали от проведената конференция*. София, 12–19.
[Ganev, G. (2007). *Vavedenie kam diskusiyata, Ombudsman na Republika Bulgaria. Mezhdu svobodata i podchinenieto: pravoto na dobro upravlenie i dobra administratsia*. In: *Materiali ot provenenata konferentsia*. Sofiya, 2–19.]

Георгиев, Е. (2007). Има ли смисъл гражданското усилие за добро управление. Омбудсман на Република България. Между свободата и подчинението: правото на добро управление и добра администрация. – В: *Материали от проведената конференция*. Достъпно на <https://www.ombudsman.bg/municipality/initiatives/424>, София, 138–139 (посетен на 25.06.2022 г.).

[Georgiev, E. (2007). *Ima li smisal grazhdanskoto usilie za dobro upravlenie. Ombudsman na Republika Bulgaria. Mezhdu svobodata i podchinenieto: pravoto na dobro upravlenie i dobra administratsia*. – V: *Materiali ot provenenata konferentsia. Dostapno na https://www.ombudsman.bg/municipality/initiatives/424*, Sofiya, 138–139, (poseten na 25.06.2022 g.).]

Давидков, Ц. (2011). За синонимите на доброто управление. *Публични политики*.bg, год. 2, бр. 1, 69–74.

[Davidkov, Ts. (2011). *Za sinonimite na dobroto upravlenie. Publichni politiki*.bg, god. 2, br. 1, 69–74.]

- Донъли, Д., Гибсън, Д., Иванчевич, Д.** (1997). *Основи на мениджмънта*. София: Отворено общество.
- [Donali, D., Gibsan, D., Ivanchevich, D. (1997). *Osnovi na menidzhmanta*. Sofiya: Otvoreno obshtestvo.]
- Маринов, А.** (2011). Ценностни дилеми на изграждането на капацитет за прилагане на публичните политики. *Публични политики.bg*, година 2, бр. 3, 98–105.
- [Marinov, A. (2011). Tsennostni dilemi na izgrazhdaneto na kapatsitet za prilagane na publichnite politiki. *Publichni politiki.bg*, godina 2, br. 3, 98–105.]
- Петров, С., Танев, Т.** (2018). Мотивиран курс за публично действие – анализ на публичните политики. *Публични политики.bg*, година 9, бр. 2, 125–149.
- [Petrov, S., Tanev, T. (2018). Motiviran kurs za publichno deystvie – analiz na publichnite politiki. *Publichni politiki.bg*, godina 9, br. 2, 125–149.]
- Ставрев, С.** (1999). *Основи на управлението*. Самоков: Ортомедикс 94 ЕООД.
- [Stavrev, S. (1999). *Osnovi na upravlenieto*. Samokov: Ortomediks 94 EOOD.]
- Стойчев, В.** (2007). Правото на добро управление и управлението на доброто право. – В: *Между свободата и подчинението: правото на добро управление и добра администрация. Омбудсман на Република България. Материали от проведената конференция*, София. Достъпно на <https://www.ombudsman.bg/municipality/initiatives/424>, 46–51 (посетен на 25.06.2022 г.).
- [Stoychev, V. (2007). Pravoto na dobro upravlenie i upravlenieto na dobroto pravo. – V: *Mezhdhu svobodata i podchinenieto: pravoto na dobro upravlenie i dobra administratsia. Ombudsman na Republika Bulgaria. Materiali ot provedenata konferentsia*. Sofia, Dostapno na <https://www.ombudsman.bg/municipality/initiatives/424>, 46–51 (poseten na 25.06.2022 g.).]
- Танев, Т.** (2007). За универсалното човешко право на добро управление. *Политически изследвания*, бр. 1, 29–52, Достъпно на <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/05255/2007-1.pdf> (посетен на 18.08.2022 г.).
- [Tanev, T. (2007). Za universalnoto choveshko pravo na dobro upravlenie. *Politicheski izsledvania*, br. 1, 29–52, Dostapno na <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/05255/2007-1.pdf>, (accessed 18.08.2022 g.).]
- Танев, Т.** (2008). *Анализ на публични политики*. София: Военно издателство.
- [Tanev, T. (2008). *Analiz na publichni politiki*. Sofia: Voenno izdatelstvo.]
- Танев, Т.** (2011). Доброто управление (Good governance): Наследеното понятие. – В: *Публични политики.bg*, год. 2, бр. 1, 75–112.
- [Tanev, T. (2011). Dobroto upravlenie (Good governance): Nasledenoto ponyatie. – V: *Publichni politiki.bg*, god. 2, br. 1, 75–112.]
- Танев, Т.** (2018). Стратегиране в публичната сфера. *Публични политики.bg*, год. 9, бр. 2, 24–70.
- [Tanev, T. (2018). Strategirane v publichnata sfera. *Publichni politiki.bg*, god. 9, br. 2, 24–70.]
- Томова, Т.** (2003). *Публичните политики. Подходи и методология на изследването и анализа*. Специализиран научен съвет по социология, политология и наукознание

- [Tomova, T. (2003). Publichните politiki. Podhodi i metodologia na izsledvaneto i analiza, Spetsializiran nauchen savet po sotsiologia, politologia i naukoznanie.]
- Томова, Т.** (2011). Концепцията за политиките между идеологията на свободната конкуренция и рационалността на публичното управление административен капацитет. *Публични политики.bg*, год. 2, бр. 2, 17–34.
- [Tomova, T. (2011). Kontseptsiyata za politikite mezhdur ideologiyata na svobodnata konkurentsia i ratsionalnostta na publichnoto upravlenie administrativen kapatsitet. Publichni politiki.bg, god. 2, br. 2, 17–34.]
- Томова, Т.** (2018). Предизвикателствата за инструменталната рационалност на публичните политики. *Публични политики.bg*, год. 9, бр. 2, 4–23.
- [Tomova, T. (2018). Predizvikelstvata za instrumentalnata ratsionalnost na publichните politiki. Publichni politiki.bg, god. 9, br. 2, 4–23.]
- Цеков, Б.** (2009). *Какво е „добро управление“?* Институт за модерна политика. Достъпно на <https://www.modernpolitics.org/3/%d0%b7%d0%b0%d0%b3%d0%bb%d0%b0%d0%b2%d0%b8%d0%b5-1/> (посетен на 24.06.2022 г.).
- [Tsekov, B. (2009). Kakvo e „dobro upravlenie“? Institut za moderna politika, Dostapno na <https://www.modernpolitics.org/3/%d0%b7%d0%b0%d0%b3%d0%bb%d0%b0%d0%b2%d0%b8%d0%b5-1/> (poseten na 24.06.2022 g.).]
- Anderson, J.** (2000). *Public Policy Making: An Introduction*. 4th. ed. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Archer, R.** (1994). *Markets and Good Government. Development Dossiers*. Non-Government Liaison Service Occasional Papers. Geneva: United Nations.
- Boas, M.** (1998). Governance as multilateral bank policy: the cases of the African Development Bank and the Asian Development Bank. – In: *European Journal of Development Research*, vol. 10, no. 2, 117–134.
- Bourgon, J.** (2011). Новото публично управление и публичната администрация: към един динамичен синтез. *Публични политики.bg*, год. 2, бр. 1, 120–134.
- Coleman, J. S.** (1986). *Individual interests and collective action. Selected Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Długosz, D., Wygański, J.J.** (2005). *Citizens co-determine. A guide to social participation*. Warsaw: Association for the Forum on Non-Governmental Initiatives.
- Drechsler, W.** (2004). Governance, Good Governance, And Government: The Case For Estonian Administrative Capacity. *TRAMES* 4, 388–396.
- Fukuyama, F.** (2016). Governance: What Do We Know, and How Do We Know It? *Annual Review of Political Science*, Vol. 19, 89–105.
- Harbeson, J. W.** (1994). Civil society and political renaissance in Africa. In: **Harbeson, J. W., Rothchild, D., Chazan, N.** (eds.). *Civil Society and the State in Africa*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1–29.
- Hausner, J.** (ed.). (1999). *Communication and Public Participation. Guidebook*. Kraków: MSAP AE.
- Howlett, M., Ramesh, M.** (1995). *Studying Public Policy. Policy Cycles and Policy Subsystems*. Oxford: Oxford University Press.

- Hyden, G., Court, J., Mease, K.** (2004). *Making Sense of Governance: Empirical Evidence from 16 Developing Countries*. Boulder: Lynne Rienner.
- Knill, C.** (2005). Introduction: Cross-national policy convergence: concepts, approaches and explanatory factors. – In: *Journal of European public policy*, vol. 12, no. 5, 764–774.
- Lasswell, H. D., Lerner, D., Fisher, H. H.** (1951). *The policy sciences: Recent developments in scope and method*. Stanford University Press.
- Marsh, D., Rhodes, R. A. W.** (1992). *Policy networks in British government*. Clarendon Press.
- Marin B., Mayntz, R.** (1991). *Policy networks: empirical evidence and theoretical consideration*. Westview Press.
- Olson, M.** (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Özler H., Aktan, C. C.,** (2009). Good Governance: A New Public Managerialism. *USAK Yearbook of Politics and International Relations*, vol. 2, 207–227.
- Potucek, M.** (2006). Strategic Governance in Central and Eastern Europe: From Concepts to Reality. *Proceedings of the 14th NISPAcee Annual Conference*.
- Rhodes, R. A. W.** (1997). *Understanding Governance*. Buckingham: Open University Press.
- Sakowicz, M.** (2009). *Public participation in the operation of the administration against the background of solutions in EU countries*. Contrast.
- Salamon, L.** (2002). The new governance and the tools of public action: an introduction. – In: Salamon, L. (ed.). *The Tools of Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Snider, K. F., Rendon, R. G.** (2008). Public procurement policy: Implications for theory and practice. – In: *Journal of Public Procurement*, vol. 8, no. 3, 310–333.
- Streeck, W., Schmitter P.** (1985). Community, Market, State – and Associations? The Prospective Contribution of Interest Governance to Social Order. – In: Streeck, W., Schmitter P. (eds.). *Private Interest Government. Beyond Market and State*. London: Sage, 1–29.
- The Mahbub ul Haq Human Development Centre** (1999). *Human Development in South Asia 1999: The Crisis of Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Weiss, T. G.** (2000). Governance, Good Governance and Global Governance: Conceptual and actual challenges. *Third World Quarterly*, vol. 21, no. 5, 795–814.
- Williamson, O.** (1975). *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press.
- Zakrzewska, M., Ahn, M., Biglieri, J. V., Zaščerinska, J., Gruenwald, N.** (2017). The role of social participation in the concept of good governance – a theoretical approach. *Viešoji politika ir administravimas*, vol. 4, 529–537.

ИЗМЕНЯТ ЛИ СЕ ХИБРИДНИТЕ ВОЙНИ ЗАРАДИ ИЗМЕНЕНИЕТО НА КЛИМАТА?

Борислав Мартинов Банков

Анотация. В последните години термините „хибридни войни“ и „изменение на климата“ добиха изключително голяма популярност. Дори да са популярни поотделно обаче, двата термина рядко биват обвързвани и с малки изключения в момента липсва научна литература, която да анализира потенциалните връзки между двете явления. Тези литературни пропуски са неоправдани, тъй като в момента назрява консенсус, че сигурността и климатът са неразривно свързани. По тази причина настоящият доклад анализира доколко хибридни войни се изменят вследствие на изменението на климата. Авторът застъпва тезата, че промените в климата могат да изострят вече активни въоръжени конфликти от хибриден характер; изменението на климата също би могло да повиши общия риск от нови такива конфликти, защото ускорява разработката и внедряването на иновации, свързани с воденето на хибридни войни. В резултат анализаторите следва да отдадат нужното внимание на климата, когато изследват хибридни войни. Настоящият доклад цели да подпомогне техните усилия, като постави началото на по-широка дискусия относно хибридни войни в контекста на климатичните промени, очертавайки ключовите въпроси, които бъдещи трудове могат да анализират по-задълбочено.

Ключови думи: хибридни войни, изменение на климата, международна сигурност

IS HYBRID WARFARE CHANGING DUE TO CLIMATE CHANGE?

Borislav Martinov Bankov

Abstract. The terms “hybrid warfare” and “climate change” have become particularly popular in recent years. Even if they are popular individually, however, these terms have rarely been linked, and with only a few exceptions, no academic literature currently analyses the possible connection between the two phenomena. These literature gaps are unwarranted since a consensus is currently forming that security and climate are inextricably linked. For this reason, this article examines the extent to which hybrid warfare changes due to climate change. The author argues that the changing climate can exacerbate already ongoing armed conflicts of a hybrid nature; climate change can also increase the overall risk of new such conflicts because it accelerates the development and the implementation of innovations, related to the conduct of hybrid wars. Thus, analysts must give the appropriate amount of attention to the climate when researching hybrid warfare. This paper aims to support their efforts by providing the basis for a broader discussion about hybrid warfare in the context of climate change, outlining the key issues that future research could explore in greater depth.

Keywords: hybrid warfare, climate change, international security

Въведение

В последните години терминът „изменение на климата“ (на англ. *climate change*) доби голяма популярност отвъд научните среди и навлезе в най-различни сфери на обществения живот. Например борбата с изменението на климата доведе до приемането на редица мерки в областите на енергетиката и транспорта, сред които инициативата Европейски зелен пакт на Европейския съюз (ЕС). Наскоро терминът започна да си проправя път и в сектора на сигурността и отбраната. Различни държавни и международни организации, които имат касателство към сферата, започнаха да представят доклади, които разглеждат потенциалните връзки между климатичните промени и сигурността. Например през 2023 г. Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО) публикува анализ, който отчита, че климатичните промени могат да доведат до изостряне на дадени въоръжени конфликти, повече регионална нестабилност и засилване на геополитическите съперничества (НАТО, 2023а).

За разлика от климата, който тепърва навлиза в дневния ред на организациите в сферата на сигурността, понятието „хибридни войни“ (на англ. *hybrid warfare*) е вече утвърдена част от техния институционален живот. Понятието стана популярно през 2014 г. в резултат на решението на ЕС и НАТО да дефинират незаконното анексиране на Крим от Русия като хибридна война (Abbott, 2016, с. 9; Vajarūnas, 2020, с. 62–63; Maronkova, 2018). Следва да споменем, че напоследък дискусиите относно хибридните войни провокират и такива относно климата. През 2023 г., Европейският център за върхови постижения за противодействие на хибридните заплахи публикува доклад, определящ изменението на климата като едно от водещите предизвикателства пред сигурността (Jungwirth et al., 2023, с. 43–46).

Гореспоменатите процеси загатват за назряването на консенсус, че климатът и сигурността са неразривно свързани. Въпреки това не съществуват достатъчно научни трудове, които да разглеждат предполагаемите връзки между тях. Публикациите, които все пак опитват да анализират темата, страдат от методологични проблеми или разчитат единствено на количествени данни (Abrahams, Carr, 2017; Adams et al., 2018; Gilmore et al., 2018, с. 314). Тези литературни пропуски стават особено очевидни, ако навлезем в конкретиката на хибридните войни. Макар да има редица научни разработки върху всяко едно от двете явления поотделно, към момента липсват трудове върху евентуалните връзки между климатичните промени и хибридните войни. Изключение прави трудът на Briggs (2020), но авторът твърди, че климатичните промени не могат да повишат общия риск от нови хибридни конфликти. Той изразява мнение, че изменението на климата единствено може да изостри вече активни хибридни конфликти. Можем да допуснем, че това ненужно ограничава него-

вия анализ и в резултат назрява нужда от нови научни разработки по темата. Те биха запълнили пропуските в научната литература, но също така биха били полезни за практиката, тъй като много организации, сред които НАТО, тепърва търсят правилния подход за управление на рисковете, свързани с климатичните промени (Shea, 2022).

С оглед на това настоящият доклад анализира доколко хибридните войни се изменят вследствие на изменението на климата. Авторът застъпва тезата, че промените в климата могат да изострят вече активни въоръжени конфликти от хибриден характер; изменението на климата също би могло да повиши общия риск от нови такива конфликти, защото ускорява разработката и внедряването на иновации, свързани с воденето на хибридни войни. В резултат анализаторите в сферата на сигурността следва да отдадат нужното внимание на климатичните промени, когато изследват случаи на хибридна война. Поради ограничения си обем този текст няма възможност да направи задълбочен анализ на конкретен емпиричен случай. Вместо това настоящият труд цели да постави началото на по-широка дискусия относно хибридните войни в контекста на климатичните промени, като очертае ключовите въпроси, които бъдещи научни разработки могат да анализират по-задълбочено.

В първата част настоящият доклад представя концепцията за хибридните войни. Освен това текстът ще установи дали авторите на понятието са взели предвид климатичните промени в процеса на създаване на концепцията. Втората част ще представи накратко темата за изменението на климата на фона на въпросите, свързани със сигурността и отбраната. Третата и основна част ще обвърже двете явления и ще разкрие по какъв начин изменението на климата оказва въздействие върху хибридните войни. Четвъртата и последна част ще дискутира основните последици за науката и практиката. Накрая заключението ще обобщи откритията и ще потвърди или отхвърли първоначалната хипотеза.

Хибридните войни

Първият обстоен анализ на хибридните войни прави Франк Хофман, офицер от Американския морски пехотен корпус, в монографията „Конфликтите през XXI век: възходът на хибридните войни“ (Hoffman, 2007). Освен че дава първата изчерпателна дефиниция на понятието, Хофман разглежда и Националната отбранителна стратегия на Съединените американски щати (САЩ) от 2005 г. Според него стратегията не успява да улови факта, че днешните конфликти се характеризират със сливането на различни военни практики¹.

---

¹ Следва да отбележим, че Франк Хофман е първият военен стратег, който прави задълбочен разбор на понятието „хибридни войни“; въпреки това той нито създава понятието, нито пък е първият анализатор, който прави сходни наблюдения относно военното дело. По-задълбочена библиографска справка би разкрила, че словосъчетанието „хибридни войни“ се появява още през 1998 г., когато Роберт Уолкър – също американски морски

Авторът твърди, че концепцията за хибридните войни може да обогати разбирането на САЩ за новите заплахи за сигурността. Поради тази причина Хофман твърди, че:

„Хибридните войни обединяват различни начини на водене на война, включително на базата на конвенционални оперативни способности, нередовни тактики и разнородни военни формирования. [Хибридните войни също така включват] терористични атаки, безразборно насилие, принуда и масови безредици. Тези мултимодални военни действия могат да се провеждат от различни военни единици или от една и съща военна единица, но обикновено са добре координирани...“ (Hoffman, 2007, с. 29).

От тази дефиниция става ясно, че отличителният белег на хибридните войни е съчетанието, или с други думи „хибридизацията“, между разнородни методи за постигане на стратегически цели. Иначе казано, бихме могли да твърдим, че даден играч води хибридна война в случай че използва невоенни методи в съчетание с традиционна военна или т.нар. кинетична сила. За първообраз на своята теория Хофман използва войната между Израел и „Хизбула“ през 2006 г. За да постигне стратегията си, шиитската групировка изстрелва повече от четири хиляди ракети по цели в Израел, но също така води активна информационна война (Kalb, Saivetz, 2007). Хофман разглежда действията на „Хизбула“, за да представи теоретичните си идеи по възможно най-достъпен начин. Въпреки неговите усилия практиката показва, че участниците в научните и обществените дискусии относно понятието често не са достатъчно прецизни в употребата му. Понякога те се позовават на концепцията не в резултат на задълбочена научна аргументация, а само защото понятието е „на мода“ (Libiseller, 2023).

Както бе споменато в увода, концепцията на Хофман доби слава през 2014 г. вследствие на решението на ЕС и НАТО да дефинират незаконното анексиране на Крим като хибридна война. Тук е необходимо да отбележим, че това решение повлия върху общото разбиране за теоретичната рамка, тъй като към онзи момент Русия все още не бе започнала пълномасщабна военна инвазия срещу Украйна, а основно разчиташе на невоенни методи. В резултат фокусът на концепцията на американския морски пехотинец се измести от кинетичните към некинетичните методи като вмешателство в изборния про-

---

пехотинец – използва понятието, за да опише смесица между конвенционални и специални операции (Walker, 1998). Още по-рано, в средата на XX век, Евгений Меснер – блестящ руски военен стратег от немски произход, който цял живот води физическа и интелектуална борба срещу комунизма – говори за т.нар. метежни войни. Подобно на хибридните войни, в метежните войни ключов противник са революционните движения, водени от терористи, пропагандисти и други недържавни играчи (Меснер, 1960). По тази причина някои автори смятат, че ако Хофман е *бащата* на понятието „хибридни войни“, то – обрзано казано – Меснер е неговият *дядо* (напр. Klus, 2016).

цес (Maronkova, 2018). Промяната в разбирането за феномена е толкова очевидна, че според някои автори в днешно време само 30% от всички публикации по темата използват оригиналната дефиниция на Хофман (напр. Caliskan, Cramers, 2018, с. 30–33). Тези тенденции предизвикват и сериозни критики към понятието, тъй като поради концептуалните си метаморфози то започва да губи своята аналитична стойност (напр. Caliskan, 2019, с. 51; Johnson, 2018, с. 143). За да противостои на тези неблагоприятни тенденции, този доклад се придържа към оригиналната версия на теорията, разработена от Хофман.

Следва да отбележим, че американският морски пехотинец не споменава нищо относно климата в своя *magnum opus* от 2007 г. Така Хофман оставя въпроса за евентуалното влияние на климата върху хибридните войни отворен за интерпретация. Въпреки това неговата монография е достатъчно богата на теоретичен материал, който да ни позволи да дискутираме ролята на климата в хибридните войни. В увода предположихме, че климатичните промени могат да изострят вече съществуващи конфликти от хибриден характер, както и да увеличат общия риск от нови такива. Затова преди да пристъпим към основната част, е нужно да установим кои са механизмите, които според Хофман могат да изострят дадена хибридна война, както и какви обстоятелства увеличават общия риск от такъв тип конфликти.

Първо, какви условия карат активен конфликт от хибриден характер да се сгорещи? За да разберем тези механизми, следва да въведем понятието „уязвими места“ (на англ. *vulnerabilities*). Давайки пример с подготовката на Хизбула, Хофман твърди, че злонамерените играчи са усвоили уменията да откриват и таргетират уязвимите места на Запада (Hoffman, 2007, с. 58). Тези уязвими места могат да имат физическо измерение. Например електроснабдителната мрежа, която е важна част от критичната инфраструктура, може да се превърне в уязвимост, ако не е защитена от кибератаки. В същото време в уязвимост може да се превърне и липсата на критична самооценка или – по думите на Хофман, „самодоволност“ на управленско ниво относно ефективността на отбранителните планове на дадена държава, което има по-абстрактно измерение (Hoffman, 2007, с. 59). Злонамерените играчи таргетират всички тези уязвимости, за да създадат политически, икономически и социален безпорядък в ответната страна, който да я направи още по-податлива на нападения. С други думи, наличието на такъв тип уязвимости създава условия за изостряне на хибридните войни и дори могат да предопределят как конфликт от подобен характер ще завърши. Така докладът трябва да изследва дали изменението на климата създава уязвимости, от които определени злонамерени играчи биха могли да се възползват.

Второ, какви обстоятелства увеличават общия риск от нова хибридна война? По пътя на логиката преди да се стигне до хибридна война, следва да има заплаха от такава. Следователно тук е необходимо да се обърнем към тер-

мина „хибридни заплахи“ (на англ. hybrid threats). Докато хибридните войни описват сценарий, в който даден играч комбинира различни похвати за постигане на стратегическите си цели, хибридните заплахи са предварителната фаза, в която този играч е постигнал оперативна готовност да организира подобни мултимодални операции, но все още не е използвал тази експертиза на практика (Pawlak, 2015). С други думи, въпросният играч е внедрил определени доктринални или технологични иновации в своето оперативно изкуство, които му позволяват да води хибридни войни, ако и когато това се наложи. На този етап обаче, той е демонстрирал своите нови умения единствено по време на учения или за тези умения става ясно посредством разузнавателна дейност. С тази уговорка настоящият доклад следва да установи дали климатичните промени мотивират развитието на нови технологични способности или доктринални промени, които позволяват употребата на различни похвати за постигане на стратегически цели. Наличието на такава връзка би демонстрирало, че изменението на климата може да увеличи общия риск от нови хибридни конфликти.

С оглед на горепосочените теоретични механизми изглежда, че съществуват възможни пътища, по които климатичните промени евентуално биха могли да въздействат на хибридните войни. Всичко изложено досега потвърждава нуждата от задълбочен анализ върху въздействието на климата върху днешните хибридни конфликти. Преди да пристъпим към основната част на доклада, която ще анализира връзките между изменението на климата и хибридните войни, следва да представим накратко темата за климатичните промени на фона на въпросите, свързани със сигурността и отбраната.

Изменението на климата

Докато най-ранните научни изследвания върху климатичните промени датират още от 1896 г., когато шведът Сванте Арениус опитва да измери връзката между концентрациите на въглероден диоксид и температурата на въздуха, темата за изменението на климата набра скорост едва един век по-късно. През 1992 г. е приета Рамковата конвенция на Организацията на обединените нации (ООН) по изменението на климата, който е първият международен договор по темата. Пет години по-късно е подписан и т.нар. Протокол от Киото, който въведе правно обвързващи цели за намаляване на вредните емисии. Освен това всяка година се провежда Конференцията за изменението на климата, по-известна като COP според инициалната ѝ абревиатура на английски език. Впрочем към момента на писане на този доклад България е кандидат за домакин на COP29, която ще се проведе през 2024 г.

Макар през последните години за изменението на климата да се говори усилено, темата не е лишена от полемика. По-конкретно, все още съществуват известни разногласия доколко текущият темп на климатичните промени

се дължи на човешка дейност или представлява естествен процес, независим от антропогенни фактори. Дебатът по темата бушува от години и засега няма ясен победител, макар към момента да надделява тезата, че човечеството е главният виновник за темпа на климатичните промени (Berlie, 2018). С течение на времето дебатът също придоби сериозна политическа окраска и се превърна в залогник на партийни сблъсъци, което допълнително усложнява намирането на пълен консенсус по въпроса. В резултат на посочените противоречия повечето дефиниции на явлениято, възприети на институционално ниво, вземат предвид и двете гледни точки и не правят категоричен извод относно първопричината за климатичните промени. Например Националната стратегия за адаптиране към изменението на климата на България съдържа следната дефиниция за явлениято:

„Изменението на климата се отнася до промяна в климата, дължаща се пряко или косвено на човешката дейност, която променя състава на глобалната атмосфера и която е в допълнение към естествената променливост на климата, наблюдавана в сравними периоди от време“ (Национална стратегия за адаптация към изменението на климата и План за действие 2019–2030 г., 2019, с. XVI).

Дори да водят спор относно причините за текущите климатични промени обаче, голяма част от учените споделят една и съща прогноза за климата. Те се опасяват, че екстремните климатични явления ще зачестят значително. Например интензивността на тайфуните и циклоните ще се увеличи заради по-високите температури на морската повърхност. Наводненията, които вече са често срещан проблем, ще станат още по-интензивни (Espach, Zvijac, Filadelfo, 2016, с. 91). Валежите също ще увеличат дебита в много реки. Към момента на писане на този доклад НАСА обяви юли 2023 г. за най-горещия месец в историята, като предстои продължително покачване на температурите (McGuinness, Rohloff, 2023).

По пътя на логиката настъпващите промени в околната среда могат да дадат отражение върху театъра на военните действия. Според някои историци климатичните промени винаги са играли важна роля за степента на военно напрежение в даден регион. Още епосът за Гилгамеш разказва за тежки наводнения около реките Тигър и Ефрат, водещи до сблъсъци за достъп до вода и плодородна почва (Briggs, 2012, с. 1049). Въпреки това до края на миналия век не съществуваха много разработки върху връзките между климата и сигурността. В последните години успоредно с увеличаващия се научен и обществен интерес към климатичните промени темата за въздействието на климата върху сигурността също стана много популярна. Редица влиятелни личности започнаха да защитават определени позиции по въпроса. Например по време на своите мандати, респективно като генерален секретар на ООН и като президент на САЩ, Бан Ки-мун и Барак Обама застъпиха тезата, че променящият се климат представлява водеща заплаха за международния ред

(Koubi, 2019, с. 344). Встъпването в длъжност на Обама също съвпадна със създаването на тематични подструктури в институции от значение за националната сигурност на САЩ като Централното разузнавателно управление (Briggs, 2012, с. 1053). Все пак за определени експерти и коментатори връзката между климата и сигурността е под въпрос.

Съществуват някои публикации, които са скептични, че промените в климата дават отражение върху днешните конфликти (напр. Hartmann, 2010). Въпреки това много от тези публикации страдат от научноизследователски недостатъци. Най-напред някои от тях използват ненадеждни източници или данни (Scheffran et al., 2012, с. 869). По-конкретно, основен проблем в тази посока е какъв период от време обхващат използваните данни. В същото време много други автори прилагат съмнителни методологии (Mobjörk, 2016, с. 289). Например характерен за някои разсъждения по темата е т.нар. ефект на уличната лампа (на англ. streetlight effect) (Adams et al., 2018). Това е склонността на анализаторите да разглеждат онези казуси, които са най-удобни за изследване, но които не са статистически представителни. В стремежа си да защитят определена позиция трета категория от автори използват неясни или твърде общи формулировки. В същото време те не дават отговор на въпроса в какви специфични условия климатът има или няма въздействие върху сигурността.

Последният недостатък заслужава специално внимание, тъй като според по-голямата част от публикациите по темата климатът всъщност има роля в днешните конфликти, но само в определени условия (напр. Brzoska, 2016, с. 300; Koubi, 2019, с. 343; Schaar, 2018, с. 4). Експертите подкрепят тази теза, давайки за пример гражданската война в Сирия, инвазията на „Ислямска държава“ в Ирак и Леванта (ИДИЛ) в Ирак, конфликта в Южен Судан и много други (напр. McCarthy, 2017; Scott, Khan, 2016). Тезата, че климатът въздейства върху подобни конфликти само защото те имат специфични особености, не означава, че неговото въздействие е незначително. Напротив, необходим е задълбочен анализ точно защо, как и кога климатът спира да бъде просто пасивна сцена на дадени междуличовешки или международни отношения и се превръща във фактор в днешните въоръжени конфликти.

Въпреки това тази тема е твърде обширна за параметрите на един-единствен доклад. За да бъде анализът стойностен, но и осъществим, настоящият труд адресира поставените въпроси в определени рамки. Първо, този труд не навлиза в конкретика, що се отнася до специфичните подвъпроси, свързани с климата. Вместо това, докладът използва „изменението на климата“ като чадърен термин, който обхваща широк набор от климатични показатели (напр. валежи, температура на въздуха, влажност, атмосферно налягане и други) и термини (напр. „глобално затопляне“ и „променливост на климата“). Второ, този доклад няма за цел да анализира поставените въпроси чрез статистика.

Болшинството от публикациите вече прилагат количествен метод. В същото време, към момента липсват научни трудове, които да обвържат вече натрупаните по темата емпирични наблюдения с конкретна теоретична рамка, като например тази на хибридните войни. Подобен подход би придал повече контекст на връзката между климата и сигурността и би подпомогнал бъдеща научноизследователска дейност. Също би способствало за изготвянето на подробни политики за управление на рисковете, свързани с климата, което един статистически анализ не би могъл да направи (Sakaguchi, Varughese, Auld, 2017, с. 641).

Ролята на изменението на климата в хибридните войни

Изводът от въвеждащата дискусия върху хибридните конфликти бе, че хипотетично има два начина, по които климатът може да въздейства върху хибридните войни. По-конкретно, изменението на климата би могло да изостри вече активен конфликт или да увеличи общия риск от нова хибридна война. Тази част дискутира специфичните механизми в единия и другия случай, давайки примери.

Като фактор за изостряне на хибридни войни

Налице са четири механизма, чрез които климатът би могъл да изостри дадена хибридна война. Всички те се дължат на факта, че изменението на климата засяга най-вече отраслите, в които цивилното население, а не военните, вземат основно участие. Примери за такива са земеделието и енергетиката. Тази характеристика на климатичните промени е от съществено значение поради ролята на цивилните граждани в хибридните войни. За разлика от традиционните военни операции, в които основно участие взема професионалната армия, в хибридните операции ролята на цивилното население и гражданската инфраструктура е еднаква по важност с тази на военнослужещите и традиционната военна техника.

Първо, по време на хибридна война играчите целенасочено таргетираат най-уязвимите цивилни обекти на територията на ответната страна. Според Хофман целта е да се създаде политически, икономически и социален безпорядък у врага, което допълнително да отслаби съпротивителните му сили. В същото време прецизни удари единствено срещу военни цели не биха дали същия резултат. Променящият се климат създава уязвимости в редица сектори с пряко участие на цивилното население, които могат да станат обект на хибридни кампании и следователно да изострят даден конфликт. По-конкретно, климатичните промени водят до различни кризисни ситуации като тежки наводнения и горски пожари. Има немало случаи, в които враждуващи страни са се възползвали от природните бедствия на територията на своя враг.

Вместо да проявят солидарност посредством хуманитарна помощ, каквато е обичайната практика при други обстоятелства, те опитват да увеличат разрушителния ефект от дадено природно бедствие, за да омаломощят врага си. Например по време на конфликта между талибаните и Пакистан през 2010 г. фундаменталистите се възползват от наводненията в Пакистан, за да навредят на критичната инфраструктура на врага си. Талибаните не разчитат само на природните стихии, за да отслабят Исламабад, а активно обезлесяват някои райони, за да увеличат мощния приток на водата (Muzamil et al., 2020, с. 3–6). Друг пример са оперативните действия на ИДИЛ в Южен Ирак. Сунитската групировка се възползва от факта, че в последните години регионът е белязан от продължителни суши. ИДИЛ успява да овладее язовирите, като така прекъсва доставките на питейна вода до вражеското шиитско население, за да всее смут в неговите редици (Zingg, 2021, с. 7). Умението на ИДИЛ да се възползва от климатичните особености на региона подпомага стратегията им.

Второ, докато таргетирането на цивилни обекти като язовири представлява индиректен начин за причиняване на вреда на цивилното население, съществуват и далеч по-директни начини, по които цивилните могат да станат жертва на хибридните войни. От една страна, хибридните конфликти често са съпътствани от престъпления като трафик на хора с цел вербуването на войници. От друга страна, по време на хибридна война има и много случаи на безогледно насилие (на англ. *indiscriminate violence*) или застрашаване на живота на цивилни граждани, които нямат отношение към военните действия. Този тип насилие е страничен ефект от таргетирането на цивилни обекти или е търсен ефект, който цели да предизвика още повече дестабилизация. Климатичните промени създават условия за увеличаване на трафика на хора, както и на безогледното насилие. Това може да изостри хибридните конфликти (Bowles, Butler, Morisetti, 2015, с. 391–392). И в двата случая важна роля има климатичната миграция. Изменението на климата води до краткосрочни бедствия, но и до дългосрочно намаляване на наличните ресурси за препитание в даден регион. Учени твърдят, че краткосрочните проблеми рядко карат хората да напуснат родните си места, но дългосрочните често го правят (напр. Koubi, 2019, с. 354). За да обозначат такъв тип миграционни вълни, експертите използват термина „климатична миграция“ (напр. Chen, 2019, с. 23). Тук е важно да споменем, че хора, които са на път, са много по-лесна мишена за безогледно насилие и престъпления като трафик на хора. С други думи, климатичната миграция създава условия за засилване на насилието срещу цивилни и хибридните играчи могат да се възползват от създалата се възможност. Например има сведения, че терористичната мрежа „Боко Харам“ трафикира хора, търсеци или получили убежище вследствие на опустиняването в централна част на Африка (Briggs, 2020, с. 48). Екстремистите вербуват част от жертвите, за да

запълнят своите редици в хибридните войни, които водят срещу Нигерия и други правителства в региона (Falode, 2016).

Трето, вербуването на цивилни води до дискусия относно ролята на непрофесионалните войници. Наред с редовните военнослужещи в хибридните войни вземат участие нередовни войници (на англ. *irregular soldiers*). Това са бойци, които не са преминали традиционното за редовната армия военно обучение или не носят отличителните армейски знаци, но все пак вземат участие във военните действия. Примери за такива войници са милициите и редица частни военни компании. Участието им в хибридните войни може да има много причини, сред които е и воденето на опосредствана война (на англ. *proxy war*). Опосредствената война е начин за постигане на стратегически цели по заобиколен път. Това става чрез използването на бойци, които се сражават от името на друг играч, целящ да остане в сянка. Въпросът е какво кара тези бойци да воюват в полза на чужди интереси. Очевидният отговор е финансова изгода. За да прибегне до такъв животозастрашаващ начин на препитание, съществена част от нередовните войници се намира в състояние на абсолютна бедност. Климатичните промени могат да създадат такива условия, което от своя страна би могло да изостри даден хибриден конфликт. Изменението на климата води до трайни увреждания в земеделската земя, която в Африка и други места по света е единствената форма на прехрана. В този смисъл климатичните промени увеличават риска от вербуване на нередовни войници, които избират този „кариерен път“ в отсъствие на други опции за препитание (Bowles, Butler, Morisetti, 2015, с. 391–392). Според някои доклади такъв е случаят с Бoko Харам, който разгледахме по-горе (напр. Vivekananda, 2019, с. 17). Освен че увеличават числеността на недържавните играчи, климатичните промени могат да увеличат и легитимостта им в очите на местното население. Докато централната власт не е в състояние да осигури хуманитарна помощ на бедстващите, недържавните актьори предлагат изход от ситуацията в замяна на феодална зависимост. Примери за подобни тактики има на територията на държави като Либия, Алжир и Мали (Gordon, 2022).

Четвърто, темата за това как да спечелим „сърцата и умовете“ на цивилното население, отваря дискусия относно информационните аспекти на хибридните войни. За разлика от по-горните процеси, които обединяват кинетични с некинетични дейности, информационните операции се извършват само чрез невоенни оперативни способности. По-рано ние установихме, че Хофман не обръща особено внимание на такъв тип методи в своята основополагаща монография от 2007 г. Анализаторите започват да обвързват хибридните войни с некинетичните операции само след 2014 г. вследствие на начина, по който Русия анексира Крим. В такъв случай би било логично за информационни операции, типичен пример за невоенен инструмент, да се е заговорило чак след 2014 г. Въпреки това информационните аспекти са изключение от пра-

вилото и присъстват дори в ранното творчество на Хофман (Hoffman, 2007, с. 46). Това говори за тяхната важност. Много автори твърдят, че дезинформацията е основен похват за водене на хибридни войни (напр. Bachmann, Putter, Duczynski, 2023; Hoekstra, Jongema, 2016). Теми, които привличат общественото внимание, като тази за климата, създават предпоставки за съчиняване на невярно или подвеждащо съдържание с цел манипулация на общественото мнение (Ellison, 2023). Това би могло да изостри определен хибриден конфликт. Пример за климатична дезинформация дава Briggs (2020), визирайки информационните операции на Русия, които са част от продължителен хибриден конфликт на Кремъл срещу Запада. Той включва опосредствена война на територията на държави като Украйна и Сирия, но и голям набор от невоенни похвати, сред които е и дезинформацията. Конкретно в контекста на климата зеленият преход на Европа представлява риск за Русия, тъй като държави като Германия ще престанат да бъдат толкова зависими от руски газ или петрол. За да не позволят това, фабриките за фалшиви новини на Кремъл разпространяват неверни данни, че изменение на климата няма и затова инвестирането на парите на европейския данъкоплатец в зелена енергия е разхищение. Въпросите за климата са добра възможност за изява на т.нар. руски тролове, тъй като, както споменахме по-рано, реален дебат върху изменението на климата наистина има. Той обаче не касае въпроса дали климатични промени има, или няма, а какъв е техният темп и какви са причините за това. Тези нюанси са по-трудно различими за широката общественост и затова климатичната тема може да се превърне в инструмент за дезинформация и хибридни конфликти.

Като риск за нови хибридни войни

Във въвеждащата дискусия относно хибридните войни открихме, че те се характеризират със съгласуваното използване на различни военни способности, формирания и тактики. Във военното дело този подход е по-познат като общовойсков бой (на англ. combined arms). С това уточнение, че общият риск от хибридна война се повишава, когато играчите въведат определени доктринални или технологични иновации, които позволяват провеждането на такива мултимодални операции. В случай че злонамерен играч придобие оперативна готовност за общовойсков бой, той се превръща в хибридна заплаха, която в определени условия може да прерасне в хибридна война. Съществуват два механизма, по които климатичните промени мотивират развитието на подобна експертиза. Те се дължат на факта, че дори климатът да въздейства най-много върху отраслите със силно изразено цивилно участие, климатът все пак влияе и върху организирането, управлението и провеждането на военни операции.

Първо, част от традиционната военна техника става неизползваема вследствие на климатичните промени. Решението за изтеглянето ѝ от употреба

може да бъде доброволно или принудително, но и в двата случая доктрината на съответния играч трябва да бъде актуализирана, за да компенсира липсата на традиционна военна техника чрез повече мултимодални или хибридни операции. Най-напред постигането на нулев баланс на въглеродните емисии е амбициозна цел, която налага активно участие на военната индустрия (Gilmore, Buhaug, 2021, с. 2). Военно-промишленият комплекс е сред основните замърсители на околната среда. Затова Парижкото споразумение за климата от 2015 г. наговари военните със задача да намалят своите вредни емисии. В резултат на дневен ред се появиха понятия като „зелена отбрана“ (на англ. green defence) и „нисковъглеродна война“ (на англ. low-carbon warfare) (Depledge, 2023, с. 669). Трансформацията, необходима за постигането на тези цели, налага сериозно осмисляне на употребата на редица традиционни военни способности като танкове, самолети и военни кораби. Част от тези усилия вероятно ще бъдат рекламен трик от страна на военните, но все пак някои от въоръжените сили на запад вече доброволно поеха ангажимента да намалят употребата на такава тежка военна техника. От своя страна останалите играчи, дори и тези, които са безразлични към международните спогодби върху климата, ще бъдат принудени да направят същото. Тяхната трансформация няма да бъде вследствие на поети ангажменти пред техните гласоподаватели или международната общност, а в резултат на реалните промени във времето, които влияят върху военната техника. Например горещият въздух, който има по-малка плътност, би могъл да повреди въртящия момент на военни хеликоптери (NATO, 2023а, с. 9; Scott, Khan, 2016, с. 83). Окисляването на морските води пък може да навреди на военните кораби. Повишаването на нивото на Световния океан застрашава и военноморските бази от наводнения. Затова в последните години Русия е принудена да реконструира своите арктически военни бази (Stoetman et al., 2023, с. 35). Дали обаче тези действия са принудителни, или доброволни, е без голямо значение. И в двата случая резултатът е, че военните вече не могат да разчитат на някои традиционни оперативни способности. Затова те търсят начини да компенсират празнините в своята оперативна готовност, актуализирайки своите доктрини (Depledge, 2023, с. 683). Анализаторите твърдят, че логичната развързка е завишен интерес към общовойсковия бой, защото подобна доктрина не разчита на един или друг военен актив, а съчетава различни оперативни способности, които могат да компенсират липсата на тежка военна техника. Например Barry, Fetzek и Emmett (2022, с. 19) изразяват мнението, че комбинацията между дронове с малък обseg, ракети с прецизно насочване и по-добри радарни системи може да компенсира отсъствието на ескадрила бойни самолети. Всички играчи с геополитически амбиции ще трябва да нагодят своето оперативно изкуство към новите климатични реалности и да развият експертиза за водене на мултимодални военни операции. Наличието на нови умения на доктринално ниво

предполага, че тези нови умения могат да бъдат използвани в реалния свят, което несъмнено повишава общия риск от нови хибридни войни.

Второ, борбата с изменението на климата също води до разработката на технологични иновации или нови технологии с двойна употреба (на англ. *dual-use technologies*). Т.е. някои технологии, първоначално произведени за противодействие на климатичните промени, могат да бъдат преустроени в оръжейни системи. Това увеличава набора от оперативни способности, които играчите могат да използват в мултимодалните си военни операции, което пък повишава и общия риск от хибридна война. За целите на нисковъглеродната икономика са нужни значителни иновации в нови научно-технологични сфери като геоинженерството (Sovacool, Baum, Low, 2023, с. 2). В момента се експериментира с различни технологии за улавяне на въглероден диоксид, „наторяване“ на океаните, промяна на земното алbedo и други иновативни начини за контрол върху климатичната обстановка. Някои учени смятат, че експлоатацията на тези технологии би могла да предизвика конфликт, тъй като държава, която има способността да контролира времето в планетарен мащаб, се превръща в реална заплаха за нейните геополитически съперници. Например пръскането с аерозоли над Арктика от страна на Русия може да увеличи напрежението между Москва и Вашингтон (Sovacool, Baum, Low, 2023, с. 11). Този сценарий обаче приписва на новите климатични технологии единствено индиректна роля в увеличаването на риска от конфликт. Някои учени твърдят, че въпросните технологии не могат да имат директно военно приложение и да се превърнат в оръжие за реални военни действия (напр. Horton, Keith, 2021). Те изразяват това мнение, тъй като климатичните технологии не са достатъчно прецизни и за разлика от една ракетна установка не могат да „поразят“ определен военен обект. Тази аргументация обаче почива върху традиционно разбиране за военното дело (Chalecki, Fleming, 2021). Ако вземем предвид теорията на хибридните войни, то тази техническа характеристика не е недостатък, а се превръща в сериозно оперативно предимство. Както стана ясно, днешните злонамерени играчи не правят разлика между военни и цивилни цели, а се стремят да увеличат разрушителния ефект на техните атаки, за да предизвикат хаос у вражеската страна. Освен това съществуват редица исторически примери за опити за манипулация на метеорологичната обстановка с цел постигане на тактически и оперативни цели. Например по време на войната във Виетнам САЩ предизвиква образуване на облаци, за да може калната вода да направи виетнамската пътна мрежа непроходима. В този смисъл можем да заключим, че новите технологии за геоинженерство могат да се превърнат в оръжие за водене на хибридни войни и затова увеличават общия риск от такива конфликти в бъдеще (Sovacool, Baum, Low, 2023, с. 4).

Последици за науката и практиката

По пътя на логиката наличието на повишен общ риск от нова хибридна война не се равнява на първопричина за започване на такава. Фактът, че даден играч е постигнал оперативна готовност да води хибриден конфликт, не е достатъчно основание за използването на тези умения на практика. Бъдещи научни трудове следва да анализират дали все пак не съществуват частни случаи, в които изменението на климата не просто е увеличило общия риск от нова хибридна война, а е било решаващ фактор за възникването ѝ. Понятието „климатични войни“, което в последно време придоби особена популярност, създава предпоставки за такива дискусии. Терминът описва, че изменението на климата е причина за нови по вид конфликти в резултат на борбата за изчерпващите се ресурси на планетата (Welzer, 2012). Последващи научни разработки следва да анализират доколко тези конфликти са от хибриден характер, вземайки предвид, че понятието „климатични войни“ е обект на сериозна научна критика.

Отделно настоящият доклад може да бъде надграден в няколко други направления. Най-напред последващи научни трудове биха могли да направят по-задълбочен анализ на даден емпиричен казус. Например Арктика заслужава специално внимание, тъй като северната полярна област е особено податлива на последиците от климатичните промени. В последно време тя става и арена на засилена хибридна дейност. През 2021 г. Европейският център за върхови постижения за противодействие на хибридните заплахи публикува доклад, в който призовава за засилено внимание към Арктика от страна на Запада (Conley, Wall, 2021, с. 3–4). Второ, следва да бъде разгледан и въпросът доколко хибридните войни влияят на климатичните промени. Има разработки, които ни карат да мислим, че връзката между двете явления е двупосочна. Например Darbyshire и Weir (2021) твърдят, че операциите срещу цивилни обекти, които са неразривна част от хибридните конфликти, биха могли да предизвикат екологични катастрофи и по този начин да допринесат към промените в околната среда и климата. По-конкретно, атаки срещу нефтени платформи могат да доведат до петролни разливи, докато такива срещу ядрени централи могат да имат още по-сериозни последици. Не на последно място, не трябва да отхвърляме възможността, че при определени обстоятелства изменението на климата би могло да окаже и положително влияние върху разрешаването на дадени хибридни казуси. По-конкретно, съществува хипотетичен сценарий, в който дадено природно бедствие застрашава поминъка и на двете страни в хибриден конфликт. Има научни анализи, които защитават тезата, че такива бедствия са предпоставки за затопляне на отношенията, макар това обикновено да има временен характер (пак там, 2023, с. 39).

Дори тематиката относно взаимовръзките между хибридните войни и изменението на климата да се нуждае от допълнителна научноизследователска

дейност, дискусиата в настоящия доклад е достатъчна за формирането на няколко препоръки за практиката. Бихме могли да ги разделим в две категории: препоръки за политическото ниво и препоръки за експертното ниво.

Първо, нужна е политическа воля, която изцяло да интегрира темата за изменението на климата в сферата на сигурността и по-специално в борбата с хибридните заплахи. Политически ангажираните лица на местно ниво, както и висшите чиновници на международната сцена, които имат отношение към формирането на политическия дневен ред, следва да провокират дискусии по темата. Например върховният представител на ЕС по въпросите на външните работи и политиката на сигурност и генералният секретар на НАТО следва да използват редовните си срещи, които често са много добре отразени от национални и международни медии, за да подчертаят важността на климатичните промени в борбата с хибридните заплахи. Друг ключов инструмент, с който те разполагат, е да включат изменението на климата в документите, които задават приоритетите в работата в областта на външната политика и сигурността. Голяма част от тези стратегически документи и политики все още не съдържат препратки към климата, макар в последните години да се наблюдава положителна тенденция. Например Стратегическият компас за ЕС, приет през 2022 г. с цел да зададе общия курс на действие на ЕС в сферата на сигурността и отбраната, отбелязва, че климатичните промени изострят проблемите на сигурността (*A Strategic Compass for Security and Defence, 2022, с. 38*). Освен да закодират изменението на климата във всички бъдещи документи, политическите кабинети също следва да разпоредят експертна оценка на вече приетите политики. Много автори твърдят, че в резултат на неосведомеността относно ролята на климата в сигурността редица политики, приети назад във времето, не само не разглеждат тази тематика, а допринасят за допълнителното усложняване на проблемите (*Gilmore, Buhaug, 2021, с. 1–3; Schaar, 2018, с. 14; Wakdok, Bleischwitz, 2021, с. 5*). Например обявяването на някои хабитати за защитена територия е популярен метод за борба с климатичните промени. Въпреки това в определени ситуации то може да предизвика смущения в обществения ред и сериозни проблеми в сигурността (*Buhaug, 2016, с. 334*). В такива обстоятелства следва да бъдат използвани други методи за възстановяване и защита на околната среда, които вземат предвид специфичното ниво на опасност от хибридни атаки на всеки един регион.

Второ, необходима е експертна работа, която да приведе политическите амбиции в конкретни действия. Най-напред традиционните аналитични модели, които определят – в немалко случаи неточно – какви са текущите рискове пред сигурността, са недостатъчни. Събития като атаките от 11 септември демонстрираха, че освен това са необходими проактивни усилия за премахването на тези рискове, преди те въобще да се материализират. Един инструмент в тази насока е извършването на оценка доколко уязвима е критичната инфра-

структура вследствие на изменението на климата (Briggs, 2012, с. 1055–1056). Всеки военен и цивилен обект от стратегическо значение за националната сигурност следва да стане максимално устойчив на природни бедствия, за да не се превърне в лесна мишена за хибридни кампании. Все пак обективната реалност не позволява всички тези обекти да станат напълно недосегаеми. Затова военните трябва да развият експертиза в извършването на хуманитарни операции, за да могат да реагират бързо и адекватно на всяко бедствие или авария (Scott, Khan, 2016, с. 85–86). По този начин злонамерените играчи ще имат по-малко възможности да използват дадена природна стихия в своя полза като част от хибриден конфликт. Военните обаче не са единствените основни действащи лица. Както стана ясно, за хибридните войни е характерна силно изразена роля на цивилното население. В този смисъл цивилните граждани трябва да бъдат ангажирани в подготовката за извънредни ситуации чрез механизмите за гражданска защита. В идеалния случай устойчивостта на държавно, както и на международно ниво, трябва да бъде постигната на базата на задълбочено гражданско-военно сътрудничество, което да води до синергични ползи за сигурността и отбраната. Партньорствата между военните и частния сектор също така биха довели до по-добро разбиране на рисковете, свързани с новите технологии, тъй като държавният сектор отдавна е загубил технологичното състезание с бизнеса и се нуждае от неговия съвет, що се отнася до сферата на иновациите. Както стана ясно, дори все още да са в експериментална фаза, определени климатични технологии могат да бъдат военизирани и използвани в хибридните войни. Необходим е проактивен подход, за да могат тези технологии да бъдат разбрани и използвани в полза, а не в ущърб на националната сигурност. В този смисъл НАТО би могло да прибави климатичните иновации към своето портфолио от нововъзникващи и пробивни технологии, което така или иначе вече включва набор от нетрадиционни технологични разработки като квантовите компютри (NATO, 2023b). Не на последно място, нужни са дългосрочни усилия за повишаване на медийната грамотност по отношение на изменението на климата. Инициативи на ЕС като Европейската обсерватория за дигитални медии, която създава мрежа от проверители на факти, следва да отдадат специално внимание на дезинформацията относно климата, за да бъде населението по-устойчиво срещу хибридни кампании с подобна тематика.

Заключение

Този доклад си постави за цел да анализира доколко хибридните войни се изменят вследствие на изменението на климата. В началото докладът представи хипотезата, че промените в климата създават редица условия за изос-

тряне на вече активни въоръжени конфликти с хибриден характер, както и за увеличаване на общия риск от нови конфликти със същите характеристики. Откритията в основната част потвърдиха и дадоха допълнителен контекст на първоначалното становище.

По-конкретно, съществуват четири механизма, по които изменението на климата би могло да изостри дадена хибридна война. Първо, промените в климата увеличават уязвимостта на най-различни цивилни обекти. Това отваря нови възможности пред хибридните играчи, които по принцип имат свойството да таргетираат цивилни обекти, за да създадат допълнителен смут у врага. Второ, изменението на климата увеличава опасността от трафик на хора и безогледното насилие, които са други често срещани явления по време на хибридна война. Цивилните граждани стават по-лесна мишена за злонамерените актьори вследствие на климатичната миграция. Трето, в определени части на света промените в климата създават условия за увеличаване на числеността на местните милиции и други нередовни военни формирования, които често са в предните редици на хибридните конфликти. Загубили прехраната си заради промените в климата, все повече хора в нищета са принудени да се военизират, за да намерят нови източници на препитание за себе си и своите семейства. Не на последно място, ако разглеждаме дебата за изменението на климата с невъоръжено око, то той лесно може да бъде превърнат във фалшиво съдържание в полза на определени злонамерени интереси. В последните години климатичната дезинформация е реален инструмент за водене на хибридни конфликти.

В същото време изменението на климата също повишава риска от нови хибридни войни, защото ускорява разработката на доктринални промени и технологични иновации, свързани с воденето на конфликти с хибридни характеристики. Този въпрос е често пренебрегван в дискусиите за влиянието на климата върху хибридните войни. От една страна, част от традиционната тежка военна техника става неизползваема заради климатичните промени, например поради повишеното окисляване на морските води. Тези предизвикателства налагат възприемането на ново поколение доктрини с фокус върху мултимодалните или хибридните военни операции, които не разчитат на един определен военен актив, а комбинират различни военнотехнически средства за постигане на стратегическите цели. От друга страна, наборът от различни технологични средства за водене на хибридна война се увеличава, тъй като някои от новите иновации в климатичните технологии могат да бъдат военнизирани. Геоинженерството би се превърнало в хибридно оръжие, тъй като обхватът му на действие може да засегне обширна територия, на която са разположени различни военни и цивилни обекти.

Изложените по-горе изводи потвърждават, че учени и експерти следва да отдадат нужното внимание на изменението на климата, когато изследват

случаи на хибридна война. Макар тематиката да се нуждае от допълнителна научноизследователска дейност, за да бъдат установени и анализирани всички взаимовръзки между двете явления, хибридните рискове за сигурността, които произтичат от климатичните промени, не търпят отлагане. Те следва да бъдат посрещнати от конкретни усилия на политическо и експертно ниво, които да увеличат устойчивостта срещу хибридните заплахи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Национална стратегия за адаптация към изменението на климата и План за действие 2019–2030 г., приети с Решение № 621 на Министерския съвет от 25.10.2019 г. [онлайн]. Достъпни на <https://www.moew.government.bg/bg/klimat/mejdunarodni-pregovori-i-adaptaciya/adaptaciya/> [Natsionalna strategia za adaptatsia kam izmenenieto na klimata i Plan za deystvie 2019–2030 g., prieti s Reshenie № 621 na Ministerski savet ot 25.10.2019 g. [onlayn]. Dostapni na <https://www.moew.government.bg/bg/klimat/mejdunarodni-pregovori-i-adaptaciya/adaptaciya/>]
- Меснер, Е.Э.** (1960). *Мятеж – имя Третьей Всемирной*. Буэнос-Айрес: Издание Южно-Американского Отдела „Института для исследования проблем войны и мира имени проф. Ген. Н. Н. Головина“. [Messner, E.Э. (1960). *Myatezh – imya Tretyey Vsemirnoy*. Буэнос-Айрес: Izdanie Yuzhno-Amerikanskogo Otdela „Instituta dlya issledovania problem voyny i mira imeni prof. Gen. N. N. Golovina“.]
- Abbott, K.** (2016). *Understanding and Countering Hybrid Warfare: Next Steps for the North Atlantic Treaty Organization*. Major research paper, University of Ottawa (accessed 23.07.2023). Available from <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/34813/1/ABBOTT%2C%20Kathleen%2020161.pdf>
- Abrahams, D., Carr, E.R.** (2017). Understanding the Connections Between Climate Change and Conflict: Contributions from Geography and Political Ecology. *Current Climate Change Reports*, vol. 3, 233–242.
- Adams, C. et al.,** (2018). Sampling bias in climate–conflict research. *Nature Climate Change*, vol. 8, no. 3, 200–203.
- Bachmann, S.-D.D., Putter, D., Duczynski, G.** (2023). Hybrid warfare and disinformation: A Ukraine war perspective. *Global Policy*, vol. 0, no. 0, 1–12.
- Bajarūnas, E.** (2020). Addressing Hybrid Threats: Priorities for the EU in 2020 and Beyond. *European View*, vol. 19, no. 1, 62–70.
- Barry, B., Fetzek, S., Emmett, C.** (2022). *Green Defence: the defence and military implications of climate change for Europe* [online]. The International Institute for Strategic Studies (accessed 25.07.2023). Available from <https://www.iiss.org/research-paper/2022/02/green-defence>
- Berlie, A.B.** (2018). Global Warming: A Review of the Debates on the Causes, Consequences and Politics of Global Response. *Ghana Journal of Geography*, vol. 10, no. 1, 144–164.
- Borer, D.A., Houck, S.C.** (2022). *Relative Weakness: The Secret to Understanding Irregular Warfare*. [online]. Small Wars Institute (accessed 26.07.2023). Available from <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/relative-weakness-secret-understanding-irregular-warfare>

- Bowles, D.C., Butler, C.D., Morisetti, N.** (2015). Climate change, conflict and health. – In: *Journal of the Royal Society of Medicine*, vol. 108, no. 10, 390–395.
- Briggs, C.M.** (2012). Climate security, risk assessment and military planning. – In: *International Affairs*, vol. 88, no. 5, 1049–1064.
- Briggs, C.M.** (2020). Climate Change and Hybrid Warfare Strategies. – In: *Journal of Strategic Security*, vol. 13, no. 4, 45–57.
- Brzoska, M.** (2016). Weather-related disasters and violent conflict. – In: **Mobjörk, M.** (ed.). *Exploring the links between climate change and violent conflict*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 300–315 (accessed 14.08.2023). Available from <https://www.sipri.org/yearbook/2017/08>
- Buhaug, H.** (2016). Climate Change and Conflict: Taking Stock. *Peace Economics, Peace Science, and Public Policy*, vol. 22, no. 4, 331–338.
- Caliskan, M.** (2019). Hybrid warfare through the lens of strategic theory. *Defense & Security Analysis*, vol. 35, no. 1, 40–58.
- Caliskan, M., Cramers, P.A.** (2018). What Do You Mean by “Hybrid Warfare”? A Content Analysis on the Media Coverage of Hybrid Warfare Concept. *Horizons Insights*, vol. 4, 23–35.
- Chalecki, E.L., Fleming, J.R.**, (2021). *When Assessing Geopolitical Risks of Geoengineering, Don't Assume the Future Will Look Like the Past*. [online]. Council on Foreign Relations (accessed 15.08.2023). Available from <https://www.cfr.org/blog/when-assessing-geopolitical-risks-geoengineering-dont-assume-future-will-look-past>
- Chen, J.** (2019). Climate change, conflict and displacement: Sides of the same coin. – In: **Mucchi, V.** (ed.). *The complex link between climate change and conflict*. Maastricht: European Centre for Development Policy Management, 22–24. (accessed 11.08.2023). Available from <https://ecdpm.org/work/the-complex-link-between-climate-change-and-conflict-volume-8-issue-4-autumn-2019/the-complex-link-between-climate-change-and-conflict-editorial>
- Conley, H.A., Wall, C.** (2021). *Hybrid threats in the Arctic: Scenarios and policy options in a vulnerable region*. [online]. Hybrid CoE (accessed 10.08.2023). Available from <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-coe-strategic-analysis-28-hybrid-threats-in-the-arctic-scenarios-and-policy-options-in-a-vulnerable-region/>
- Darbyshire, E., Weir, D.** (2021). *How does war contribute to climate change?* [online]. Conflict and Environment Observatory (accessed 22.07.2023). Available from <https://ceobs.org/how-does-war-contribute-to-climate-change/>
- Depledge, D.** (2023). Low-carbon warfare: climate change, net zero and military operations. *International Affairs*, vol. 99, no. 2, 667–685.
- Ellison, T.** (2023). *Climate change likely to raise misinformation challenges*. [online]. Centrum Balticum (accessed 29.07.2023). Available from https://www.centrumbalticum.org/en/publications/baltic_rim_economies/baltic_rim_economies_2_2023/tom_ellison_climate_change_likely_to_raise_misinformation_challenges
- Espach, R., Zvijac, D., Filadelfo, R.** (2016). *Impact of Climate Change on U.S. Military Operations in the Western Pacific*. [online]. Marine Corps University Press (accessed 29.07.2023). Available from <https://apps.dtic.mil/sti/citations/AD1047830>

- Falode, J.A.** (2016). The Nature of Nigeria's Boko Haram War, 2010–2015: A Strategic Analysis. *Perspectives on Terrorism*, vol. 10, no.1, 41–52.
- Gilmore, E.A.** et al. (2018). Bridging Research and Policy on Climate Change and Conflict. *Current Climate Change Reports*, vol. 4, 313–319.
- Gilmore, E.A., Buhaug, H.** (2021). Climate mitigation policies and the potential pathways to conflict: Outlining a research agenda. *WIREs Climate Change*, vol. 12, no. 5, 1–18.
- Gordon, N.** (2022). *How Climate Change Helps Violent Nonstate Actors*. [online]. Carnegie Endowment for International Peace (accessed 01.08.2023). Available from <https://carnegieendowment.org/2022/12/14/how-climate-change-helps-violent-nonstate-actors-pub-88637>
- Hartmann, B.** (2010). Rethinking Climate Refugees and Climate Conflict: Rhetoric, Reality and the Politics of Policy Discourse. – In: *Journal of International Development*, vol. 22, no. 2, 233–46.
- Hoekstra, S., Jongema, M.** (2016). Disinformation as a weapon in hybrid warfare. *Atlantisch Perspectief*, vol. 40, no. 5, 37–39.
- Hoffman, F.G.** (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. [online]. Potomac Institute for Policy Studies (accessed 15.07.2023). Available from <https://potomacinstitute.org/reports/19-reports/1163-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars>
- Horton, J., Keith, D.** (2021). Can Solar Geoengineering Be Used as a Weapon? [online]. Council on Foreign Relations (accessed 30.07.2023).
- Ide, T.** (2023). Climate change and Australia's national security. – In: *Australian Journal of International Affairs*, vol. 77, no. 1, 26–44.
- Johnson, R.** (2018). Hybrid War and Its Countermeasures: A Critique of the Literature. *Small Wars & Insurgencies*, vol. 29, no. 1, 141–163.
- Jungwirth, R.** et al. (2023). *Hybrid Threats: A Comprehensive Resilience Ecosystem*. [online]. European Commission (accessed 02.08.2023). Available from <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC129019>
- Kalb, M., Saivetz, C.** (2007). The Israeli—Hezbollah War of 2006: The Media as a Weapon in Asymmetrical Conflict. – In: *Harvard International Journal of Press/Politics*, vol. 12, no. 3, 43–66.
- Klus, A.** (2016). *Myatezh Voina: The Russian Grandfather of Western Hybrid Warfare*. *Small Wars Journal* [online]. <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/myatezh-voina-the-russian-grandfather-of-western-hybrid-warfare> (accessed 01.07.2023).
- Koubi, V.** (2019). Climate Change and Conflict. *Annual Review of Political Science*, vol. 22, 343–360.
- Libiseller, C.** (2023). Hybrid warfare' as an academic fashion. *Journal of Strategic Studies*. Epub ahead of print 21 February 2023, 858–850.
- Maronkova, B.** (2018). *NATO in the new hybrid environment*. [online]. Ukraine Analytica (accessed 10.08.2023). Available from <https://ukraine-analytica.org/nato-in-the-new-hybrid-warfare-environment/>

- McCarthy, J.** (2017). *5 Recent Conflicts That Were Made Worse By Climate Change*. [online]. Global Citizen (accessed 01.08.2023). Available from <https://www.globalcitizen.org/en/content/conflicts-affected-by-climate-change/>
- McGuinness, J., Rohloff, K.** (2023). *NASA Clocks July 2023 as Hottest Month on Record Ever Since 1880*. [online]. NASA. (accessed 17.08.2023). Available from <https://www.nasa.gov/press-release/nasa-clocks-july-2023-as-hottest-month-on-record-ever-since-1880>
- Mobjörk, M.** (2016). Exploring the climate–conflict link: the case of East Africa. – In: **Mobjörk, M.** (ed.). *Exploring the links between climate change and violent conflict*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 300–315. (accessed 14.08.2023). Available from <https://www.sipri.org/yearbook/2017/08>
- Muzamil, M.R.** et al. (2020). An extreme climatic event and systemic vulnerabilities in the face of conflict: insights from the Taliban insurgency in Swat, Pakistan. *Regional Environmental Change*, vol. 21, no. 3, 1–13.
- NATO.** (2023a). *NATO Climate Change and Security Impact Assessment*. [online]. NATO Newsroom (accessed 20.08.2023). Available from https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_217212.htm
- NATO.** (2023b). *Emerging and disruptive technologies*. [online]. What we do (accessed 20.07.2023). Available from https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_184303.htm
- Pawlak, P.** (2015). *Understanding hybrid threats*. [online]. European Parliamentary Research Service (accessed 01.08.2023). Available from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/564355/EPRS_ATA\(2015\)564355_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/564355/EPRS_ATA(2015)564355_EN.pdf)
- Sakaguchi, K., Varughese, A., Auld, G.** (2017). Climate Wars? A Systematic Review of Empirical Analyses on the Links between Climate Change and Violent Conflict. *International Studies Review*, vol. 19, 622–645.
- Schaar, J.** (2018). *The relationship between climate change and violent conflict*. [online]. Swedish International Development Cooperation Agency (accessed 29.07.2023). Available from <https://cdn.sida.se/app/uploads/2020/12/01105650/working-paper-climate-change-and-conflict.pdf>
- Scheffran, J.** et al. (2012). Climate change and violent conflict. *Science*, vol. 336, 869–871.
- Scott, S.V., Khan, S.** (2016). The Implications of Climate Change for the Military and for Conflict Prevention, Including through Peace Missions. *Air and Space Power Journal-Africa and Francophonie*, vol. 7, no. 3, 82–94.
- Shea, J.** (2022). *NATO and Climate Change: Better Late Than Never*. [online]. German Marshall Fund (accessed 10.08.2023). Available from <https://www.gmfus.org/news/nato-and-climate-change-better-late-never>
- Sovacool, B.K., Baum, C., Low, S.** (2023). The next climate war? Statecraft, security, and weaponization in the geopolitics of a low-carbon future. *Energy Strategy Reviews*, vol. 45, 1–16.
- Stoetman, A.** et al. (2023). *Military capabilities affected by climate change*. [online]. Clingendael (accessed 10.08.2023). Available from <https://www.clingendael.org/publication/military-capabilities-affected-climate-change>

- A *Strategic Compass for Security and Defence*, adopted by the European Union on 21 March 2022 [online]. Available from https://www.eeas.europa.eu/eeas/strategic-compass-security-and-defence-1_en
- Vivekananda**, J. (2019). Climate change, conflict and crisis in Lake Chad. – In: **Mucchi**, V. (ed.). *The complex link between climate change and conflict*. Maastricht: European Centre for Development Policy Management, 22–24. (accessed 11.08.2023). Available from <https://ecdpm.org/work/the-complex-link-between-climate-change-and-conflict-volume-8-issue-4-autumn-2019/the-complex-link-between-climate-change-and-conflict-editorial>
- Wakdok**, S.S., **Bleischwitz**, R. (2021). Climate Change, Security, and the Resource Nexus: Case Study of Northern Nigeria and Lake Chad. *Sustainability*, 13, 1–18.
- Walker**, R.G. (1998). *SPEC FI: The United States Marine Corps and Special Operations*. Naval Postgraduate School Monterey, CA [online]. Available from <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA359694> (accessed 11.07.2023).
- Welzer**, H. (2012). *Climate Wars: What People Will Be Killed For in the 21st Century*. 1st ed. Cambridge: Polity.
- Zingg**, S. (2021). *Exploring the climate change–conflict–mobility nexus*. [online]. International Organization for Migration (accessed 10.08.2023). Available from <https://publications.iom.int/books/mrs-no-70-exploring-climate-change-conflict-mobility-nexus>

ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ
„ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ
В СОЦИАЛНИТЕ И
ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ“

МИСЛЕНЕ И МАШИНИ ПРИ ЧАРЛС ПЪРС И АЛЪН ТЮРИНГ

Валентин Николаев Славов

Анотация. Статията сравнява отношението между мислене и машина при Чарлс Пърс и Алън Тюринг. Въз основа на фрагменти от американския философ се реконструира понятието за логическа машина и се предлага ново понятие за абдуктивна машина по аналогия на понятието за диаграма. Основните идеи за мисленето и машините на Алън Тюринг са представени в контекста на проблема за решимостта и неговото обвързване с машинните операции. Сравнението посочва някои възможности за преосмислянето на моделите за изчисление на Тюринг, като се има предвид понятието за абдуктивна машина, както и отношението между евристичните диаграматични методи и алгоритмичните процеси.

Ключови думи: Пърс, Тюринг, абдуктивна машина, Тюринг машина, диаграма, програма

CHARLES PEIRCE AND ALAN TURING: THINKING AND MACHINES

Valentin Nikolaev Slavov

Abstract. The paper compares the relationship between thinking and machine in Charles Pearce and Alan Turing. Based on fragments by the American philosopher, the notion of a logical machine is reconstructed, and a new notion of an abductive machine is proposed by analogy with the concept of a diagram. Alan Turing's ideas about thinking, and machines are presented in the context of the problem of decidability and its relation to machine operations. The comparison points to some possibilities for rethinking Turing's models of computation considering the notion of an abductive machine, as well as the relation between heuristic diagrammatic methods and algorithmic processes.

Keywords: Peirce, Turing, abductive machine, Turing machine, diagram, program

1. Увод

Въпросът дали машините могат да извършват мисловни операции и дали това може да се нарече мислене, е поставян в различни културно-исторически контексти и епохи. През XIX век се появяват множество проекти за машини, чиито замисъл е да механизират операциите върху писмени знаци с цел улеснение и по-голяма точност. В началото на XX век въпросът се поставя с нов акцент в контекста на дискусиите около основите на математиката. Чрез разглеждането на логическите изводи като механични операции, извършени

от машина, се поставя въпросът за консистентността на аксиоматичните системи и теоретичните възможности на изводимото чрез крайни средства.

Примери за проекти за машини от XIX век са „логическото пиано“ на Уилям Джевьнс, двигателят на разликите (Difference Engine) на Чарлс Бабидж и аналогичният проект на Едвард Шойц. Алън Маркуанд, който съвместно с Чарлс Пърс работи върху изследвания в областта на логиката, създава и реализира свой модел за *логическа машина*. В рамките на тази съвместна работа Пърс предлага логическите операции да се реализират чрез електричество (Peirce, 1993, с. 422). През XX век Алън Тюринг работи по разнообразни инженерни проекти за изчислителни машини (Link, 2016, с. 199). За тях има малко останали следи и е невъзможно да бъдат реконструирани, тъй като диаграмите за тяхното построяване са изгубени. От друга страна, приносът му към дискусиите около основите на математиката, както и неговият отговор на въпроса дали машините могат да мислят, оставят трайна следа и оказват голямо влияние върху последващото развитие на информационните технологии, компютърните науки и тясно свързаната с тях изследователска програма за изкуствен интелект.

Пърс и Тюринг решават различни проблеми, но и при двамата подходът към проблематиката за мисленето и машините може да се осмисли през отношението между знаците и мисленето. Пърс развива своята *семиотика* в контекста на научната и изследователска практика. Основният въпрос за него е въпросът за интерпретацията на явленията – по какъв начин знаците опосредяват знанието ни за тях. Тюринг от своя страна се занимава с проблема за решимостта (Entscheidungsproblem) и изчислимостта като метаматематически проблеми, които са обвързани с въпроса за възможността математическите теории да се положат върху аксиоматични основи. Той разработва математически модел за изчислителна машина, т.нар. машина на Тюринг, в който символите имат чисто оперативни функции, без да реферират към нищо външно за машината. Неговите изследвания полагат основите на *компютърната наука*.

Целта на тази статия ще бъде концептуално сравнение и контекстуализация на понятието за машина при двамата автори с оглед на проблема дали машините могат да мислят.

2. Пърс: диаграми и логически машини

Разработената от Алън Маркуанд логическа машина провокира Пърс да напише кратка рецензия върху дизайна и работата на машината (Peirce, 2000, с. 65–72), в която той коментира принципите на работа на машината, нейните възможности и ограничения. В този коментар съвсем схематично е представено и понятието за логическа машина, което може да се разграничи от примера, с който си служи Пърс, и да се разгледа по-обобщено. Епистемните

възможности и ограничения на машината са представени по начин, аналогичен на понятието за диаграма и диаграматично мислене, разработено много по-подробно от американския философ. Затова първо ще разгледаме някои основни характеристики на понятието за диаграма.

Диаграмата има основна функция в абдуктивните изводи и създаването на нови хипотези. В добре известната Пърсова триада от символи, индекси и икони, диаграмата се явява особен знак, който уподобява форми на отношения, абстрахиращи в процеса на изследване. Тя е иконична, с което може да изразява нагледно структурни отношения, изразени символно, и също така съдържа индекси, които позволяват експерименти с нея. Евристичният потенциал на диаграмата се състои във възможността за допълнителни конструкции и експерименти, чрез които могат да се изобретят или разкрият нови отношения (Gangle, 2015, с. 124).

Диаграмата е всеобща, но това не е всеобщността на символа, същевременно тя е конкретна инстанция на абстрактна форма, но не е никое конкретно съществуващо (Peirce, 1933, vol. 3, с. 362). Ако направим аналогия с Кант, можем да мислим диаграмата като схема без понятие. Но диаграмата освен това е иконичен знак и нейната иконичност се изразява в това, че може да разкрие нови истини: „...съществена отличителна характеристика на иконата е това, че чрез прякото ѝ наблюдение могат да бъдат разкрити други истини, отнасящи се до нейния обект, освен тези, които са били достатъчни за нейната конструкция“¹ (Peirce, 1932, vol. 2, с. 279). Това оперативно схващане на подобие се разграничава от подобията, които могат да бъдат произволно приписани. Не е въпрос дали на някого се привижда подобие, а дали диаграмата може да бъде манипулирана по начин, от който може да се породи нова информация за изследвания предмет (Stjernfelt, 2007, с. 90–91). Тези „други истини“ подлежат на допълнителни изпитания и експликации.

Диаграмата може да изразява потенциални отношения, които могат да се превърнат в конкретни взаимодействия на сили. Тъй като практическите следствия на дадено понятие също могат да се разбират като практически действия на някакъв агент, понятието за диаграма може да се разбира по-общо като схематизация на начина, по който живите същества антиципират и структурират взаимодействията със средата².

Диаграмите трансформират символите. Прагматичната максима гласи, че значението на дадено понятие са неговите мислими практически следствия. Всеобщността, вложена в понятието, изразено символно, е това, което те диаграматизират, т.е. в потенциалните взаимодействия, които осмисляме

¹ Преводите на всички цитати от Пърс в тази статия са авторски.

² Вж. Peirce, 1932, vol. 1, с. 592, където е загатнато, че поведението се регулира от диаграми. Тук е предложена генерализация на тази идея, чието извеждане няма как да поместим в тази статия.

чрез съответното понятие. Тези взаимодействия се усвояват чрез педагогически процес, при който се извършват конкретни наблюдения и се усвояват умения за употреба на различни (научни) инструменти. В практиката на научното изследване и особено когато се създава нова идея, този процес се обръща: взаимодействията се деавтоматизират и се опосредяват в диаграми, които позволяват редактиране и експериментирание с различни форми на отношения. Редактираните диаграми трансформират утвърдените в символите всеобщности.

Като имаме предвид казаното дотук, можем да се върнем към логическите машини. Както беше посочено, Пърс не разработва експлицитно понятието за машина, така че тук представям реконструкция. Основният източник е един – вече споменатата кратка рецензия и коментар върху логическите машини.

Въпросът за машините и мисленето при Пърс. Американският философ отбелязва, че логическите машини на Бабидж, Джевънс и Маркуанд извършват разсъдъчни операции, които не са тривиални. Въз основа на това наблюдение възниква въпросът дали машината може да мисли, който е формулиран по следния начин:

„Точно колко от мисловната дейност може да бъде извършена от една машина и каква част от нея трябва да бъде оставена на *живия разум*, е въпрос, който не е лишен от мислимо практическо значение; изследването му във всеки случай не може да не хвърли светлина върху *естеството на мисленето*. Макар че инструментите на Джевънс и Маркуанд са били предназначени главно за илюстриране на по-елементарни въпроси, на мен ми изглежда, че тяхната полезност се състои главно в сведенията, които те дават за този проблем“ (Peirce, 2000, с. 65, курсив мой – В. С.).

Теоретични и практически аспекти на въпроса. Машинните операции са противопоставени на живия разум³. В рамките на това противопоставяне има два въпроса: доколко машината може да върши работата на живия разум, въпрос с мислими практически следствия, но и теоретичният въпрос за естеството на мисленето. Логическите машини не само ни улесняват в практическите дейности, но също така ни дават сведения за това какво е мисленето изобщо.

По-нататък Пърс анализира конструкцията на машината на Маркуанд. Тя има *лицева диаграма*, на която се въвеждат логическите комбинации, след което се дърпа една връв и машината показва резултата от силогистичната операция. Пърс коментира, че наличието на връвта е пример за добра логика, тъй като тя показва елемент на *случайност* в съществуването: без тази груба

³ „Жив разум“ често се използва от Пърс като фраза, но не е развито като експлицитно понятие. Реконструкцията на това понятие би допълнила и прецизирала този анализ, но тук нямаме възможност да я представим.

сила, която да „пусне“ машината, операциите нямаше да се осъществят (пак там, с. 67–68). След това обобщава:

„Тайната на всички разсъждаващи машини в крайна сметка е много проста. Тя се състои в това, че каквото и отношение между мислените предмети да е предназначено да бъде в основата на едно разсъждение, същото това общо отношение трябва да може да бъде въведено между определени части на машината“ (пак там, с. 69).

Това потвърждава аналогията с диаграмата. Ако машината определя някаква форма на отношение, аналогична на отношенията в изследвания предмет, то в тази аналогия се изразява нейната възможност да функционира като логическа машина. Пърс така обяснява и функционирането на нашия разсъдък: когато *ние* мислим, конструираме диаграма във въображението и наблюдаваме резултата. Разликата е в това, че при диаграмата работим с конвенционални правила, а при реализация в машината разчитаме и на законите на природата. В такъв случай обаче се оказва, че „всяка машина е разсъждаваща машина, доколкото между нейните части съществуват определени отношения, които включват други отношения, които не са били изрично предвидени“ (пак там, с. 70). Така инструментите, които се използват в научната лаборатория, са също логически машини според понятието на Пърс, но те в много по-голяма степен зависят от законите на природата.

Абстрахиране и опосредяване. Така можем да обобщим, че диаграмите и логическите машини изпълняват двойна функция на абстрахиране и опосредяване. От една страна, абстрахираме някакви отношения от изследвания предмет, за да конструираме машината, но от друга страна, изобретяването на машината и последващите експерименти с нея могат да опосредят други взаимодействия, които не са били вложени в първоначалния замисъл. Усвояването на редактираната диаграма или утвърждаването на логическата машина като инструмент променя практиката, а с това и понятията, чрез които тя се осмисля.

Всяка разсъждаваща машина според Пърс има две присъщи слабости: (1) машината не може да създаде нещо *ново*, затова тя е разсъждаваща единствено, доколкото работи в сътрудничество с жив разум, който разкрива скритите потенциали и новите форми на отношения. Друга слабост е, че (2) машината е *крайна*: тя може да извърши единствено това, за което е замислена⁴. Пърс отбелязва, че разум без помощни средства също е доста ограничен, но ако има молив и много хартия, няма такова ограничение. Това е любопитно съображение, защото по-късно математическият модел на Тюринг ще работи с безкрайно много хартия.

---

⁴ Последното съображение препраща към известното възражение на Ада Ловлес по отношение на машината на Бабидж. Доколко Пърс е бил запознат с тези въпроси, не може да се определи от наличните текстове.

В други фрагменти Пърс си представя друг тип логическа машина: „...[ако] искате, кажете, че мисленето е изцяло свързано с живота на разума; аз продължавам да настоявам, че то няма нищо общо с логическата критика, която е еднакво приложима както към дейността на машината, така и към тази на човека“ (Peirce, 1932, vol. 2, с. 59). Логическата критика е форма на удостоверяване на логически извод чрез представянето му като формална логическа процедура. Тази дейност може да се извършва изцяло от машина и за нея не е необходим жив разум. Контекстът на тези разсъждения е проблемът с психологизма в логиката. Вярността на формално логическите изводи не зависи от конституцията на разсъждаващия разум.

Абдуктивни и дедуктивни машини. Тъй като тази форма е не по-малко логическа от другата, мисля, че е по-добре да въведем разграничение и да наречем първата логическа машина *абдуктивна*, доколкото тя ни разкрива нещо ново, а втората – *дедуктивна*, доколкото спрямо някакви предпоставки тя автоматично проследява коректността на формално логически следствия. Абдуктивната съдържа скрити потенциали, от които може да се породи нова идея при взаимодействието с живия разум, а дедуктивната проследява логически изводи и няма значение дали се изпълнява от машина, или от жив разум.

3. Проблемът за решимостта и логическите машини

Възможността за машинно проследяване на логическите изводи се разисква в контекста на формализма на Хилбърт. Основната идея на неговата програма е разглеждането на математическите изводи като формални операции върху символи. Правилата, спрямо които се извършват тези операции, могат да служат за изследването на консистентността и пълнотата на аксиоматични системи. Една аксиоматична система е консистентна, ако не е възможно да се изведат теореми, които си противоречат. Тя е пълна, ако от дадена аксиоматична система могат да се изведат всички истинни формули. Тази метаматематическа проблематика води и до проблема за решимостта: има ли обща процедура, която определя доказуемостта на дадена логическа формула. По-неформално – ако имаме система от предпоставки и някакво твърдение, можем ли с крайни операции и по общ начин да определим дали твърдението е изводимо от тях.

Една от по-ранните експликации на проблема за решимостта не е от Хилбърт, а от неговия асистент Хайнрих Беман. Той изнася лекция през 1921 г. в Гьотинген, озаглавена *Entscheidungsproblem und Algebra der Logik*. Ще разгледаме един по-дълъг цитат, защото той експлицира много добре залозите на проблема, както и връзката с изчислимостта и машинните операции. Това е проблемът, за чието решение Тюринг ще представи своя модел за изчисление – машината на Тюринг. Беман пояснява формалистичната програма чрез сравнение с играта на шах:

„Както е известно, символната логика може да бъде аксиоматизирана, т.е. може да бъде редуцирана до система от относително малко прости формули и прости правила така, че *доказването на теореми* изглежда като *просто процедура за пресмятане*. Просто трябва да напишем новите формули до дадените, където правилата определят какво може да бъде написано във всеки случай. Доказването е приело, така да се каже, *характера на игра*. Също както при шаха, където *дадена позиция се трансформира в друга* чрез преместването на една от фигурите на играча и премахването на една от фигурите на противника, ако е необходимо, и където преместването и премахването трябва да бъдат разрешени от правилата на играта“ (Behmann, цит. по Mancosu, 1999, с. 320).

Това е кратко описание на идеята на формализма. Процесът на аксиоматизация позволява изводите да бъдат правени като ходове в игра. Но такава редукция не дава отговор на проблема за решимостта:

„Но от сравнението [с игра] става пределно ясно, че *позицията по отношение на символната логика*, която очертахме, *не може да бъде достатъчна* за нашия проблем. Защото тази позиция ни казва, както правилата на шаха, само какво *можем да правим*, а не какво *трябва да правим*. И в двата случая какво трябва да правим, остава въпрос на *изобретателно* мислене или удачно *съчетаване*. На нас ни трябва много повече: не само всяка позволена операция, а самият *процес на пресмятането* е определен от правила, с други думи, трябва да *елиминираме мисленето за сметка на механичната калкулация*. Когато е дадена логико-математическа пропозиция, процедурата, за която питаме, трябва да даде пълни инструкции за това как *да бъде установено чрез детерминистично изчисление след краен брой стъпки*, че дадената пропозиция е истинна или неистинна. Ще нарека проблема, формулиран горе, *общия проблем за решимостта*“ (пак там).

Това е добра формулировка на проблема за решимостта, която акцентира върху търсенето на общата процедура. Не е въпрос да се изпълняват възможни стъпки за решението за конкретен математически проблем и чрез това да се търси решение, а да има автоматична процедура, която с краен брой стъпки да отсее и посочи как трябва да се докаже определен проблем. Сравнението с шаха е любопитно от историческа гледна точка, тъй като това е една от първите области, в които изчислителните машини постигат превъзходство над човешките способности. Въпреки това обаче се доказва математически, че проблемът за решимостта е нерешим. Предстои да разгледаме възможностите и ограниченията на изчислителните процеси, но първо да завършим с цитата от Беман:

„От съществено значение за характера на този проблем е, че като средство за доказване се допускат *само механични изчисления* по дадени инструкции, без каквато и да е мисловна дейност в тесния смисъл на думата. Ако

искаме, бихме могли да говорим за *механично* или *машиноподобно мислене* (може би по-късно бихме могли да оставим процедурата да бъде извършена от машина)“ (пак там, курсивът е в немския оригинал).

Тук става ясна и връзката на проблема с машините. Тези разсъждения могат да бъдат проследени обратно до Лайбниц и неговия *mathesis universalis*. През XIX век идеите на Лайбниц се доразвиват в разнородните опити за алгебризация на логиката, най-вече в англосаксонски контекст. Част от тази традиция на алгебризиране на логиката са Бул, Де Морган, както и Пърс. Въпреки че техните проекти също търсят формализация на логическите операции, те не достигат до формулирането на проблема за решимостта. Защо традицията не достига до този отговор по-рано, е интересен въпрос от историко-философска гледна точка. Една от причините, която може да се посочи конкретно за Пърс, е това, че той разработва своите диаграматизации и алгебризации на логиката като инструменти, чрез които разбираме по-добре как мислим, а не като калкулус за ефективно смятане (вж. Legris, 2017). Въз основа на това разграничение предложих и разграничението между абдуктивни и дедуктивни машини, от гледна точка на което предложената от Беман машина не е изцяло дедуктивна, защото не е просто удостоверяване на извод, а търсенето на процес, който може да го установи. От друга страна, ако се окаже, че такава машина е възможна, то в ограничен смисъл тя би била абдуктивна⁵.

С горния цитат от Беман имах за цел да реконструирам частично контекста на дискусиите около основите на математиката и проблема за решимостта, в които се намесва Тюринг. Вижда се, че още в началните фази на артикулирането на този проблем той е понятиено свързан с проблема за машините и мисленето. Беман първоначално разделя мисленето и механичната операция: „трябва да *елиминираме мисленето за сметка на механичната калкулация*“, а после посочва, че бихме могли да говорим за „*машиноподобно мислене*“. Подразбира се, че когато Беман говори за машини, става въпрос за изцяло автоматично изпълнение на процедури без намесата на нищо външно за тях.

---

⁵ Към тази диада може да се добавят и индуктивни машини. Подходящ пример за такива индуктивни машини са формите на машинно обучение, които са базирани на статистически модели. Обособяването на границата между абдуктивното и индуктивното изисква по-внимателно разглеждане, затова в това изложение реших да се огранича до абдуктивно. Още едно важно пояснение е, че в рамките на дедукцията можем да имаме абдукция: по този начин според Пърс откриваме математически теореми, затова той разграничава теорематични изводи от такива, които единствено проследяват следствия. При първите е необходимо допълнително построение и експеримент върху диаграма. Наречените от мен дедуктивни машини единствено биха проследявали следствия.

4. Машините на Тюринг

Тюринг и понятието за машина. Тюринг се заема с този проблем в добре известната си статия от 1936 г. „Върху изчислимите числа с приложение към проблема за решимостта“. В нея той формализира модел за универсална машина, която после ще изиграе ключова роля при създаването на архитектурата на съвременните изчислителни машини, както и в основаването на новата компютърна наука. Целта ми не е да коментирам подробно съдържанието на статията, а само някои понятийни изменения, които ни интересуват с оглед на въпроса за мисленето и машините.

В началото Тюринг се заема да разработи своя „теория за машините“, в която ще прецизира понятието за машина, необходимо за разработване на неговия модел и за решаване на проблема за решимостта. За тази цел той разграничава различни типове машини. Може да има *c*-машини (от choice), при които една конфигурация е само частично определена от друга и за прехода е необходим външен оператор. Тези, при които предишното състояние *напълно* определя следващото, ще бъде наречена автоматична машина, или *a*-машина (Turing, 1936, с. 232). Тази машина ще бъде формализирана за анализ на детерминистичния процес, необходим за разглеждането на проблема за решимостта.

Противопоставянето между машина и мислене при Беман, за когото „машиноподобно“ имплицитно означава автоматично, при Тюринг се променя в разграничението между *a*-машини и *c*-машини. Автоматичността на машината се изразява в детерминистичното отношение между нейните състояния. По-късно в дисертационния си труд Тюринг ще въведе друг тип – машина с „оракул“, или *o*-машина, за да изследва проблемите за решимостта при машини, които позволяват степен на недетерминираност. При тези разграничения вече не е ясно какво точно е „машиноподобно“, защото зависи с каква машина точно ще се уподобява.

Универсалната машина. Тюринг формализира автоматичните машини и въз основа на тях създава модел за универсална машина. Новият подход в решението на Тюринг се състои в това, че той формално изследва понятието за изчисление и проблема за изчислимостта чрез въвеждането на машината в математически модел: „едно число е изчислимо, ако цифрите му могат да бъдат изписани от машина“ (Turing, 1936, с. 230). Машината е абстрактен модел: тя съдържа своите инструкции и записва резултатите от изпълнението им върху безкрайна лента или хартия. Тази абстрактна форма позволява да се разгледа проблема без оглед на ограниченията на конкретна реализация на изчислителната машина.

С универсалната машина също така се формализира и идеята за *програма*, чрез която се въвеждат инструкции за операциите на машината като част от конфигурацията на самата машина. С това е създаден универсален мо-

дел за изчисление: не е необходимо да конструираме отделна машина за всяко изчисление, достатъчна е една машина, върху която можем да изпълняваме различни програми. Програмите могат да симулират дейността на различни изчислителни машини в рамките на универсалната машина.

Изводът на Тюринг. Проблемът за решимостта се оказва нерешим. При аксиоматична система, която е отвъд определен праг на сложност, но все пак достатъчно проста, за да аксиоматизира операциите на аритметиката, се оказва, че могат да се намерят твърдения, които са истинни, но *не* са изводими от началните аксиоми. Аналогично на този проблем, но в понятията на изчислението и изчислителните машини, неформално може да интерпретираме резултата на Тюринг така: не можем да създадем алгоритъм, който да може да анализира свойствата на всяка една изчислителна машина по общ начин. Но това не означава, че не можем да създаваме алгоритми, които изследват други конкретни машини. Невъзможността е в генерализирането на този проблем: не можем автоматично да анализираме операциите на *всички* изчислителни машини.

Въз основа на този математически резултат можем да направим извода, че автоматичната машина в крайна сметка *не може* да мисли, тъй като има въпроси, на които тя не може да отговори. Тюринг обаче не интерпретира своя резултат така, защото по-късно посочва невъзможността *a priori* да се даде отговор на въпроса дали машините могат да мислят. Става въпрос за по-късната му статия, озаглавена „Изчислителни машини и интелект“, в която той въвежда играта на имитация, по-известна като теста на Тюринг, където въпросът за машините и мисленето е поставен като въпрос за възможната симулация на човешкото мислене. Напротив, казва той, именно тези, които приемат математическия резултат, трябва да имат най-голяма готовност да дискутират играта на имитация (Turing, 1950, с. 445).

Тогава може да подходим по друг начин към резултата. Въпреки че изчислителните машини не могат да решават някои проблеми, то също така не можем да кажем и какви са ограниченията им изобщо именно защото не можем автоматично да анализираме изчислителните процеси. Тогава математическият резултат ни посочва, че между човешкото мислене и автоматичните изчислителни операции има несъизмеримост, те са различни, но това не дава яснота къде се изчерпва потенциалът на изчислителните процеси. Въпросът за възможностите на изчислителните машини остава отворен.

5. Сравнения

Една от първоначалните хипотези за тази статия беше да изследвам различията при Тюринг и Пърс от семиотична гледна точка. Пърсовите абдуктивни машини имат евристичен потенциал заради иконичността или диаграма-тичността си. Те уподобяват абстрахираните отношения от контекста и затова

имат способността да го трансформират. Универсалната машина на Тюринг заради детерминистичния си характер, при който едно състояние определя еднозначно прехода към друго, може да бъде разгледана като противоположност на пластичността на диаграмите.

Има противопоставяне на програми и диаграми. Програмите предписват инструкции, диаграмите разписват разнородни елементи, позволяват експерименти и редакции и свободни асоциации между тях. Програмите се изпълняват автоматично и с необходимост. Диаграмите разчитат на деавтоматизация и случайни връзки. Диаграмите са пластични схеми без понятия, а програмите са застинали схеми, които всеки път схематизират по един и същ начин. В направените по-рано реконструкции диаграмата съответства на абдуктивна машина, а програмата на изчислителна машина. От това противопоставяне те изглеждат несъвместими.

От друга страна обаче, в зависимост от контекста, диаграмите могат да имат ригидни компоненти и формални процедури. Понятието позволява разнородни елементи, които могат да бъдат разположени в континуум между утвърдени (в някаква степен необходими) и случайни връзки. По много сходен начин могат да се разглеждат недетерминистичните машини на Тюринг, които изглеждат по-скоро като спекулативни диаграми на различни модели, при които автоматичните изчислителни процедури се съвместяват със случайни елементи.

Тъй като универсалната машина на Тюринг е най-типичният модел за изчисление, ще се фокусираме върху него. От направения анализ е възможно да се опитаме да мислим изчислителните машини по модела на Тюринг не само като формална процедура, но и като диаграма, т.е. с оглед на отношенията, които възплащава и уподобява, и това какво може да изведем от тях. Самата универсална машина на Тюринг е абдуктивна, доколкото чрез нея се решава проблема за границата между изчислимото и неизчислимото. За да извърши този анализ, нейната конструкция уподобява процес на изчисление, който би могъл да бъде извършен от човек.

Но също така всяка конкретна изчислителна машина или всяка програма също така може да се разглежда като свързана с по-широк семиотичен контекст. Само маркирам тази идея, която е по-задълбочено развита от Possati (2023). Възможна е реинтерпретация на модела на изчисление на Тюринг в рамките на семиотиката на Пърс. Тъй като семиозисът е иманентен за социалните и природни процеси, тогава анализът може да акцентира на иконичните и индексични елементи на изчислителния процес. Това според Посати (2023, с. 89–92) позволява да се обяснят материалните условия в основата на значенията, които убягват на семиотични модели, при които се набляга на наративизацията.

Разглеждането на диаграмата на изчислението може да открие други ключови отношения за разбирането му, които остават незабелязани, ако фокусът

е върху неговия числов или процедурен характер. Далиуал (2022) акцентира върху възможността за адресация и адресируемостта като съществен елемент от изчислителния процес. Програмите разчитат на адресите на данните, които обработват, и достъпа до тях. Тогава диаграматизацията на изчислението може да разкрие друга история, в която важни за разбирането на дигиталните технологии се оказват практиките по адресация и картографиране и тяхното последващо миниатюризиране в компютърните чипове и интегрални схеми.

Последните примери показват възможни припокривания на иначе на пръв поглед противоположните модели на абдуктивна машина или диаграма и изчислителна машина или програма. Все пак всички дадени примери са в посока диаграматизация на изчислението или превръщането на изчислителните процеси в абдуктивни. Възниква въпросът до какво би довел обратният процес: свеждането на диаграматичния или абдуктивен процес до програма-тичен и детерминистичен. Тогава възможностите за диаграматичен синтез, който се характеризира с недетерминистичност, могат да бъдат симулирани или възпроизведени от алгоритмичен детерминистичен процес. Пластичността и случайността на свободното свързване отстъпва на възпроизводимостта.

6. Изкуственият интелект и човешко мислене

Въз основа на своите изследвания Тюринг стига до идеята, че не може да се отговори на въпроса дали машините могат да мислят. Затова той заменя този въпрос с друг: могат ли машините да симулират човешкото мислене. Тази идея до голяма степен става водеща за развитието на изкуствения интелект, чиято програмата е замислена като симулация на различните проявления на човешките когнитивни способности: планиране, визуално разпознаване, игране на игри (шах, го), логическо и символно мислене, разбиране и превод на език, внимание и т.н. Беатрис Фаци (2019) нарича това развитие симулационна парадигма. Тази симулационна парадигма очертава две сходящи тенденции на развитие: при едната имаме опити за механизация на човешкия разум, а при другата – опити за очовечаване на машината. Първата тенденция можем да наблюдаваме в различни проекти за осмисляне на човешкия разум по аналогия с изчислителен процес. Придържането към аналогията с изчислителните машини е в различна степен, а в някои случаи дори не става въпрос за аналогия. От друга страна, в по-периферни проекти в областта на компютърните науки се разработват алтернативни модели за изчисление, които се опитват да превъзмогнат модела на Тюринг, като формализират интерактивни, ситуирани и въплътени форми на изчислителен интелект (пак там, с. 820).

Въпросът е има ли алтернатива. За Фаци алтернативата е да се остранны човешкото от неговите изчислителни симулации, като се разгледа формализацията на изчислението в нейната специфика. Тогава ще имаме машинна онтология, която със самото си конструиране е разделена от идеята, че пред-

ставя по някакъв начин човешкото и в този смисъл тя не може да бъде разглеждана като редуktivна (пак там, с. 821). Това е чужда интелигентност, която е по-добре да бъде разглеждана като чужда, а не по аналогия с човешката.

Напълно се придържам към идеята за остраностяване, но от направените дотук реконструкции и сравнения изглежда, че разбирането и анализът на изчислителните модели не са достатъчни за практическото излизане от симулацията, когато това се налага. Диаграматизацията на изчислителните модели показва, че те рядко могат да бъдат разглеждани като чисти абстракции, а повече като решения на проблеми, от които моделът възниква.

От сравненията между изчислителни машини и абдуктивни машини или между програми и диаграми могат да се очертаят и алтернативни пътища за осмисляне на различията, при които има разнородни форми на интелект, някои от които са подобни на човешкия, а други радикално се различават. Тези форми могат да бъдат ситуирани, вълпътени и контекстуално обусловени. От друга страна, абстрактните модели представляват генерични абстракции. Ако има всеобщ интелект, той би трябвало да не зависи от това каква платформа ще го опосреди. В такъв случай достатъчно генеричните абстракции могат да бъдат опосредени както от биологични системи, така и върху неживи машини. В такъв случай въпреки теоретичните резултати въпросът за тяхното различаване в практиката остава отворен.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Dhaliwal**, R.S. (2022). On Addressability, or What Even Is Computation? *Critical Inquiry*, vol. 49, no. 1, 1–27. Available from <https://doi.org/10.1086/721167>
- Gangle**, R. (2015). *Diagrammatic Immanence: Category Theory and Philosophy*. 1st ed. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fazi**, M.B. (2019). Can a machine think (anything new)? Automation beyond simulation. *AI & SOCIETY*, vol. 34, no. 4, 813–824. Available from <https://doi.org/10.1007/s00146-018-0821-0>
- Legris**, J. (2017). Peirce's Diagrammatic Logic and the Opposition between Logic as Calculus vs. Logic as Universal Language. *Revista Portuguesa de Filosofia*, vol. 73, no. 3/4, 1095–1114.
- Link**, D. (2016). *Archaeology of Algorithmic Artefacts*. Univocal Publishing.
- Mancosu**, P. (1999). Between Russell and Hilbert: Behmann on the Foundations of Mathematics. *The Bulletin of Symbolic Logic*, vol. 5, no. 3, 303–330. Available from <https://doi.org/10.2307/421183>
- Peirce**, C.S., **Hartshorne**, C., **Weiss**, P. (eds.) (1931–1935). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, Vols. 1–6. Harvard University Press.
- Peirce**, C.S. (1993). *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vol. 5: 1884–1886. Bloomington: Indiana University Press.
- Peirce**, C.S. (2000). *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vol. 6: 1886–1890. Indiana University Press.

- Possati**, L.M. (2022). *Unconscious Networks: Philosophy, Psychoanalysis, and Artificial Intelligence*. 1st edition. Routledge.
- Stjernfelt**, F. (2007). *Diagrammatology: An Investigation on the Borderlines of Phenomenology, Ontology, and Semiotics*. Springer.
- Turing**, A. (1936). On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem. *Proceedings of the London Mathematical Society*, vol. 42, no. 1, 230–265. Available from <https://doi.org/10.1112/plms/s2-42.1.230>
- Turing**, A.M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, no. 59 (October), 433–60. Available from <https://doi.org/10.1093/mind/lix.236.433>

ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ В МЕДИЦИНСКИ КОНТЕКСТ ЧРЕЗ ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ – МОРАЛНА ОТГОВОРНОСТ И НОВИ ПЕРСПЕКТИВИ В ЕТИКАТА

Констанс Ивова Хесапчиева

Анотация. С развитието на медицината и новите технологии и експанзията от възможности, които те ни дават, проблемите, свързани с вземането на решения в медицински контекст, придобиват все по-голяма важност. Сложността при вземането на такива решения се заключава в риска да не се избере *най-доброто*, в това последиците да се разминават с мотивите, в невъзможността да се вземе решение *в най-добър интерес* на всички засегнати особено при недостиг на ресурс или при противоречие между основните етически принципи. Централизирането на принципа за уважение към личната автономия се проблематизира при преходната автономия, както и по отношение на общественото здраве. Липсата на универсални, неамбивалентни и неапоретични решения в медицински контекст, както и необходимостта от бърза реакция, води до съставянето на етични кодекси и протоколи. Съвременето ни е белязано от развитието на информационните технологии, изкуствения интелект и събирането на все по-голяма база данни. Технологичният императив променя всички сфери от нашия живот, но изпреварва философската рефлексия. Употребата на изкуствен интелект и неговите изчислителни възможности при зададени алгоритми ще ни изправи пред нови перспективи и рискове. Недоверието към човешкия емоционален и спонтанен избор, отправено през модерността, заменено от съмнението в безпогрешността на разума, лишен от емоционалност през постмодернизма, може да бъде изместен от подозрение към употребата на изкуствен интелект. В новите перспективи въпросите, към които е добре да бъдем чувствителни, са за отговорността, моралната преценка и доколко изкуственият интелект би могъл да снесе моралното мислене от моралния агент.

Ключови думи: вземане на решения, етически принцип, автономия, етичен кодекс, изкуствен интелект, морален агент, база данни

DECISION MAKING IN A MEDICAL CONTEXT BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE –
MORAL RESPONSIBILITY AND NEW PERSPECTIVES IN ETHICS

Konstans Ivova Hespchieva

Abstract. With the development of medicine and new technologies and the expansion of possibilities that they give us, the problems related to decision-making in a medical context become more and more important. The complexity of making such decisions lies

in the risk of not choosing the *best*, in that the consequences diverge from the motives, in the impossibility of making a decision *in the best interest* of all concerned, especially in the absence of resource, or in the case of a conflict between basic ethical principles. The centralization of the principle of respect for personal autonomy is problematized in transitional autonomy as well as in relation to public health. The lack of universal, non-ambivalent and non-aporetic solutions in the medical context, as well as the need for a quick response, lead to the drafting of ethical codes and protocols. Our modern times are marked by the development of information technology, artificial intelligence and the collection of an increasingly large database. The technological imperative changes all spheres of our lives, but overtakes the philosophical reflection. The use of artificial intelligence and its computational capabilities for set algorithms will present us with new perspectives and risks. Distrust of human emotional and spontaneous choice made during modernity, replaced by doubt about the infallibility of reason stripped of emotion during postmodernism, can be displaced by suspicion of the use of artificial intelligence. In the new perspectives, fundamental questions remain about responsibility, moral judgment, and to what extent artificial intelligence takes moral thinking away from the moral agent.

Keywords: decision making, ethical principle, autonomy, code of ethics, artificial intelligence, moral agent, database

Въведение

С развитието на медицината и новите технологии проблемите, свързани с вземането на решения в медицински контекст, придобиват все по-голяма важност. Липсата на универсално приемливи и подходящи решения в медицината, както и необходимостта от бърза реакция, води до съставянето на етични кодекси и протоколи. Една от най-актуалните и най-бързо развиващи се сфери е тази на информационните технологии и изкуствения интелект. Борбата за надмощие, напредък и иновации води до промени и това, което до скоро е било плод на научна фантастика, става възможно или поне изглежда постижимо в недалечното бъдеще. Заедно с това философската и етическа рефлексия опитва да следва бързите темпове на технологичен прогрес, предлагайки етични рамки и указания. Компютрите, информационните технологии и техните незаменими възможности и функции, далеч превъзхождащи човешките, разширяват и обогатяват перспективите ни във всяка сфера на живота, изглеждащ немислим без тях, но неясното развитие в бъдеще ни изправя както пред нови надежди, така и пред нови рискове, спекулации и възможни сценарии.

Модерността издига в култ разума и рационалността, опитвайки да изведе непогрешими, общосподелени и общовалидни правила, които да ръководят вземането на решения, докато емоционалността и спонтанността на избора будят притеснение и съмнение. Постмодернизмът отхвърля претенциите и надеждите за безпогрешния разум, лишен от емоции, като гарант за правилност. Дали не сме на прага на нова парадигма, характеризираща се

със страх и недоверие към употребата на изкуствен интелект, заменящ човека в тежките изчислителни задачи, в събирането и пресяването на огромно количество данни, но и заплашващ да измести човека като морален агент и последна инстанция при вземането на решение?

Взимане на решения в медицински контекст

Вземането на решения в рисковите ситуации на медицинския контекст се затруднява от липсата или недостига на подходяща етическа рамка. Сложността при вземането на такива решения се заключава в риска да не се избере *най-доброто*, в това последиците да се разминават с мотивите, в невъзможността да се вземе решение *в най-добър интерес* на всички засегнати особено при недостиг на ресурс или при противоречие между основните етически принципи.

Липсата на общоприета система от ценности и норми, плурализмът на възможни подходи и гледни точки, както и дългосрочната отговорност към вземането на решение водят до създаването на различни модели за взимане на биоетични решения, които в някои отношения си приличат, в други се различават, в трети дори си противоречат, но въпреки претенциите си за общовалидност всеки от тях притежава определени слабости.

С най-широко приложение при вземането на биоетични решения е принциписткият модел. Той се основава върху четирите основни принципа на биомедицинската етика, формулирани от Бючъм и Чайлдрес. Те са уважение към автономията, да не вреди, принцип на благоденствието и принцип на справедливостта. Нито един от тези принципи няма изначално преимущество над останалите и всеки може да надделее в определен контекст, а други да бъдат ограничени и пренебрегнати спрямо конкретни морални съображения (Кънева, 2011, с. 64–69).

Традиционният модел на взаимоотношения лекар–пациент, основан на патернализма, е силно проблематизиран покрай разкритията за престъпни медицински експерименти с човешки същества на процесите в Нюрнберг, а по-късно и в Тъскиги, в които е погазен принципът *не вреди*. Човешкото достойнство е необходимо да бъде зачетено и защитено, което води и до смяна на модела и възприемане на индивидуалния модел на автономията, в който водещ принцип не е благоденствието и действията *в най-добър интерес* на пациента, а уважението към автономността, към способността на личността да взема самостоятелни решения, да се самоопредели и да контролира собствения си живот. Автономията на пациента се обвързва с възможността за информиран избор сред налични алтернативи, некомпрометиран от външна принуда или натиск. С нея е свързано т.нар. информирано съгласие, което предполага, че пациентът трябва да има правоспособността да даде съгласие и избор без употребата на сила, измама, хитрост и всякаква друга скрита

форма на ограничение или принуда (The Nurenberg Code, 1947). Принципът за уважение към автономията е свързан с две фундаментални права – свобода и право на частен живот, с което се обвързва правилото за конфиденциалността, и анонимност за защита на личните данни и информация (Христова, 2014, с. 73–74). Проблематизират се и самите компетентност и правоспособност за съгласие особено в случаите на преходна автономия.

Този модел е приложим преди всичко като морален кодекс и рамка, които не трябва да бъдат нарушавани при вземането на решения. Предложените основни принципи от Бючъм и Чайлдрес не са изведени от една етическа теория и са свързани едновременно както с деонтологията, така и с утилитаризма, поради което и не могат да бъдат организирани в завършена и непротиворечива система. Проблемът е, че взетите решения не могат да претендират за общовалидност и етическа релевантност от всички засегнати страни (Христова, 2014, с. 81–82).

Изкуствен интелект и внедряването му при вземането на решения в медицински контекст

Началото на словосъчетанието „изкуствен интелект“ поставя Джон Маккарти благодарение на своето предложение през 1955 г. за Дартмутската конференция. При все че дефиницията му за изкуствения интелект като „мислеща машина“ няма хомогенна интерпретация, за него това е машина, която може да симулира признаци на интелигентност (Тодорова, 2020, с. 34).

Прилагането на алгоритми, използващи изкуствен интелект, се разраства в различни сектори на нашия живот, включително и в здравеопазването, където употребата на изкуствен интелект би облекчила до голяма степен претоварването на медицинския персонал. Технологиите, базирани на изкуствен интелект, обещава да оптимизират работния процес на медицинските сестри например чрез автоматизирано проследяване и анализ на здравните данни на пациентите. Системите, базирани на изкуствен интелект, имитират човешкото решаване на проблеми, което им позволява да помагат или изпълняват задачи, изискващи когнитивни способности.

Областите на приложение, в които тези системи вече се използват, са за диагностициране на заболявания от резултати от тестове, базирани на изображения. Предимството е в бързината, с която изкуственият интелект може да обработи огромен обем данни. Може да се зададе и анализ на вторични данни като начин на живот, генетика и фактори от околната среда, които биха могли да имат въздействие. Друга възможност за приложение са личните здравни асистенти, компютърното зрение, както и лекарите роботи, използвани в хирургията. Такива технологии могат да направят процесите и оценката по-ефективни, скъсявайки времето, необходимо за документиране, като същевременно осигуряват на медицинските специалисти допълнително време за комуникация и грижа към пациентите (Schlicht, Råker, 2023).

Управляваната от алгоритми изчислителна технология е програмирана да прави прогнози от данните и да предлага решения, а целта е рационализирането на времето в здравеопазването и следователно предоставянето на по-добри здравни услуги, съобразени с индивидуалните потребности на пациента.

Един от най-ярките примери за употреба на изкуствен интелект при вземането на решения в медицински контекст е суперкомпютърът на IBM Watson for Oncology.

Watson for Oncology на IBM

През февруари 2011 г. компютърът на IBM Watson се състезава в американското телевизионно шоу Jeopardy!¹ срещу двама от най-добрите играчи за всички времена на телевизионния тест и печели. Watson работи със софтуер, наречен Deep QA, разработен от IBM Research. Предизвикателството е да спечели играта, но голямата цел е да се създаде ново поколение технология, която да намира отговори в неструктурирани данни по-ефективно от стандартните технологии за търсене. Разбира се, Watson не „мисли“ и целта не е да се моделира човешкият мозък, а да се изгради компютър, който да бъде по-ефективен при разбирането и взаимодействието на естествен език, но не непременно по начин, по който хората го правят (IBM Watson, no date).

Най-широко обсъжданият пример за употребата на изкуствен интелект за споделено вземане на решения в медицински контекст е Watson for Oncology на IBM. Watson for Oncology на IBM е проектиран и предлаган на пазара като инструмент за клиницистите, помагач намирането на „най-обещаващата грижа“ в епоха, в която литературата за рака е в огромни количества (McDougall, 2018).

Системата извлича клинична информация от медицинското досие на пациента като пол, възраст, етап и вид на рака, фамилна анамнеза, бележки от предишни посещения, резултати от тестове и съпътстващи заболявания. Лекарят проверява извлечената информация и допълва друга подходяща информация, ако има такава. След това информацията се анализира. Системата има достъп до над 300 медицински списания и над 200 учебника. Според видеото на IBM, промотиращо Watson, системата предлага списък с възможности за лечение, подредени приоритетно въз основа на обучението на Memorial Sloan Kettering, без да препоръчва каквото и да било ново лечение, което не е фиксирано и предоставя връзки с подкрепящи доказателства. Възможностите за лечение са разделени на три цветно коди-

---

¹ Jeopardy! е американско телевизионно шоу, създадено от Мерв Грифин. Шоуто е състезание с викторини, но вместо да се задават въпроси, на състезателите се дават подказки под формата на отговори и те трябва да идентифицират лицето, мястото, нещото или идеята, които уликата описва, като формулират всеки отговор под формата на въпрос.

рани секции: зелено за препоръчани лечения, кехлибарено за лечения, които трябва да се имат предвид, и червено за лечения, които не се препоръчват. Освен списъка с възможностите за лечение лекарите получават връзки към литература, която поддържа тази възможност за лечение и статистически данни. Друг раздел дава връзки към литература, свързана със страничните ефекти от лечението (повръщане, анемия, диария и т.н.)“ (McDougall, 2018).

При все че амбициите на компанията са компютрите да преминават от изчислителни машини към такива, подпомагащи лекарите при вземането на решения, ръководителите на проекта на IBM признават, че на този етап Watson for Oncology, който разработват от почти шест години, е в начален стадий. Надеждите им са, че се подобрява бързо и до края на годината системата ще предложи насоки за лечение на 12 вида рак, които представляват 80% от случаите в света. Желанието им е да се оптимизира времето на лекарите и да се гарантира, че пациентите получават висококачествени грижи (Ross, Sweltitz, 2017).

Независимо от моментното ниво на развитие на изкуствения интелект в здравеопазването и грижите за пациентите можем да направим хипотетичен анализ на възможните етически проблеми и възможности, до които въвеждането на подобна технология при вземането на решения би довело.

Етически проблеми, съображения и перспективи при използването на изкуствен интелект при вземането на решения

На първо място е добре да се направи уточнението, че интенцията е към споделено вземане на решение, или употребата на изкуствения интелект като инструмент от лекаря, даващ насоки и оптимизиращ неговото време, а не изместващ и заемащ неговите функции, както и сменящ неговата роля на морален агент при избора на дадено решение.

Част от етичните проблеми и съображения са свързани и се прекриват с вземането на решения изобщо. Така например невъзможността да се намери общоприета система от ценности и правила, както и недостигът на време и нуждата от бърза реакция, когато имаме предвид полето на медицината, водят до създаването на различни модели за вземане на решения и съставянето на различни етични кодекси и протоколи, които да послужат на медицинските лица, но като липсва универсалност и непротиворечиво правило и принцип, който да бъде следван, тези модели и кодекси няма как да бъдат работещи при всеки казус, не са безпроблемни и не удовлетворяват всички засегнати страни и техните интереси. Това проблематизира и даването на етични насоки в проектирането на технологиите. А за да се избегне епистемична несигурност по отношение на рисковете, свързани със следването на един, но за сметка на друг етичен принцип, насоките трябва да бъдат определени за специфични контексти на употреба, което невинаги е

постижимо и без употребата на изкуствен интелект, а също така проблематизира и даването на етични насоки в проектирането на новите технологии и задаването на алгоритми.

Освен неясните етични насоки основна критика към системите с изкуствен интелект е възможността те да „останат слепи“ за индивидуалните нужди на заинтересованите страни. При все че е възможно да се приоритизира друг принцип при определени обстоятелства, като водещ в медицински контекст се приема принципът за уважение към автономията на пациента, тъй като именно той ще живее с резултата от дадено лечение или отказа от него и става въпрос за намеса в неговото тяло (Капоци, Роудс, 2011, с. 235). Нещо повече, приемането на принципа за уважение към автономността на пациента като основен принцип в медицинската етика се превръща в крайъгълен камък за медицинската практика и отношението лекар–пациент (Кънева, 2011, с. 7). Притесненията, свързани с употребата на технология, подпомагана от изкуствен интелект, са, че това може да повлияе отрицателно на изискванията, свързани със зачитането на индивидуалните нужди на пациентите (Schlicht, Råker, 2023).

Стойностите, определящи класирането на лечението при Watson for Oncology, не са специфични за отделния пациент. Те са по отношение на физическото му състояние и данни, но не отразяват ценностите на пациента, които могат да бъдат коренно различни при различните хора (McDougall, 2018). Уважението към автономията позволява отказ дори от животоподдържащо лечение, независимо дали прогнозата е добра, или лоша, стига пациентът да е *компетентен* и пълнолетен. Тъй като става въпрос за онкоболни пациенти в различен стадий на заболяването, не всички биха се стремили към дълголетие при избора си на лечение. Даден пациент с терминално заболяване може да избере палиативни грижи, друг – химиотерапия, трети – дори евтаназия, стига законодателството на съответната държава да го позволява.

Разбира се, изискването пациентът *да бъде чул*, е изключително важно, но от друга страна, в контекста на медицинската практика човекът е именно „страдащ“², а не просто автономен – нещо повече, неговата идентичност е застрашена (Хофман, 2011, с. 41). Лекарят, отдаден на *грижата* и благодеянието, е призван да взема решения *в най-добрия интерес на пациента*. Това отваря вратата и опасенията от патернализъм – „налагане на ограничения върху свободата на дадено лице с цел да бъде подпомогнато неговото или нейното собствено добро“ (Томпсън, 2011, с. 98). Затова и доколкото е ограничаване на свободата, дори с намерение за действие в най-добър интерес на пациента, за да бъде морално приемлив, патернализмът се нуждае от оправдание и е неубедителен на фона на индивидуалното здраве.

² Думата „пациент“ е от латински произход – *patiens*, което означава страдание или страда.

Друго притеснение предизвиква именно спазването на принципа за *благодеянието*. Базираната на изкуствен интелект система за подкрепа за вземане на решения може да навреди на желанието на медицинските специалисти да поемат отговорност за благосъстоянието на пациента, а с това и да поемат отговорност за взетото решение, доколкото въпросът дали дадено решение е подходящо, срещайки подкрепата от страна на машината, губи своята сила, а отговорността изглежда споделена (Schlicht, Råker, 2023). От друга страна, разширената информационна база, предоставена от системата, използваща изкуствен интелект, би дала увереност и насоки в критична ситуация.

Като друг позитив може да се разгледа увеличаването на обективността и възможността базираната на изкуствен интелект система за подкрепа за вземане на решения да минимизира възможността от човешка грешка. Такова приложение не само ще съкрати процеса на вземане на решения, но може да претендира тези решения да бъдат по-добре обосновани емпирично (Schlicht, Råker, 2023).

Докато по отношение на индивидуалното здраве акцентът е поставен върху принципа за уважение към автономията, по друг начин стоят нещата по отношение на общественото здраве и благополучие. Възникват ситуации, в които се налага използването на политики, нарушаващи дадено морално съображение, например при пандемията от COVID-19 личната автономия отстъпи пред общественото здраве. Разбира се, дори тогава нарушаването на общите морални съображения трябва да се сведе до минимум (Childress, Faden, 2002). Ситуацията се изостря в случаите на недостиг на ресурси особено при необходимостта от триаж. В такива моменти опасенията са, че системата, базирана на изкуствен интелект, би избрала по подразбиране грижа за по-голям брой пациенти независимо от индивидуалните им чувства и ценности. Както опитът ни показва, в определен казус други принципи могат да вземат превес над този за уважение към автономията, но за да е морално оправдано, е необходимо добро основание. Възражението по-скоро би следвало да е как да бъдат зададени етичните принципи, при все че подобни безпрецедентни казуси ни заварват неподготвени за решение.

При употребата на такъв голям поток от базата данни няма как да не се спомене опасението относно собствеността върху данните, конфиденциалността на личните данни и липсата на прозрачност при използването им (Vaupena et.al., 2018). Проучване на службата на комисаря по информацията на Обединеното кралство отбелязва, че данните на 1,6 милиона пациенти са били предоставени на DeepMind на Google без правилно информиране на пациентите или получаване на тяхното съгласие (Siala, Wang, 2022). Използването на изкуствен интелект без човешко посредничество поражда опасения за уязвимостта в киберсигурността.

Морална отговорност и нови перспективи в етиката

Най-важните въпроси при вземането на решения са свързани собствено с моралния агент и поемането на отговорност, особено при протоколите за вземане на решения, а при възможността за употреба на изкуствен интелект това става още по-спорно въпреки възможностите, които това би ни дало. В новите перспективи основни остават въпросите за отговорността, моралната преценка и доколко изкуственият интелект би могъл да снесе моралното мислене и отговорността от моралния агент. На дневен ред изниква притеснението чия би следвало да бъде отговорността в случай на грешка.

Основните инстанции на моралната регулация са съвестта и общественото мнение. От новото време се налага тенденцията за нейната институционализация (Христова, 2014, с. 17). Модерната етическа мисъл заедно със законодателната практика търсят *универсалността* и *основателността*. Както Зигмунд Бауман отбелязва в „Постмодерната етика“, моралното мислене и практиката на модерността са белязани от вярата във възможността на „неамбивалентния, неапоретичен етически кодекс“, който все още не е намерен, но именно това предстои, а липсата на тази вяра индикира постмодерната етика. Постмодерна не просто хронологично, а като едно разбиране, че опитите на модерността са погрешни и обречени на провал. Такъв „универсален и непоклатимо установен етически кодекс никога не ще бъде намерен“ (Бауман, 2001, с. 19).

Етическите кодекси, при все че са необходими, особено при нуждата да се вземе бързо решение, проблематизират поемането на отговорност на професионалиста именно в ролята му на морален агент. Проблемът е дали, следвайки определени правила като задължителни, той собствено е моралният агент и защо именно следва този кодекс. Дали това е така, защото отразяват вътрешната морална нагласа на лекаря или за да избегне съответна санкция, тъй като не би следвало кодифицираните принципи на дадена гилдия да лишават моралните агенти от ролята им именно на такива (Миков, 2008, с. 214).

Въпреки изкушението, възползвайки се един ден от възможностите на изкуствения интелект при вземането на решения, да споделим солидарно отговорността, особено в случаите на грешка, моралният избор е автономен акт на индивидуалния морален субект, така че въпреки насоките, именно лекарят е последната морална инстанция и проверка.

Както Бауман отбелязва, вероятно „моралният избор е наистина избор и дилемите са наистина дилеми, а не временни и поправими резултати от човешката слабост, невежество или грешки“ (Бауман, 2001, с. 49). Едва ли има железни принципи как да избягваме грешките при вземане на решения. Вероятно от модерността, характеризираща се с вярата във възможности-

те на разума, рационален, неподвластен на емоциите, като възможност за грешка и надеждата за намиране на общ неоспорим принцип, заменена от постмодерността, разбираана като „модерност без илюзии“, в която тези надежди са попарени, се връщаме към вярването на модерността, че „обърканоцията на човешкия свят“ е временно и поправимо състояние, което ще бъде подредено от систематичното управление на разума чрез възможностите на изкуствения интелект.

Вземане на решения в медицински контекст чрез изкуствен интелект – модел на сътрудничество

Интенцията за употреба на изкуствения интелект при вземането на решения в медицината е към модела на сътрудничеството, към споделено вземане на решение или употребата на изкуствения интелект като инструмент от лекаря, даващ насоки и оптимизиращ неговото време, а не изместващ и заемащ неговите функции, както и снемаш неговата роля на морален агент при избора на дадено решение. Именно лекарят е последната морална инстанция и проверка и би следвало да съблюдава за предпазването от грешки.

Разбира се, небезоснователен е въпросът, ако грешка все пак възникне, кой носи отговорността – единствено лекарят или вината се разпределя солидарно между лекаря, поставил диагноза на база насоките на изкуствения интелект, болницата, поръчала съответната система и решила да приложи съответния метод, компютърните специалисти, проектирали алгоритъма, или пък самия алгоритъм.

Замисълът на употреба на системи, базирани на изкуствен интелект в здравеопазването, е да служат като подкрепа за решението на лекаря и биха могли да бъдат полезни като инструмент за интеграция на резултатите с решението на професионалиста, помагайки му да вземе по-добри решения. Това не предполага снемане на отговорността за избора.

Освен за отговорност, изключвайки човешкия фактор, не можем да говорим и за емпатията, тъй като при употребата на изкуствен интелект за вземане на решение не можем собствено да прилагаме човешки характеристики, но взаимоотношението лекар–пациент е изградено на доверието и грижата.

Рефлексията на биоетиката е необходима, за да се избегне новата форма на патернализъм и пренебрегване на уважението към автономията и човешкото достойнство – прехода от *лекарят знае най-добре* към ерата на *компютърът знае най-добре* (McDougall, 2018).

Употребата на системи, базирани на изкуствен интелект, в сферата на здравеопазването може да е етически приемлива чрез засилено сътрудничество и интеграция на различни експерти – медици, етици, юристи, компютърни специалисти (Gundersen. Værgøe, 2022).

Наред с технологичните трудности вероятно едно от най-големите предизвикателства е залагането на етична рамка в проектирането на такава система, а това отново показва и необходимостта от по-задълбочено познание в областта на етиката от страна на здравните специалисти.

Заклучение

Вземането на решения в медицината са фундаментални както по отношение на модела лекар–пациент и тежестта на избора, така и по отношение на възможността за съставянето на етични кодекси и протоколи, които да спестяват така ценното време, но и да бъдат възможно най-морално приемливи. Това се оказва нелека задача в биоетичния дискурс, а преди това и в дискусиите на медицинската етика, тъй като не могат да бъдат изведени правила, чието следване да гарантира решение, което е приемливо за всеки казус и удовлетворява всички засегнати страни.

Технологичният напредък променя всички сфери и започва да ръководи клиничните решения: „ако съществува съответната технология, то тя трябва да се приложи“, но биоетичната рефлексия, анализираща рисковете и рамкираща моралната употреба, е необходима и не би следвало да бъде изпреварена (Джонсън, 2011, с. 387). Възможностите и улеснението за човечеството, които бихме могли да спечелим от развитието и употребата на изкуствения интелект в медицински контекст и по-специално при вземането на решения, ни изпълват с надежди, но това не negliжира възможните рискове и притеснения, както и новите въпроси, пред които ни изправя. Така ще се избегне немислената и неоправдана морално употреба, но и суеверното демонизиране. Рефлексията на биоетиката е необходима, преди технологичния императив да вземе ръководната функция при вземането на решения, за да се избегне новата форма на патернализъм и пренебрегване на уважението към автономията и човешкото достойнство – преходът от *лекарят знае най-добре* към *ерата на компютърът знае най-добре*.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бауман, З.** (2001). *Постмодерната етика*. София: Лик. [Bauman, Z. (2001). *Postmodernata etika*. Sofia: Lik.]
- Джонсън, А.** (2011). *Разждането на биоетиката*. София: Критика и хуманизъм. [Dzhonsan, A. (2011) *Razhdaneto na bioetikata*. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Капцоти, Д. Роудс, Р.** (2011). *Етика в практиката: Патернализъм*. – В: Кънева, В. (съст.). *Автономия и биоетика*. Т.1, София: Критика и хуманизъм. [Kaptsoți, D. Rouds, R. (2011) *Etika v praktikata: Paternalizam*. – V: Kaneva, V. (sast.). *Avtonomia i bioetika*. T.1, Sofia: Kritika i humanizam.]
- Кънева, В.** (2011). *Автономията като идеал и действителна способност*. – В: Кънева, В. (съст.). *Автономия и биоетика*. Т.1, София: Критика и хуманизъм. [Kaneva, V. (sast.). *Avtonomia i bioetika*. T.1, Sofia: Kritika i humanizam.]

- V. (2011) Avtonomiyata kato ideal i deystvitelna sposobnost. – V: Kaneva, V. (sast.). Avtonomia i bioetika. T.1, Sofia: Kritika i humanizam.]
- Кънева, В.** (2011). Принципът на автономията в биоетиката. – В: Кънева, В. (съст.). *Автономия и биоетика*. Т.2, София: Критика и хуманизъм. [Kaneva, V. (2011). Printsipat na avtonomiyata v bioetikata. – V: Kaneva, V. (sast.). Avtonomia i bioetika. T.2, Sofia: Kritika i humanizam.]
- Миков, И.** (2008). *Етически кодекси и риск. Етика и социален риск. Етически студии*. София: Фабер. [Mikov, I. (2008). Eticheski kodeksi i risk. Etika i sotsialen risk. Eticheski studii. Sofia: Faber.]
- Тодорова, М.** (2020). *Изкуственият интелект. Кратка история на развитие и етични аспекти на темата*. София: Изток-Запад. [Todorova, M. (2020). Izkustveniyat intelekt. Kratka istoria na razvitie i etichni aspekti na temata. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Томпсън, Д.** (2011). Патернализмът в медицината, правото и публичните политики. – В: Кънева, В. (съст.). *Автономия и биоетика*. Т.1, София: Критика и хуманизъм. [Tompsan, D. (2011). Paternalizmat v meditsinata, pravoto i publichnite politiki. – V: Kaneva, V. (sast.). Avtonomia i bioetika. T.1, Sofia: Kritika i humanizam.]
- Хофман, Т.** (2011). Към актуалността на Кантовото понятие за автономия в биоетиката. – В: Кънева, В. (съст.). *Автономия и биоетика*. Т.2, София: Критика и хуманизъм. [Hofman, T. (2011) Kam aktualnostta na Kantovoto ponyatie za avtonomia v bioetikata. – V: Kaneva, V. (sast.). Avtonomia i bioetika. T.2, Sofia: Kritika i humanizam.]
- Христова, С.** (2014). *Биоетичните решения*. София: Авангард Прима. [Hristova, S. (2014). Bioetichnite reshenia. Sofia: Avangard Prima.]
- Христова, С.** (2009). *Етиката в света на биотехнологиите*. Велико Търново: Фабер. [Hristova, S. (2009). Etikata v sveta na biotehnologiite. Veliko Tarnovo: Faber.]
- Childress, J., Faden, R.** (2002). Public Health Ethics: Mapping the Terrain. – In: *The Journal of Law, Medicine & Ethics*, vol. 30, no. 2, 170–178.
- Gundersen, T., Børøe, K.** (2022). The Future Ethics of Artificial Intelligence in Medicine: Making Sense of Collaborative Models. *Science and Engineering Ethics*, vol. 28, no. 2.
- McDougall, R.** (2018). Computer knows best? The need for value-flexibility in medical AI. – In: *Journal of Medical Ethics*, vol. 45, no. 3, 156–160.
- Ross, C., Sweltitz, I.** (2017). IBM pitched its Watson supercomputer as a revolution in cancer care. It's nowhere close. *STAT*, 5 September. Available from <https://www.statnews.com/2017/09/05/watson-ibm-cancer/> (accessed 13.01.2024).
- Schlicht, L., Råker, M.** (2023). A context-specific analysis of ethical principles relevant for AI-assisted decision-making in health care. *AI and Ethics*. Available from <https://link.springer.com/article/10.1007/s43681-023-00324-2> (accessed 13.01.2024).
- Siala, H., Wang Y.** (2022). SHIFTing artificial intelligence to be responsible in healthcare: A systematic review. *Social Science & Medicine*, vol. 296, 114782. DOI: 10.1016/j.socscimed.2022.114782.
- Vayena, E., Blassime, A., Cohen, G.** (2018). Machine learning in medicine: Addressing ethical challenges. *PLOS Medicine*, vol. 15, no. 11, e1002689. DOI: 10.1371/journal.pmed.1002689.

IBM Watson (no date). “Jeopardy!” The DeepQA computer won TV’s smartest quiz show and kicked off an era of natural language processing, Available from <https://www.ibm.com/history/watson-jeopardy> (accessed 13.01.2024).

The Nuremberg Code (1947). Permissible Medical Experiments. – In: *British Medical Journal*, 7070 (313), Dec 7, 1996, p. 1448. Available from https://media.tghn.org/medialibrary/2011/04/BMJ_No_7070_Volume_313_The_Nuremberg_Code.pdf . (accessed 13.01.2024).

